

**KAZAN-TATAR TÜRKÇESİNDE
FİİLİMSİLER (ART ZAMANLI VE TÜRKİYE
TÜRKÇESİYLE KARŞILAŞTIRMALI)**

Halil İbrahim ÖZGÜN

**Yüksek Lisans Tezi
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı
Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı
Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ**

2024

Her Hakkı Saklıdır.

T.C.
ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI ANA BİLİM DALI
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI BİLİM DALI

Halil İbrahim ÖZGÜN
ORCID ID: 0000-0003-3279-8275

KAZAN-TATAR TÜRKÇESİNDE FİİLİMSİLER
(ART ZAMANLI VE TÜRKİYE TÜRKÇESİYLE KARŞILAŞTIRMALI)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

TEZ YÖNETİCİSİ
Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ

ERZURUM – 2024

TEZ BEYAN BİLDİRİMİ

Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Uygulama Esasları'nın ilgili maddelerine göre hazırlamış olduğum **"KAZAN-TATAR TÜRKÇESİNDE FİİLİMSİLER (ART ZAMANLI VE TÜRKİYE TÜRKÇESİYLE KARŞILAŞTIRMALI)"** adlı tezin tamamen kendi çalışmam olduğunu ve her alıntıyı kaynak gösterdiğimi taahhüt ederim.

☐ Tezimin Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin düzenlenmesini ve erişime açılmasını düzenleyen 5. maddesinin 1. fıkrasına göre [Ulusal Tez Merkezi, enstitü ve fakülteler tarafından Tez Otomasyon Sistemine yüklenen tezlerin bibliyografik bilgilerini kontrol eder, kataloglama kurallarına göre düzenler, konu başlıklarını belirler ve tam metin olarak internet üzerinden erişime açar.] **basılı ve elektronik kopyalarına erişim izni verdiğimi onaylarım.**

İSTİSNAİ DURUMLAR*

☐ **Patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle (2 Yıl)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 1. fıkrasına göre teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi sebebiyle teze erişim. Enstitümüz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile 2 (iki) yıl süreyle engellenmiştir.

☐ **Yeni Teknik, Materyal ve Metotların Varlığı (6 ay)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin lisansüstü tezlerin erişime açılmasının ertelenmesini düzenleyen 6. maddesinin 2. fıkrasına göre tezde yeni teknik, materyal ve metotlar kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkânı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içerdiği için tez danışmanının önerisi ve ana bilim dalının uygun görüşü üzerine Enstitümüz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile teze erişim 6 (altı) ay süreyle engellenmiştir.

☐ **Ulusal Çıkar ve Güvenlik Durumu (Gizlilik Dereceli Çalışmalar)**

Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı tarafından yayınlanan *Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge*'nin gizlilik dereceli tezler bahsini düzenleyen 7. maddesinin 1. fıkrasına göre bu teze erişim, ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendirdiği için Enstitümüzün uygun görüşü üzerine Üniversitemiz Yönetim Kurulunun/....../.... tarih ve sayılı kararı ile Üniversitemiz Yönetim Kurulu aksi karar verinceye kadar engellenmiştir.

16.12.2024

Halil İbrahim ÖZGÜN

Aslı Islak İmzalıdır

* İstisnai durumlar danışmanın yazılı başvurusu ve Enstitü / Üniversite Yönetim Kurulunun onayı ile kabul edilir.

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ
Graduate School of Turkish Research

TEZ KABUL VE ONAY TUTANAĞI

TÜRKİYAT ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Dr. Sinan DİNÇ danışmanlığında Halil İbrahim ÖZGÜN tarafından hazırlanan “Kazan-Tatar Türkçesinde Fiilimsiler (Art Zamanlı ve Türkiye Türkçesiyle Karşılaştırmalı)” başlıklı bu çalışma aşağıdaki jüri tarafından Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bilim Dalı Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir. 16.12.2024

Kabul / Ret – İmza

Jüri Başkanı	Prof. Dr. Çulpan ÇETİN	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	<i>Kafkas Üniversitesi</i>	
Jüri Üyesi	Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	<i>Erzurum Atatürk Üniversitesi</i>	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ	Aslı Islak İmzalıdır
(Ad-Soyad-Unvan)	<i>Erzurum Atatürk Üniversitesi</i>	

Bu tezin *Atatürk Üniversitesi Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği*'nin ilgili maddelerinde belirtilen şartları yerine getirdiğini onaylarım.

Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
Enstitü Müdürü

Aslı Islak İmzalıdır

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	VIII
ABSTRACT	IX
ÖN SÖZ.....	X
KISALTMALAR	XI
ÖRNEKLERİN TARANDIĞI ESERLER	XII
TRANSKRİPSİYON ALFABESİ	XVI
GİRİŞ	1
I. TATAR ADI.....	1
II. TATARLAR VE TATARİSTAN.....	2
III. KAZAN-TATAR TÜRKÇESİ.....	4
IV. YÖNTEM VE TEKNİKLER.....	5
A. Araştırmanın Amacı	5
B. Terim ve Tanımları	5
C. Kuramsal Çerçeve.....	6
D. İlgili Araştırmalar	6
E. Araştırmanın Özgün Değeri	7
F. Araştırmanın Yaygın Etkisi	7
G. Yöntem	7

BİRİNCİ BÖLÜM

KAZAN-TATAR TÜRKÇESİNDE FİİLİMSİLER

1.1. İSİM-FİİL EKLERİ	12
1.1.1. -(U)w	13
1.1.1.1. Yalın Hâlde Kullanımı	14
1.1.1.2. İyelik Ekleriyle Kullanımı	14
1.1.1.3. Hâl Ekleriyle Kullanımı.....	15
1.1.1.4. Edatlarla Birlikte Kullanımı	17
1.1.1.5. Ekin Tarihî Seyri	18

1.1.2. -rgA/-ArgA /-IrgA/-(mA)skA	20
1.1.2.1. Yalın İsim-Fiil Durumunda Kullanımı	21
1.1.2.1.1. Fiil+-rgA/-ArgA/-IrgA + Yara- Yapısı.....	22
1.1.2.2. Yönelme-Maksat İlişkisi ile Kullanımı	23
1.1.2.3. Yükleme İlişkisi ile Kullanımı	24
1.1.2.4 Gereklilik Kipinde Kullanımı	25
1.1.2.5. Ekin Tarihî Seyri	27
1.1.3. -mAk.....	27
1.1.3.1. Yalın İsim-Fiil Durumunda Kullanımı	28
1.1.3.2. Hâl Ekleriyle Kullanımı.....	29
1.1.3.2.1. Yönelme Hâli Ekiyle Kullanımı	29
1.1.3.2.2. Bulunma Hâli Ekiyle Kullanımı	30
1.1.3.2.3. Çıkma Hâli Ekiyle Kullanımı	31
1.1.3.3. Fiil+-mAk kirek Yapısı	31
1.1.3.3.1. Fiil+-mAk + bul- Yapısı	32
1.1.3.4. Fiil+ -mAkçI Yapısı	32
1.1.3.4.1. Fiil+-mAkçI + i- Yapısı.....	34
1.1.3.4.2. Fiil+-mAkçI + bul- Yapısı	35
1.1.3.4.3. Fiil+-mAkçI +it- Yapısı.....	35
1.1.3.5. Ekin Tarihî Seyri	36
1.1.4. -mA.....	37
1.1.4.1. İsim-Fiil Fonksiyonuyla Kullanımı	38
1.1.4.2. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı.....	38
1.1.4.3. Ekin Tarihî Seyri	39
1.1.5. -(I)ş	40
1.1.5.1. İsim-Fiil Fonksiyonuyla Kullanımı	40
1.1.5.2. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı.....	41
1.1.5.3. Ekin Tarihî Seyri	41
1.2. SIFAT-FİİL EKLERİ.....	42
1.2.1. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Ekleri	43
1.2.1.1. -gAn/-kAn.....	43
1.2.1.1.1. Geçici Sıfat Olarak Kullanımı	44

III

1.2.1.1.2. Geçici İsim Olarak Kullanımı.....	50
1.2.1.1.3. Edatlarla Birlikte Kullanımı.....	54
1.2.1.1.4. Yapım Ekleriyle Kullanımı.....	57
1.2.1.1.5. İken Yapısı.....	58
1.2.1.1.2.6. Şekil ve Zaman Eki Fonksiyonuyla Kullanımı.....	59
1.2.1.1.2.7. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı.....	62
1.2.1.1.2.8. Ekin Tarihî Seyri.....	62
1.2.1.2. -mİş.....	64
1.2.1.2.1. Geçici Sıfat Olarak Kullanımı	64
1.2.1.2.2. Şekil ve Zaman Eki Fonksiyonuyla Kullanımı.....	65
1.2.1.2.3. imiş Yapısı	65
1.2.1.2.4. -mİşkA salış-/salın-/sabış- Yapısı.....	66
1.2.1.2.5. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı.....	67
1.2.1.2.6. Ekin Tarihî Seyri.....	68
1.2.2. Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Ekleri	69
1.2.2.1. -(y)AçAk.....	69
1.2.2.1.1. Geçici Sıfat Olarak Kullanımı	69
1.2.2.1.2. Geçici İsim Olarak Kullanımı.....	70
1.2.2.1.3. Edatlarla Birlikte Kullanımı.....	74
1.2.2.1.4. Şekil ve Zaman Eki Fonksiyonuyla Kullanımı.....	75
1.2.2.1.5. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı.....	76
1.2.2.1.6. Ekin Tarihî Seyri.....	76
1.2.2.2. -r/-Ar/-Ir/ -mAs.....	77
1.2.2.2.1. Geçici Sıfat Olarak Kullanımı	77
1.2.2.2.2. Geçici İsim Olarak Kullanımı.....	79
1.2.2.2.3. Edatlarla Birlikte Kullanımı.....	80
1.2.2.2.4. Yapım Ekleriyle Birlikte Kullanımı	83
1.2.2.2.5. Şekil ve Zaman Eki Fonksiyonuyla Kullanımı.....	83
1.2.2.2.6. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı.....	84
1.2.2.2.7. Urın Kelimesiyle Kullanımı.....	85
1.2.2.2.8 Ekin Tarihî Seyri.....	85
1.2.2.3. -AsI/-ysI.....	87

1.2.2.3.1. Geçici Sıfat Olarak Kullanımı	87
1.2.2.3.2. Geçici İsim Olarak Kullanımı	88
1.2.2.3.3. İstek Kipinde Kullanımı	89
1.2.2.3.4. -AsI bar/yuk Yapısı	90
1.2.2.3.5. -Ası kal- Yapısı	91
1.2.2.3.6. -Ası İt- Yapısı	92
1.2.2.3.7. -Ası Bol- Yapısı	93
1.2.2.3.8. -Ası i- Yapısı	94
1.2.2.3.9. Yüklem Konumunda Kullanımı	95
1.2.2.3.10. Urın Kelimesiyle Birlikte Kullanımı	96
1.2.2.3.11. Ekin Tarihî Seyri	96
1.2.3. Şimdiki Zaman Sıfat-Fiil Ekleri	97
1.2.3.1. -(U)wçI	97
1.2.3.1.1. Geçici Sıfat Olarak Kullanımı	98
1.2.3.1.2. Geçici İsim Olarak Kullanımı	99
1.2.3.1.3. Yapım Ekleriyle Kullanımı	102
1.2.3.1.4. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı	103
1.2.3.1.5. Ekin Tarihî Seyri	103
1.3. ZARF-FİİL EKLERİ	104
1.3.1. Esas Zarf-Fiil Ekleri	106
1.3.1.1. -A /-y	106
1.3.1.1.1. Tekrarlı Kullanımı	107
1.2.3.1.2. Birleşik Fiillerin Kurulumunda Görev Alması	109
1.2.3.1.3. Şekil ve Zaman Eki Fonksiyonuyla Kullanımı	115
1.2.3.1.4. Ekin Tarihî Seyri	117
1.3.1.2. -(y)ArAk	119
1.3.1.2.1. Ekin Tarihî Seyri	120
1.3.1.3. -(I)p	120
1.3.1.3.1. Esas Fiilden Önce Kullanımı	121
1.3.1.3.2. Esas Fiille Aynı Zamanda Kullanımı	122
1.3.1.3.3. Tarz Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	123
1.3.1.3.4. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	123

1.3.1.3.5. Maksat Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	124
1.3.1.3.6. Tekrarlı Kullanımı	125
1.3.1.3.7. Birleşik Fiillerin Kurulumunda Kullanımı	126
1.3.1.3.8. -(I)brak Yapısı.....	137
1.3.1.3.9. -(I)plAr Yapısı	138
1.3.1.3.10. -(I)pmI Yapısı	138
1.3.1.2.3.11. Kalıplaşarak Zarf Yapma Fonksiyonu	139
1.3.1.2.3.12. Ekin Tarihî Seyri.....	140
1.3.1.4. -mIy	140
1.3.1.4.1. Zaman Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	140
1.3.1.4.2. Tarz Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı.....	141
1.3.1.4.3. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	142
1.3.1.4.4. Tekrarlı Kullanımı	142
1.3.1.4.5. Birleşik Fiillerin Kurulumda Görev Alması	143
1.3.1.4.6. +rak Ekiyle Genişleme	143
1.3.1.4.7. Ekin Tarihî Seyri.....	144
1.3.1.5. -mAyInçA.....	144
1.3.1.5.1. Zaman Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	145
1.3.1.5.2. Tarz Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı.....	145
1.3.1.5.3. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	146
1.3.1.5.4. Ekin Tarihî Seyri.....	146
1.3.1.6. -mIyçA.....	147
1.3.1.6.1. Zaman Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	147
1.3.1.6.2. Tarz Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı.....	147
1.3.1.6.3. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	148
1.3.1.6.4. +rAk Ekiyle Genişleme Durumu	148
1.3.1.6.5. Ekin Tarihî Seyri.....	149
1.3.1.7. -gAç/-kAç	149
1.3.1.7.1. Zaman Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	149
1.3.1.7.2. Şart Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı.....	150
1.3.1.7.3. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	150
1.3.1.7.4. Ekin Tarihî Seyri.....	150

1.3.1.8. -gAnçI/-kAnçI	151
1.3.1.8.1. Zaman Bildirme-Sınırlama Fonksiyonuyla Kullanımı	152
1.3.1.8.2. Karşılaştırma Fonksiyonuyla Kullanımı	152
1.3.1.8.3. Yoğun Eylem Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	153
1.3.1.8.4. +gA Yönelme Hâli Ekiyle Birleşme Durumu	153
1.3.1.8.5. Ekin Tarihî Seyri.....	155
1.3.2. İsim-Fiil ve Sıfat-Fiil Ekleriyle Kurulan Zarf-Fiil Ekleri	156
1.3.2.1. -gAnçA/-kAnçA	156
1.3.2.1.1. +rAk Ekiyle Genişleme Durumu	157
1.3.2.1.2. Ekin Tarihî Seyri.....	157
1.3.2.2. -gAndA/-kAndA.....	157
1.3.2.2.1. İyelik Ekleriyle Kullanımı	158
1.3.2.2.2. Ekin Tarihî Seyri.....	159
1.3.2.3. -gAndAgİçA/-kAndAgİçA.....	160
1.3.2.2.1. Ekin Tarihî Seyri.....	160
1.3.2.4. gAndAgIdAy/-kAndAgIdAy.....	160
1.3.2.4.1 Ekin Tarihî Seyri.....	161
1.3.2.5. -gAnnAn/-kAnnAn.....	161
1.3.2.5.1. Tekrarlı Yapılarda Kullanımı.....	162
1.3.2.5.2. Ekin Tarihî Seyri.....	163
1.3.2.6. -gAngA/-kAngA.....	164
1.3.2.6.1. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	164
1.3.2.6.2. Zaman Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı	165
1.3.2.6.3. Ekin Tarihî Seyri.....	165
1.3.2.7. -gAndAy/-kAndAy.....	165
1.3.2.7.1. Ekin Tarihî Seyri.....	166
1.3.2.8. -rdAy/-ArdAy/-IrdAy/-mAstAy	166
1.3.2.8.1. Ekin Tarihî Seyri.....	167
1.3.2.9. -(U)wInda	167
1.3.2.9.1. Ekin Tarihî Seyri.....	168
1.3.2.10. -wgA/-UwgA.....	168
1.3.2.10.1. Ekin Tarihî Seyri.....	169

1.3.2.11. -mAstAn	169
1.3.2.11.1. Ekin Tarihî Seyri.....	169
1.3.2.12. -(İ)şlly	170
1.3.2.12.1. Tekrar Yapılarında Kullanımı.....	171
2.3.2.12.2. Ekin Tarihî Seyri.....	172
1.3.3. Farklı Şekillerle Kurulan Zarf-Fiil Ekleri	172
1.3.3.1. -r...-mAs(tA)/mAs(tAn).....	172
1.3.3.1.1. Zamanda Çabukluk Fonksiyonuyla Kullanımı	172
1.3.3.1.2. Tarz Fonksiyonuyla Kullanımı	173
1.3.3.1.3. Ekin Tarihî Seyri.....	173
1.3.3.2. -sA	173
1.3.3.2.1. Ekin Tarihî Seyri.....	174
1.3.3.3. -DİmI	175
1.3.3.3.1. Ekin Tarihî Seyri.....	176
SONUÇ.....	177
KAYNAKÇA	183
ÖZ GEÇMİŞ.....	195

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ
KAZAN-TATAR TÜRKÇESİNDE FİİLİMSİLER
(ART ZAMANLI ve TÜRKİYE TÜRKÇESİYLE KARŞILAŞTIRMALI)
Halil İbrahim ÖZGÜN

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ

2024, Sayfa: 195+XVI

Jüri: Prof. Dr. Çulpan ÇETİN (Başkan)

Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Sinan DİNÇ

Bu lisansüstü tez çalışmasında, Kazan-Tatar edebiyatından toplanan bir bütünceden hareketle Kazan-Tatar Türkçesinde fiilimsiler konusunu incelenmiştir. İncelenen yapıların Türkiye Türkçesindeki karşılıklarını ele alarak iki lehçe arasında fiilimsilerin benzerliklerini ve farklılıklarını ortaya koymaya çalışılmıştır.

Çalışmanın “Giriş” bölümünde Kazan-Tatarları ve Kazan-Tatar Türkçesi hakkında genel bilgiler verilmiştir. İkinci bölümünde her ek grubu için Türkiye ve Kazan-Tatar Türkolojisinde araştırmacıların fiilimsi tanımlarına ve isimlendirmelerine yer verildikten sonra bütünceden hareketle Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri incelenerek Türkiye Türkçesi ile karşılaştırması yapılmış, benzerlikleri ve farklılıkları açıklanmaya çalışılmıştır. Bazı farklılıklar tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular çalışmanın “Sonuç” bölümünde listelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kazan-Tatar Türkçesi, Fiilimsiler, Zarf-Fiiller, Sıfat-Fiiller

ABSTRACT

MASTER'S THESIS

VERBALS IN KAZAN-TATAR TURKIC

(DIACHRONIC AND COMPARATIVE WITH TURKEY TURKISH)

Halil İbrahim ÖZGÜN

Advisor: Assist. Prof. Dr. Sinan DİNÇ

2024, Pages: 195+XVI

Jury: Prof. Dr. Çulpan ÇETİN (Chairman)

Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU

Assist. Prof. Dr. Sinan DİNÇ

In this postgraduate thesis, the subject of verbals in Kazan-Tatar Turkish was examined based on a corpus collected from Kazan-Tatar literature. By addressing the equivalents of the examined structures in Turkish, an attempt was made to reveal the similarities and differences of verbals between the two dialects.

In the “Introduction” section of the study, general information about Kazan-Tatars and Kazan-Tatar Turkish was provided. In the second section, after including the verbal definitions and naming of researchers in Turkey and Kazan-Tatar Turkology for each suffix group, the verbal-verb, adjective-verb and adverb-verb suffixes used in Kazan-Tatar Turkish were examined based on the corpus, and a comparison was made with Turkish in Turkey, and their similarities and differences were attempted to be explained. Some differences were identified. The findings obtained were listed in the “Conclusion” section of the study.

Keywords: Kazan Tatar Turkish, Verbal Forms, Adverbial Forms, Adjective Forms

ÖN SÖZ

Türk dilinin Kuzey-Batı/Kıpçak grubu Türk lehçelerinin arasında yer alan Kazan-Tatar Türkçesi ile Batı-Oğuz grubunda yer alan Türkiye Türkçesi arasında fonetik bir takım benzerlik ve farklılıkların olduğu gibi şekil bilgisel anlamda da çeşitli benzerlik ve farklılıklar bulunmaktadır. Bu bağlamda fiilimsiler konusu da iki lehçe arasındaki benzerlik ve farklılıkların ortaya konulması açısından önem arz etmektedir. Bu sebeple çalışmada Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan fiilimsilerin Türkiye Türkçesiyle karşılaştırması yapılarak iki lehçe arasındaki benzer ve farklı yönler belirlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışma ile özelde Kazan-Tatar Türkçesine, genelde ise Türk diline küçük de olsa bir katkı sağlama amacı güdülmüştür.

Çalışma kapsamında Kazan-Tatar Türkçesiyle yazılmış seksen beş edebî eser ve dört farklı sözlük aracılığıyla bir bütünce hazırlanmıştır. Elde edilen bütünceden yola çıkarak sahada yazılmış çeşitli gramerlerin de yardımıyla Kazan-Tatar Türkçesinde fiilimsiler konusunu ele alınmaya çalışılmıştır.

Çalışmanın “Giriş” bölümünde Kazan-Tatarları ve Kazan-Tatar Türkçesi hakkında genel bilgiler verilmiştir. İkinci bölümünde her ek grubu için Türkiye ve Kazan-Tatar Türkolojisinde araştırmacıların fiilimsi tanımlarına ve isimlendirmelerine yer verilmiş, akabinde bütünceden hareketle Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil ekleri incelenerek Türkiye Türkçesi ile karşılaştırması yapılmış, benzerlikleri ve farklılıkları açıklanmaya çalışılmıştır. Elde edilen bulgular çalışmanın “Sonuç” bölümünde listelenmiştir.

Bu çalışmanın ortaya çıkması sırasında desteklerini esirgemeyerek yolumu aydınlatan kıymetli hocam Dr. Sinan Dinç’e, yükseköğrenimimi idame ettirmem ve bu çalışmanın ortaya çıkmasını sağlayan Türk Dil Kurumuna, manevî desteklerinden ötürü aileme ve çalışmamın her aşamasında yanımda olan biricik eşim Hatice’ye teşekkürlerimi arz ederim.

Erzurum-2024

Halil İbrahim ÖZGÜN

KISALTMALAR

ET	: Eski Türkçe
OT	: Orta Türkçe
TDK	: Türk Dil Kurumu
vb.	: ve benzeri
KTB	Kutadgu Bilig
KT	Köl Tigin Yazıtı
BK	Bilge Kağan Yazıtı
TK	Tonyukuk Yazıtı
B	Batı Yüzü
D	Doğu Yüzü
G	Güney Yüzü
K	Kuzey Yüzü
DLT	Dîvânu Lugâti't-Türk

ÖRNEKLERİN TARANDIĞI ESERLER

AA	Abdulla Aliş, "Saylanma Eserler"
AF	Amur Feleh, "Zimagur: Povest, Hikeyeler"
AG, SE-1-2-3	Ayaz Gıylecev, "Saylanma Eserler 5 Tumda 1-2-3"
AH, CC	Albert Hesenov, "Cenbet Ceviri"
AH, K	Aydar Helim, "Kıybla: Hikeyaler, Nüvillalar"
AV	Azat Virgazov, "Üziñe Kaytuw"
CR	Cemit Rehimöv, "Batırşa"
CT	Cevad Tercimanov, "Lübaçivskiynıñ Yeşlīgi"
EA	Elfiya Avzalova, "İstekler, Eñgemeler, Mekaller"
EG	Ehet Gaffar, "İne Küzi"
EH, EA	Enes Hesenov, "Enis Almalar"
EH, MS	Enes Hesenov, "Minim Sandugaçlarım"
Eİ	Ehmet İshak, "Künñilli Şehifeler"
ES, KÜY	Ehet Safiullin, "Kişini Ümit Yeşete"
ES, KY	Esgat Selaḥ, "Kayınnar Yulı"
EY E-1/2	Emirhan Yiniki, "Eserler Biş Tomda 2"
EY, E-1	Emirhan Yiniki, "Eserler"
EY, EV	Emirhan Yiniki, "Eytilmegen Vasıyat"
FB	Feyziye Beyremova, "Alıplar İlinde"
RK	Refkât Kerami, "Ŭlı Yul da Sikelteli"
FS	Fakil Safin, "Sataşıp Atkan Tañ"
FU	Fatih Urmançı, "İdigey Nursultan Süyümbike"
FY, E-1-2-3	Fenis Yarullin, "Eserler 3 Tomda 1-2-3"

FY, SS	Ferit Yaşın, "Süykümlü Süyek"
FY-SE-BT	Ferit Yaşın, "Saylanma Eserler Birinçi Tom"
FZ	Firdevs Zarif, "Par Dulkın"
GB	Gümer Beşirüv, "Sivaş"
GE	Gabdrahman EpseleMOV, "Ak Çeçekler"
GG, A	Galimcan Gıylmanov, "Albastılar"
GG, GTU	Güşman Gümer, "Garmun Tılleri Uniki"
GG, KA	Galimcan Gıylmanov, "Kitik Ay"
GG, SE-2	Garif Gübey, "Saylanma Eserler 2 Tom"
GG, ÜTK	Galimcan Gıylmanov, "Uça Turgan Kışiler"
Gİ, A	Galimcan İbragimov, "Ademner"
Gİ, O	Gayaz İshaki, "Üstazbike"
Gİ, SM	Gülfiya İshaküva, "Sukır Mehebbet"
Gİ, YY	Galimcan İbragimov, "Yeş Yürekler"
GK	Gabdelcabbar Kandaliy, "Şigirler hem Poemalar"
GK, SE	Gadil Kutuy, "Saylanma Eserler"
GT, E	Gabdulla Tukay, "Ekiyetler"
GT, M	Gabdulla Tukay, "Meseller"
HI	Hebir İbrahim, "Yalgız Tekerlik"
HS	Hasan Saryan, "Bir Ananın Beş Ulu"
HŞ	Halise Şirmen, "Yazmışlardan Yuk La Uzmışım"
İS	İbrahim Salahov, "Kolima Hikayeleri"
İVH	İlgaz Vahap Nevruzhan, "Süyümbike"
KK, SK	Kamil Kerimov, "Sakaw Küki"
KK, U	Kamil Kerimov, "Uyın"

KY	Kayyum Nasiri, "Saylanma Eserler Tom 3"
LG	Lele Gıymadieva, "Min Aña Beñit Tiliym"
LL	Lebib Leron, "Çıktım Arkılı Küpır"
ME	Mirsey Emir, "Povestlar hem Hikayeler"
MG	Mecit Gafuri, "Saylanma Eserler"
MĤ	Müşegıyt ĤEBİBULLİN, "Aybibi"
MĤ, AUT	Megsum Ĥucin, "Aynıñ Utı Süngen"
MK	Mustay Kerimi, "Üzın Üzak Balaçak"
MM, KG	Medine Malikova, "Kızıl Gül"
MŞ	Mars Şabayev, "Salda Seyeñet"
NF, SE-1-2-3-4-5	Nuriñan Fettañ, "Saylanma Eserler 5 Tumda 1-2-3-4-5"
NG, MGB	Nebire Gıymettinova, "Meñebbette Günah Bar"
NG, BTY	Nebire Gıymettinova, "Bır Tamçı Yaratuw"
NK	Nezife Kerimova, "Sagınasıñmı, Dip Sırıylar"
RB, SE-1-2-3-4-5	Rabit Batulla, "Saylanma Eserler 5 Tom 1-2-3-4-5"
RK	Refkat Kerami, "Ül Yul da Sikelteli"
RM	Rübirt Minnullin, "Eserler 7 Tumda"
RZ	Rkail Zeydulla, "Taşka Ürdım Başnı"
ŞĤ, BABŬ	Saryan Ĥesenov, "Bır Ananıñ Biş Ulı"
SP, PT	Sufiyan Püvarisov, "Peygamber Tañı"
SP, ŬBA	Sufiyan Püvarisov, "Ücmañka Bır Adım"
SR, K	Sibat Rafayel, "Kaytuw"
SS, ABA	Safa Sabirov, "Altın Baldaklı Abıstay"
ŞE	Şehit Ahmediyev, "Yazmış"

TG, SE	Taci Gıyzzed, "Saylanma Eserler"
TG, SS	Talgat Galiullin, "Seyit Sakmanov"
TM	Tufan Miñullin, "Peasalar"
TN	Telgat Necmiyev, "Saba Mezekleri"
Vİ	Vahit İmanov, "Kazan Destanı"
VN, CP	Vakıyf Nuriyiv, "Cidñıç Palata"
VN, YÜY	Vakıyf Nurullin, "Yeşnep Ütken Yeşlik"
YŞ	Yegsuf Şefiykov, "Kalalarda Taş Kazarma"
ZB	Zeynep Biyişeva, "Povest hem Hikeyetler"
ZH TK	Zülfet Hekim, "Tılsız Küki"
ZH, İT	Zinnur Hüşniyar, "İten Tuwgan"
ZK	Zifa Kadırova, "Yazmış Sınavı"
ZH TK	Zülfet Hekim, "Tılsız Küki"

TRANSKRİPSİYON ALFABESİ

Kiril	Latin	Kiril	Latin
А а	A a	Ф ф	F f
Б б	B b	Х х	H h
В в	V v	Ц ц	Ts ts
Г г	G g	Ч ч	Ç ç
Д д	D d	Ї ї	Ş ş
Е е	Ĭ ĭ; yı; yi	Щ щ	Şç
Ж ж	J j	Ь ь	Yumuşatma işareti
З з	Z z	Ъ ъ	Kalınlaştırma işareti
И и	İ i	Ы ы	I ı
Й й	Y y	Э э	Ĭ ĭ
К к	K k	Ю ю	Yu/Yü
Л л	L l	Я я	Ya/Ye
М м	M m	Ә ә	E e
Н н	N n	Ө ө	Ŭ ŭ
О о	Ŭ ŭ; O o	Ү ү	Ü ü; üw
П п	P p	Ж ж	C c
Р р	R r	Ң ң	Ñ ñ
С с	S s	Һ һ	H h
Т т	T t		
У у	U u; uw		

GİRİŞ

I. TATAR ADI

Tatar ismine Türkçe kaynaklarda ilk olarak Orhun Yazıtlarında “*Otuz Tatar*” ve “*Tokuz Tatar*” şekliyle rastlanmaktadır. Ancak burada geçen Tatar ismiyle işaret edilenin Türk mü Moğol mu olduğu konusu araştırmacılar tarafından tartışma konusudur (Taymas, 1966: 215; Bozkurt, 1999: 617; Tekin, 2015: 108).

Orhun Yazıtlarını takip eden dönemde de Türkçe kaynaklarda Tatar ismine rastlanmaktadır. DLT’de Kaşgarlı Mahmud’un Tatar ismini Türk boyları arasında zikrettiği görülmektedir. Ayrıca Kaşgarlı Mahmud’un meşhur haritasında İdil Nehrinin daha güneyinde, İla Nehrinin hemen batısında Başkurt, doğusunda Tatar Bozkırlarına işaret etmektedir (2017: 29-30).

Alkaya ve Buran, Tatar isminin “Dede Korkut Hikâyelerinde” geçtiğini ifade etmektedir. Ayrıca “Kâbusnâme’de dokuz Türk boyundan birinin Tatar olarak zikredildiğini” ve “Tarih-i Fahreddin Mübârek Şah’ta Türk boyları listesinde” de Tatar isminin geçtiğini belirtmektedir (2012: 55).

Zekiye, Tatar isminin pek çok ulus tarafından farklı amaçlarla farklı ulusları veya toplulukları ifade etmek için kullanıldığını söylemektedir. Bu ismi defa Çinlilerin “*ta ta*” veya “*da da*” şeklinde “*barbar, pis, vahşi*” anlamında tüm kuzeyli komşularını tanımlamak için kullandıklarını belirtmektedir. Cengizlilerin kendi fetih ordularına da tahkir amacıyla aynı ismi verdiğini, Batı Avrupalıların ise Cengizlilere “cehennem zebanileri anlamındaki” “*tartar*” kelimesine dönüştürerek Tatar dediklerini aktarmaktadır. Ayrıca Rusların Altın Orda ahalisinin tamamını, tüm Türkleri Tatar olarak isimlendirdiklerini ve 20. yüzyıldan itibaren Kırım, Dobruca ve Bulgar Tatarlarının kendilerini Tatar olarak isimlendirmeye başladıklarını ifade etmektedir (2017b: 217-129).

Moğol orduları içinde Türk-Tatar unsurları olsa da Tatar isminin Moğolların kötü şöhretiyle doğrudan ilişkili hâle gelmesiyle uzun süre boyunca bugünkü anlamda bildiğimiz Türk olan Tatarların kendilerini tanımlarken Tatar ismini kullanmaktan kaçınmalarına neden olmuştur (Taymas, 1966: 215-217; Ceylan, 1998: 11). Ayrıca modern anlamda milliyetçiliğin veya üst kimliğin ifade edilmesinde etnik kavramların

kullanılması durumunun 19. yüzyılda ortaya çıkması göz önünde bulundurulduğunda Tatarların kendilerini “*Müslüman*” olarak tanımlamaları dönemin dünyasında normal karşılanabilir. Çünkü bu döneme kadar dünyanın genelinde din eksenli kimlik tanımlama oldukça yaygındır.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Kazanlı ziyahlılardan Şehabettin Mercanî ve Kayyum Nasırî, Tatar ismini benimseyerek kullanılması için yoğun çaba sarf etmiştir. Bu çabalar meyvelerini vermiş ve sonraki yüzyılda Rızaeddin Fahreddin, Hadi Atlasi, Sadri Maksudi, Gayaz İshaki gibi pek çok ziyalı Tatar isminin kullanılmasına yönelik çabayı sürdürmüş ve başarıya ulaşmıştır (Taymas, 1966: 2016).

II. TATARLAR VE TATARİSTAN

Bugün Kazan-Tatarlarının yaşadığı İdil-Kama bölgesine çok erken dönemlerden itibaren Türk boylarının gelip yerleştiği düşünülmektedir. MS 5. yüzyılda Bulgarlar bölgede devletleşerek kısa sürede hâkimiyet alanlarını genişletmiş ve önemli bir ticaret merkezi hâline gelmiştir. Çiftçilik ve ticarete mahir hâle gelen İdil Bulgarları, Almış Han’ın girişimleri sonucunda 922’de İslâmiyet’i resmen kabul etmiştir. Kudret ve azamet çağlarında sınırları Urallardan Uka Nehrine kadar uzanan İdil Bulgar Devleti, 1236’da Batu Han’ın öncülüğünde başlayan bir Moğol akını sonucunda yıkılmıştır (Taymas, 1966: 18; Şahin, 1999: 32).

Batu Han’ın 1242’de Altın Orda Devleti’nin temellerini atmasıyla İdil boyunda yeni bir güç merkezi ortaya çıkmıştır. Nitekim Altın Orda’nın nüfuzu altındaki halk çoğunlukla Müslüman ve Türk idi. Bununla birlikte Altın Orda’nın devlet erkânı Moğol idi. Ancak bu bakiyeler de kısa sürede tamamen Türkleştiği anlaşılmaktadır. Bunun akabinde 1252’de Batu’nun kardeşi Berke Han’ın müslüman olmasıyla bölgede yeni bir kültür çerçevesi ortaya çıkmıştır (Şahin, 1999: 32).

14. yüzyılın üçüncü çeyreğinde Altın Orda Devletinde bazı iç karışıkların meydana geldiği görülmektedir. Bu bağlamda haneden mensupları arasındaki mücadele, ticareti sekteye uğratarak devletin zayıflamasına ve komşularının güçlenmesine sebep olmuştur. Süreklileşen Rus yağmaları iktisadî yönden devleti bunaltmıştır. Bulat Timur 1361’de hâkimiyeti tesis etmeyi başarmıştır. Ancak 1388’ e gelindiğinde Toktamış Han’ın Timur ile giriştiği mücadele çok fazla maddî kayba yol açmıştır. Bu gelişmeleri takip eden

sürecin sonunda Ruslar Bulgar şehrini yakıp halkın şehri terk ederek “Kazan Ardı” bölgesine göçmesine sebep olmuştur (Şahin, 1999: 33; Zekiye, 2007b: 457-459).

1437’de Uluğ Muhammed Han, Altın Orda’dan ayrılarak Kazan şehrini kurmuş e bağımsızlığını ilan etmiştir. Kısa sürede bölgedeki en önemli gücü hâline gelerek Moskova Knezliğini itaat altına almıştır. Kazan Hanlığı döneminde de sık sık el değiştiren taht istikrara engel olmuştur. 1487’de Ruslar Kazan’ı işgal etmiş ancak ellerinde tutamamışlardır. Ancak zaman zaman Kazan Han’ını seçme girişimlerinde bulunmuşlardır. 1552’ye gelindiğinde Kazan Hanlığı Ruslar tarafından işgal edilmiştir. Ancak bu noktada sonra da direnen Kazan Türkleri Ruslara karşı beş yıl boyunca savaşmıştır. Rusların zulmü karşısında 1613-1813 yılları arasında on ayrı ayaklanma ile özgürlük mücadelelerini sürdürmüşlerdir (Taymas, 1966: 28-30; Şahin, 1999: 35-35).

Kazan’ın düşüşünü izleyen süreçte Tatarlar merkezlerden uzaklaştırılmaya, okulları, camileri, hamamları yıkılarak bölge yapısal olarak da Ruslaştırılmaya çalışılmıştır. Bu dönemde gerek zorla gerek sözle pek çok Tatar’ın Hristiyan olması sağlanmıştır. Yine bu dönemde Tatarlara çeşitli angaryalar icat edilerek sömürüldükleri görülmektedir. Ayrıca zorla askerlik hizmetine alınmışlardır (Taymas, 1966: 36-45; Şahin, 1999: 37-38).

Ekim Devrimini izleyen süreçte Kazan-Tatarlarının defalarca birlik cumhuriyeti statüsü alma girişimleri olsa da verilen sözler tutulmamış ve türlü bahanelerle ötelenmiştir. 23 Mart 1918’de Bolşevikler tarafından kurulan Sovyet Sosyalist Tatar-Başkurt Cumhuriyeti’ne Rus komünistlerinin şiddetli itirazı ve bölgedeki iç savaşın yine Bolşevikler lehine sonuçlanmasıyla Tatarlar ve Başkurtlar birbirlerinden ayrılmıştır. 27 Mayıs 1920’de Tataristan Muhtar Cumhuriyeti kurulmuştur. Sovyetler birliği dağıldıktan sonra, Tataristan Yüksek Sovyetinin aldığı karar doğrultusunda 30 Ağustos 1990’da bağımsızlığını ilan eden Tataristan’ın bu kararını Rusya tarafından kabul edilmiştir. 1994’te Rusya ile tekrar anlaşma masasına oturduktan sonra Tataristan Cumhuriyeti Rusya Federasyonu içinde yeniden özerk statü kazanmıştır (Şahin, 1996: 39-40).

Kazan-Tatarlarının önemli bir çoğunluğu günümüzde de Rusya Federasyonu idari sınırları çerçevesinde orta İdil’de yer alan ve başkenti Kazan olan özerk statüdeki Tataristan Cumhuriyeti’nde yaşamaktadır. Kazan-Tatar Türkçesi Rusça ile birlikte resmî dil konumundadır. Bunun yanı sıra yine aynı bölgede komşu oldukları soydaş iki özerk

statüde devlet olan Çuvaşistan ve Başkurdistan Cumhuriyetleri içinde Kazan-Tatar bakiyelerinin mevcut olduğu bilinmektedir.

III. KAZAN-TATAR TÜRKÇESİ

Günümüzde Kazan-Tatarlarının kullandığı dil çeşitli bilimsel çevrelerce birbirinden farklı yöntemlerle tasnif edilmiştir. Genel görüş itibariyle Kazan-Tatar Türkçesi Kıpçak grubu Türk lehçelerinin altında yer almaktadır.

Ramsted'in tek heceli kelimelerin sonundaki *-ag* ses grubunun durumu ve Eski Türkçedeki *-d-* sesinin durumunu dikkate aldığı tasnife göre altı gruba ayırdığı Türk lehçeleri içinde Kazan-Tatar Türkçesini Batı grubu içinde Kazak, Kırgız, Karaçay, Nogay Türkçesi gibi lehçelerle birlikte değerlendirdiği görülmektedir (Tekin, 1989: 145-146).

Samoyloviç'in *r-z* denkliği, Eski Türkçedeki *-d-* sesinin durumu, *bol-* fiilinin durumu, *-ag* hecesinin durumu, *-ıg* hecesinin durumu gibi ölçütlere göre oluşturduğu tasnifte Türk lehçelerini altı ana gruba ayırarak Kazan-Tatar Türkçesini *taw* (Kıpçak, Kuzey-Batı) grubu içinde Altay, Kırgız, Kumuk, Karaçay, Kazak, Nogay gibi lehçelerle birlikte değerlendirdiği görülmektedir (Tekin, 1989: 147-148).

Räsänen'in de Ramsted, Radloff ve Samoyloviç gibi araştırmacıların tasnifine dayanarak Kazan-Tatar Türkçesini, Kuzey-Batı grubu içinde Kırgız, Karakalpak, Nogay, Karaçay, Karaim, Kuman, Başkurt lehçeleriyle birlikte değerlendirdiği görülmektedir (Tekin, 1989: 151).

Tekin ise *r-z*; *l-ş* ses denkliği, *h-* sesinin durumu, Eski Türkçedeki *-d-* sesinin durumu, tek heceli kelimelerdeki *-ag* hecesinin durumu, *-ıg* ses grubunun durumu ve *t-* sesini ölçüt alarak Türk lehçelerini on iki gruba ayırmıştır. Bu tasnif neticesinde Kazan-Tatar Türkçesini 10. Tawlı/Kıpçak grubunun altında kuş alt grubunda Başkurt Türkçesiyle birlikte değerlendirmektedir (1989: 164).

Tekin, Kazan-Tatarlarının 19. yüzyılın ortalarına kadar yazı dili olarak Çağatayca'yı kullandıklarını, 19. Yüzyılın sonlarına doğru kendi ağızlarıyla yazmaya başlayarak çağdaş yazı dillerinin temellerini oluşturduklarını ifade etmektedir. Ayrıca Kazan-Tatarlarının kullandıkları alfabe ile ilgili olarak 1927 yılına kadar Arap alfabesini, 1927'den 1939'a kadar Latin alfabesini kullandıklarını ve 1939 yılında da Kiril alfabesini

kullanmaya başladıklarını söylemektedir (Tekin 2015: 109). Kazan-Tatarları günümüzde de Kiril alfabesini kullanmaktadır.

Bugünkü Kazan-Tatar Türkçesinin Orta, Batı (Mişer) ve Doğu ağızları olmak üzere üç ağız bulunmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesinin ölçünlü dili Orta ağza dayanmaktadır (Alkaya ve Buran, 2019: 57).

IV. YÖNTEM VE TEKNİKLER

A. Araştırmanın Amacı

Çağdaş Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılmakta olan fiilimsilerin tarihî Türk lehçeleriyle arasındaki ses bilgisel; Türkiye Türkçesi ile arasındaki hem ses bilgisel hem de şekil bilgisel bakımından karşılaştırılması ile Türkoloji alanına katkı sağlanmak hedeflenmiştir.

Nitekim Kazan-Tatar Türkçesi gramerleri incelendiğinde fiilimsi bölümlerinde gösterilen ekleri Türkiye Türkçesine oranla az sayıda ekin yer alması durumu iki lehçe arasında dikkate değer bir farklılık olarak görülmektedir. Bu durumunun sebebi irdelenerek çeşitli kaynaklardan elde edilen edebî eserlerde kullanılan fiilimsiler taranması sonucunda konuya dair bilgilerin derlenmesi amaçlanmaktadır.

Bu çalışmada pek çok yazarın ortaya koyduğu edebî eserler incelenerek özellikle Kazan-Tatar Türkçesi ile ilgili dil bilgisi çalışmalarında ele alınmayan ancak eserlerden hareketle varlığını öğrendiğimiz yapıların değerlendirmesi amaçlanmaktadır.

B. Terim ve Tanımları

Bu bir dil incelemesi çalışmasıdır. Bu çalışmada fiilimsili yapıların karşılaştırmalı ve art zamanlı incelemesi yapılmıştır.

Dilbilimsel Analiz: Dilbilimsel analiz, dildeki yapısal özellikleri ve ilişkileri incelemek için kullanılan bir tekniktir. Araştırmacılar, dildeki ses, şekil, sözdizimi ve anlambilim gibi konuları analiz ederler.

Karşılaştırmalı Dilbilim: Karşılaştırmalı dilbilim, farklı diller veya lehçeler arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları inceleyen bir alandır. Bu çalışmalar, dil bilgisel yapıların evrimini ve ilişkilerini anlamak için kullanılır.

Art Zamanlı Dilbilim: Art zamanlı dilbilim, bir dilin veya lehçenin daha eski dönemlerinde kaydedilen dile ait ürünleri arasındaki benzerlikleri ve farklılıkları inceleyen bir alandır. Bu çalışmalar, dil bilgisel yapıların tarihî süreçte nasıl bir yol izlediğini ve ilişkilerini anlamak için kullanılır.

C. Kuramsal Çerçeve

Bu çalışmada, Kazan-Tatar Türkçesine ait fiilimsili yapılarının ses ve şekil bilgisel özellikleri detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Fiilimsili yapılar isim-fiil, sıfat fiil ve zarf-fiil olmak üzere üç ana başlıkta detaylı biçimde incelenmiştir. Fiilimsili yapılar tek tek incelenerek, edebî eserlerden taranan örneklerle desteklenmiştir. Fiilimsili yapıların kip ve kiplik yapıları içinde yer aldığı durumlar da çalışmaya dahil edilmiştir. Tarihî planda işlevini yitiren bazı yapılara ayrıca değinilmiştir. Karşılaştırma yapılırken iki lehçe arasında kullanılan eklerin yer tutma özelliği hesaba katılarak eklerin olabildiğince denk yapılarla aktarma yapılmıştır. Bu sebeple örnek cümleler Türkiye Türkçesine aktarılırken edebî üslup ve zerafet ön planda tutulmamıştır.

Çalışmada iki lehçe arasında yapılan karşılaştırmada pek çok gramer kitabı incelenmiştir. Türkiye Türkçesi ile ilgili noktalarda genel olarak Zeynep Korkmaz'ın "*Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*" isimli eserinden istifade edilmiş ve kaynaklar kısmında belirtilmiştir. Kazan-Tatar Türkçesi ile ilgili konularda esas olarak M.Z Zekiyev'in editörlüğünde hazırlanan üç ciltlik "*Tatar Gramatıkası*" ve Gustav Burbiel'in "*Tatar Grammar*" adlı eserinden istifade edilmiş ve kaynaklar kısmında belirtilmiştir.

Çalışmada taranan eserlerden elde edilen örneklerin, Türkiye Türkçesine aktarılması esnasında Mustafa Öner'in "*Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*" ve "*Tatar Tılıññ Añlatmalı Süzligi*" eserlerinden yararlanılmış ve kaynaklar kısmında belirtilmiştir.

D. İlgili Araştırmalar

Kazan-Tatar Türkçesinde Fiilimsiler başlığı altında doğrudan konuyu ölçünlü dille ele alan müstakil bir çalışma bulunmamaktadır. Ancak zarf-fiil konusu üzerine Mehmet

Arpacı tarafından hazırlanan *Tatar Destanlarında Zarf-Fiil Ekleri* (Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2014) başlıklı bir yüksek lisans tezi bulunmaktadır. Çalışmada ölçünlü dile ait zarf-fiil şekillerine alanda yazılan gramer kitaplarından hareketle kısaca değinildiği görülmektedir.

E. Araştırmanın Özgün Değeri

Bu çalışmada Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan fiilimsiler detaylı biçimde incelenmiştir. Alanda yazılan çeşitli gramer kitapları amaçları ve kapsamaları doğrultusunda doğal olarak konuyla ilgili detaylı bilgiyi sunmamaktadır.

Kullanılan yapıların ölçünlü dildeki yeri dışında tarihî süreçteki gelişim ve değişimleri de ele alınmıştır. Bazı yapıların çağdaş ve ölçünlü dilde bulunmadığı tespit edilerek eklerin yerine geçen veya fonksiyon değiştiren yapılar ifade edilmeye çalışılmıştır.

F. Araştırmanın Yaygın Etkisi

Bu çalışmayla birlikte Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan fiilimsilerin Türkiye Türkçesiyle arasındaki benzerlikler ve farklılıklar araştırmacıların hizmetine sunulacaktır. Konuyla ilgili olarak çeşitli gramer çalışmalarında amaç ve kapsamaları gereği yeterince açıklanması mümkün olmayan yapılar incelenerek bu konuyla ilgili olarak yapılacak başka araştırmalara katkı sağlayacaktır.

G. Yöntem

Eldeki çalışmada izlenen yol şu şekildedir:

1. Fiilimsi eklerini tespit etmek için genel Türk dili sahasında yapılan çalışmalardaki fiilimsi eklerinden hareketle Kazan-Tatar gramerleri incelenmiş ve burada yer alan değişiklikler karşılaştırılarak kaydedilmiştir.
2. Gramer kitaplarından elde edilen bilgiler ışığında bu sahada verilen edebî eserlerde elektronik ortamda fiil yapıları taranmış, taranan yapıların üzerindeki ekler incelenerek fiilimsi ekleri tespit edilmiştir.

3. Eklerin taranması sırasında yalnızca edebî eserler değil sözlükler de kullanılmıştır. Bu sayede dile kalıplaşarak giren çeşitli görevleri bulunan kelimler saptanarak kayıt altına alınmıştır.
4. Taranan eserlerden elde edilen örnekler Latin harflerine transkripte edildikten sonra Türkiye Türkçesine aktarılmıştır.
5. Taranan eserlerden Türkiye Türkçesine aktarım yapılırken yorum katılmamış eserlerin orijinaline sadık kalınmıştır. Fiilimsi ekleri aktarılırken Türkiye Türkçesinde de kullanılan yapıların birbirinin yerini tutma özelliği de hesaba katılarak mümkün mertebe ekler arasında bir denklik kurulmaya çalışılmıştır. Ancak bazı yapılar bu yer tutma özelliğinin dışında olduğu görülmüş ve uygun bir yapı ile karşılanmaya çalışılmıştır.
6. Fiilimsilerin dil bilgisel incelemesi yapılırken her bir başlık için metinlerden örnekler verilmiştir. Bu örnekler eğik yazıyla verildikten sonra parantez içinde ilk önce yazar adının kısaltılmış şekli ardından eser adının kısaltılmasıyla beraber sayfa numarası belirtilmiştir. Örn: (AA, 85).

BİRİNCİ BÖLÜM

KAZAN-TATAR TÜRKÇESİNDE FİİLİMSİLER

Fiilimsiler, esas olarak fiillerden türeyen ve cümlede genellikle türediği fiile dayalı olarak geçici isim; sıfat veya zarf görevinde kullanılan kelimelerdir. Bu yapılar, fiil kök veya gövdesine eklenen özel eklerle oluşturulur ve her ne kadar fiil anlamı taşırsalar da, çekimli bir fiil gibi kip/zaman ya da şahıs eki almazlar. Bu durum onları yargı bildirmekten uzaklaştırarak yüklem olma potansiyellerini engeller. Bünyelerinde fiile dair kimi özellikleri taşırsalar da isimleşmiş yapılardır. Fiilimsiler; isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil olmak üzere üç ayrı başlıkta ele alınmaktadır.

Fiilimsiler cümlede isim, sıfat ve zarf görevi alabilirler. Cümlenin yargıya varış sürecindeki aşamalarını ifade ederek dilsel anlamda tasarruf sağlamaktadır. Bu tasarruf anlatılmak istenenin art arda ayrı cümleler yerine tek bir cümleyi yargıyı öteleyerek yapmasına imkân vermektedir.

Güncel Türkçe Sözlükte fiilimsiler için “fiilden türetilen, olumsuz yapılabilen mastar, sıfat-fiil, zarf-fiil vb. türleri bulunan ad, eylemsi.” tanımı yapılmaktadır (TDK, 2022).

Türkiye Türkçesiyle ilgili gramer kitaplarında fiilimsiler tanımlanırken araştırmacıların çeşitli isimlendirmeler ve tutumlar tercih ettiği görülmektedir. Muharrem Ergin, fiilimsileri *fiiller ve fiil çekimleri* başlığı altında incelerken ayrı bir sınıflandırma yapmamıştır (1994: 334-338).

Zeynep Korkmaz, *çekimsiz fiiller* terimini kullanarak bu başlık altında konuyu detaylı bir şekilde ele almaktadır ve şu tanımı yapmaktadır:

“Çekimsiz fiiller ise, yine kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak ekleri alarak çekime girmedikleri için yargı bildirmeyen, dolayısıyla da bitmemiş fiil niteliğinde olan fiillerdir. Çekimsiz fiil diye adlandırılmaları da bu nedenledir. Çekimsiz fiiller, bir oluş, bir kılış ve bir durum bildirdikleri, olumlu ve olumsuz biçimlerinin yapılabildiği, bir türü zaman gösteren ekler de alabildiği için bu yönleri ile de ad sınıfına girerler. Bunlar aslında ad gibi kullanılarak ad, sıfat ve zarf görevi yüklenmiş olan fiil şekilleridir. Bu nedenle

de ad çekim ve iyelik ekleri alabilirler, cümlede özne, nesne, zarf ve yer tamlayıcısı olabilirler; yani ad yönleri ağır basar.” (2017: 747).

Banguoğlu, fiilimsilerin “kişiye göre çekime dâhil olmamaları sebebiyle çekimsiz fiil” olduklarını, bu yapılara “işleyiş bakımından *yatık fiiller*” denilebileceğini ifade etmektedir (1990: 410).

Eker, bahsi geçen yapılar için *eylemsi* kavramını kullanarak “bu eklerin fiilleri isimleştirdiğini, başka isimlerin yanına gelerek sıfatlaştığını, bazen iki cümleyi birbirine bağlayan bir bağlaç fonksiyonuyla kullanılabildiğini” ifade etmektedir. Ayrıca bu yapılarda bahsedilen özelliklerin geçici olduğunu bildirmektedir (2018: 104).

Bayraktar, “Türkçede Fiilimsiler” adlı eserinde konuya dair görüşünü şöyle izah etmektedir: “*Fiilimsiler dile anlatım gücü zenginliği ve kıvraklık sağlamanın yanında anlatılmak isteneni kısa yoldan anlatma olanağı sağlayan, yan cümle kurabilen, bağlaçların yerine geçebilen dil bilgisel unsurlardır... Fiilimsiler, eylemlerden türemelerine karşın eylemin bütün özelliklerini göstermeyen dil bilgisel yapılardır. Olumsuzluk eki, iyelik eki, çatı eki alabilirler ancak eylem çekimine girmedikleri için eylemlerden ayrılırlar. Sıfat-fiilleri dışındaki fiilimsilerde zaman kavramı da yoktur.*” (2018: 3).

Gencan, *eylemsi* terimini kullanarak bu yapıların “fiillerden türetme yoluyla yapıldığını, Türk dilinde bu yapıların çeşitliğinin sağladığı kuvvetli anlatımı ve basitliği ifade etmektedir. Fiilimsilerin cümle bağlamında birden fazla duygu düşünce ve isteği aktarmaya yardımcı olduğunu” söylemektedir (1979: 379).

Ediskun, fiilimsi tanımını tercih etmektedir.

“Bir eylemin adı oldukları için isim; bir ismi nitelendirdikleri için sıfat; iki cümleciği bağladıkları için bağlaç olan; özne, nesne, tümleç aldıkları için de cümlede yüklem görevinde bulunan kelimelere fiilimsi denir.” demektedir (1999: 246).

Konuyla ilgili olarak Sinan Dinç şu tanıımı yapmaktadır:

“Yüklemsiler; bir fiil üzerine gelen sıfat-fiil, zarf-fiil, isim-fiil ve ana yüklem şartını bildiren şart eki ile yapılır. Eklerin getirildiği sözcükler

zaten fiildir. Fiil olan sözcükleri fiile benzeyen anlamında “fiilimsi” diye isimlendirmek isabetli gözükmemektedir. Tam olarak bir yüklem olmayan fakat yüklem gibi ögeler alarak cümleye yakın bir öbek oluşturan yapılardır. Yüklem değildirler fakat yükleme yakın oldukları için ‘yüklemsi’ şeklinde adlandırmak uygun olacaktır.” (2017: 40).

Kazan-Tatar Türkolojisinde fiilimsiler konusu üzerine yapılan tanımlar şu şekildedir:

Veliullina ve Kurbatov, fiilimsileri “Her ne kadar cümlelerin bir parçası olsalar da çekim eklerini almamaları sebebiyle çekimsiz fiildirler. Bu tür fiiller kelime grubu olarak kendi esas rollerinde kullanılmadıklarında çekim eklerini alabilirler.” şeklinde açıklamaktadır (1965: 237).

Hisamova fiilimsileri şöyle tanımlamaktadır: “Çekimsiz fiillerde işin uygulayıcısı, yani şahıs işaretçisi eklerini almaz. Dil biliminde çekimli fiiller gerçek fiiller olarak adlandırılır. Çekimsiz fiiller aslında fiil formu olsalar da onlar başka sözcük türleri ile de ortaklık gösterirler. Sıfat-fiiller fiil ve sıfat özelliklerini, zarf-fiiller fiil ve zarf özelliklerini, isim-fiiller fiil ve isim özelliklerini birlikte taşırlar. Ancak işin uygulayıcısı bu yapılarda şekil bilgisel yolla değil leksik, sentaktik ve benzeri yollar yardımıyla ifade edilir. Bu yöntemle şahsa atıfta bulunur.” (2006: 162-163).

Hangildin, çekimsiz fiil kavramına diğer Kazan-Tatar gramercilerinden farklı yaklaşmaktadır. Bu başlık altında kip üzerine gelen şahıs ekini incelemektedir. Özellikle “fiil çekimlerinde 3. şahsın herhangi bir ek ile ifade edilmediğinden” bahsetmektedir (1959: 210). Fiilimsileri *fiil tarmakları* adıyla ayrı bir başlıkta incelediği ancak bu yapılarla ilgili genel bilgi vermediği görülmektedir (1959: 229).

Alparov, fiil çekimleri başlığı altında incelediği fiilimsileri kip çekiminden sonra zarf-fiil ve isim-fiil sınıflandırmaktadır. Bu noktada isim-fiillerin altında sıfat-fiilleri incelerken isim-fiillerden bahsetmemektedir. Ayrıca zarf-fiillerin de zaman ifade ettiğini belirterek bu yapıları geçmiş, gelecek ve şimdiki zaman olarak üçe ayırmaktadır (1945: 94-96).

Poppe, fiilimsileri, fiil çekimi başlığı altında incelemektedir. Fiilimsileri “bitimsiz, sonu olmayan fiiller” olarak tanımlayarak belirli söz dizimsel işlevlerle sonlu olarak ifade edilebileceklerini belirtmektedir (1963: 59).

1.1. İSİM-FİİL EKLERİ

Korkmaz, isim-fiil için “ad-fiil” terimini tercih etmekte ve şöyle tanımlamaktadır: “Ad-fiiller fiil kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları; şahıs ve zamana bağlı olmadan gösteren fiil adlarıdır. Daha açık bir anlatımla, bunlar, fiildeki oluş, kılış ve durumların adlarını bildirirler.” (2017: 747).

Eker, isim-fiili “eylemlerin herhangi bir zamana, sayıya ya da kişiye bağlı olmayan ve sözlüklerde madde başı olarak yer alan” biçimleri şeklinde tanımlamaktadır. Ayrıca “bütün eylemlere gelebilen isim fiiller eylem değil, ad” olduğunu ifade etmektedir (2018: 106).

Hisamova, isim-fiilleri “bünyesinde hem isim hem de fiil özelliklerini birlikte taşıyan çekimsiz fiil biçimi” olarak tanımlamaktadır (2006: 264).

Hangildin ise isim-fiilleri “*Manasına ve kendinde bulunan dil bilgisel özelliklerine bakıldığında isim-fiil yapısı, isim ile fiil arasında, bazı türleri fiil ile zarf arasında bir alt gruptur. Esas manalarına bakıldığında hiç şüphesiz fiildirler. Bir yandan fiillere has çatı ve olumsuzluk eklerini taşıyabilirken diğer yandan fiillere has özellikleri şeffaf hatta durağandır. Bu yapılar belirli dil bilgisel şartları taşıdıklarında isimleşirler.*” Şeklinde tanımlamaktadır (1959: 234).

Veliullina ve Kurbatov isim-fiil için “İş ya da oluşun ismini bildiren fiil şekli isim-fiil olarak isimlendirilir. Olumsuzluk çekimde bulunabilirler. İsimlerle ortak noktaları çoktur. Hâl eklerini ve çokluk ekini üzerlerine alabilirler. Şahıs ve zaman eklerini almazlar.” tanımını yapmaktadır (1965: 247).

Nurmuhammetova, isim-fiilleri “eylemlerin isimleri” olarak tanımlamaktadır. Bir ismin ve fiilin özelliklerini birleştirdiklerini, bir isim gibi üzerlerine hâl ekleri alabildiklerini, olumsuzluk şeklinde de bulunabildiklerini ve çatı eklerini bulundurabildiklerini ifade etmektedir (2007: 30).

Tumaşeva, isim-fiillerin “bünyesinde hem isim hem de fiil özelliklerini barındıran çekimsiz fiil biçimleri” olarak tanımlamaktadır. Hâl, iyelik ve şahıs ekleriyle çekimlenebildiklerini, bünyelerinde olumsuzluk ifadesi ve çatı eklerini taşıyabildiklerini ifade etmektedir (1964: 158).

Türkiye Türkçesinde *-mA*; *-mAk* ve *-(I)ş/-(U)ş* şeklinde üç isim fiil eki bulunmaktadır (Korkmaz, 2017: 750).

Kazan-Tatar Türkçesinde *-mA*; *mAk*; *-(I)ş/-(U)ş*; *-(U)w* ve *rgA/-ArgA/-IrgA/-mAskA* olmak üzere beş ayrı isim-fiil eki bulunmaktadır (Hangildin, 1959: 235-237; Öner, 2007a 723-724; Zekiye, 2006: 255, 258).

1.1.1. *-(U)w*

Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan *-(U)w* isim-fiil eki (*K-TT: isim figıl*), bir fiildeki oluşun ya da kılışın adını bildirmektedir. Ünlüyle biten bir fiile ekin *-w* şekli, ünsüzle biten fiillere ünlü uyumuna göre *-(U)w* şekli getirilmektedir: *aşaw* “yemek”, *cırlaw* “şarkı söylemek”, *ilew* “elemek” *aluw* “almak” *bırüw* “vermek”, *irüw* “erimek”, *diyüw* “demek”. Söz konusu isim-fiil ekinin Türkiye Türkçesinde fonetik olarak karşılığı bulunmamaktadır. Yalın hâlde kullanılması durumunda *-mAk* isim-fiil ekiyle karşılanmaktadır. Nadiren *-mA* ve *-(I)ş/-(U)ş* isim-fiil ekleriyle de karşılanabildiği görülmektedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde *-(U)w* isim-fiil eki, Türkiye Türkçesindeki isim-fiil eklerinde de görüldüğü gibi kalıplaşarak kalıcı isimler yapmaktadır: *yazuw* “yazı”, *okuw* “okul”, *sagınuw* “özlem, hasret”, *awruw* “hasta”, *buyaw* “boya” ¹. Bu durumun ekin Orhun Türkçesi döneminden itibaren görülen *-(X)g* ekinin fiilden isim yapma görevi ile ilgili olduğunu düşünmekteyiz (Tekin, 2003: 89). Oğuz grubu Türk lehçelerinden olan Türkiye Türkçesinde Eski Türkçenin kelime sonundaki *-g* sesini düşürme özelliği sebebiyle *boyag>boya* şeklinde olduğu gibi benzer örneklerle sıkça rastlanmaktadır (Ercilasun, 2016: 453).

¹ Verilen örnekler Kazan-Tatar Türkçesinde hem isim hem de fiil ismi olarak görülmektedir.

1.1.1.1. Yalın Hâlde Kullanımı

Bu dastannı bilüw hem anı ihtarım bilen tilge aluw herbirbizniñ milliy vazıyfasıdır. (İVN, 12) “Bu destanı **bilmek** ve onu saygı ile dile **getirmek** her birimizin milli görevidir.”

Bırvakit rayon üzeginnen tikşerüw maksatı bilen awılga vekiyl kilip tuşken. (FY, SS, 22) “Bir ara ilçe merkezinden **inceleme** amacı ile köye bir temsilci gelmiş.”

Kaytıp yürirge nikader wakıt kirek, cılı, yumşak urınnan tırıp kelüw üzi çitiñ bulaçak. (GG, SE-2, 309) “Dönüp gelmek ne kadar vakit alırsa alsın, sıcak, yumuşak bir yerden kalkıp **gelmek**, işte bu zor olacak.”

Elbette, yılanı saklaw uñın gıne tügil belki kaygılı vakıtında enımnı yalgız kaldırmaz uñın de min işke tütınırğa buldım. (ZB, 148) “Elbette, sadece geleneği **korumak** için değil, sıkıntılı zamanlarında annemi yalnız bırakmamak için de işe koyulmaya karar verdim.”

Bu püstlarga at sarayınıñ çistallığın, atlarını aşatuw, terbiyelew, dürış işletüw kibik işlerni küzetüw yüklengen. (AA, 214) “Bu görevlilere at ahırının temizliği, atları **besleme**, terbiye **verme**, doğru **çalıştırma** gibi işleri takip etme görevi verilmiş.”

Bu iñgaruw da, ylaw da, yalvaruw da tügil idi. (MK, 6) “Bu **inlemek** de **ağlamak** da **yalvarmak** da değildi.”

1.1.1.2. İyelik Ekleriyle Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde-(U)w isim-fiil ekinin iyelik ekleriyle birlikte kullanımında teklik şahıs iyelik eklerinin daha çok tercih edildiği görülmektedir. Bu isim-fiil ekinin iyelik ekleriyle birlikte kullanılması durumunda Türkiye Türkçesinde -mA isim-fiil ekiyle karşılandığı görülmektedir.

Bırınçı sazan tutuwım turında sülemekçi idim eli. (MS, 128) “İlk sazan **tutuşum** hakkında konuşmak istiyordum artık.”

Lekin yalgız başıñ tübe külgesinde, bürene ışığında çilleden kaçıp yatuwiñ, beñitli Mediyarga iyerçek tay bulıp yagılıp yürıwge karaganda, miñ üliške yahşırak! (KK, SK, 94) “Ancak tek başına çatının gölgesinde, yaz sıcağından kaçarak tomrukların arasında

yatman, talihli Mediyar'ı takip eden bir tay gibi peşine takılıp dolaşmana göre bin kat daha iyi!”

Etisiniñ içe başlawı Kamil uçun iñ zur faciga, turmuşında iñ zur yugaltuw, iñ zur kaygı bulgandır, müğayın. (FB, 5) “Babasının içmeye **başlaması** Kamil için belki de en büyük facia, hayatının en büyük kaybı, en büyük üzüntüsü olmuştur.”

Citmese, sarıkfermasında işniñ naçar buluwi, her cıyılış sayın şuşı haxta süylewniñ neticesiz kaluwi minim üzimniñ de içni püşıra başlangan idı, dip salmak kına suzip süyledi etiyim. (ZB, 7-8) “Yetmezmiş gibi koyun çiftliğinde işin ümitsiz **olması**, her toplantıda bunun hakkında konuşmanın yetersiz **kalması**, benim de içimi yakmaya başlamıştı, diye sakince iç çekerek söyledi babam.”

Yeneşe bargan malayniñ kinet eñgemege kuşılıp kitüwi Sewben'i süyündirdi. (GG, ÜTK, 11) “Yanına gelen çocuğun ansızın konuşmaya **katılması** Sevben'i sevindirdi.”

Bu, belki, songı yüriwibiz de bulır, dip üziñçe bir megne de üstep kuydı. (GE, 5) “Bu, belki de son **yürüyüşümüz** olur, diye kendince üzerine bir anlam yükledi.”

Alıgız, sizniñ aluwıgız miña kirek. (GG, ÜTK, 117) “Alın, benim için sizin **almanız** gerek.”

Maşinkada basarga ezirlengen bu bir bit kegazge yazılğan selam hatta Galimcan ağaniñ eserlerin yeşlerniñ bik yaratıp ukiwlari, üyrenüwleri, edipni illi yıllığı bilen tebriklewleri hem aña selametlik, uzun gumır tılewleri, yañadan-yaña eserlerin kütip kaluwlari, ihtiramnari eytilgen idi. (İS, 20-21) “Daktilo edilmeye hazırlanan bu tek sayfalık kâğıda yazılan tebrik mektubunda Galimcan ağabeyin eserlerini gençlerin çok sevip **okumaları**, **öğrenmeleri**, yazarı ellinci yaşını tebrik **etmeleri** ve ona sağlıklı, uzun bir ömür **dilemeleri**, tekrar tekrar eserlerini **beklemeleri** ve hürmetleri söylenmiş idi.”

1.1.1.3. Hâl Ekleriyle Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -(U)w isim-fiil ekinin üzerine bulunma, çıkma, yönelme, yükleme ve ilgi hâli eklerini alabildiği görülmektedir. İlgi hâli eki almış bir isim-fiil eki, belirtili isim tamlamasının tamlayanı konumunda bulunabilmektedir. Türkiye Türkçesinde de -mAk isim-fiil eki aynı hâl ekleriyle birlikte kullanılmaktadır. Her iki

lehçede de iyelik eki almış bir isim-fiil eki, Türkçenin yapısı gereği hâl eklerini alabilmektedir².

Süstyalistik milikni saklawda, üz-üzin kızganmıy zur batırlık kürsetüwçi yıldız bızniñ de ütryadniñ yıldızı bulıp yana. (AA, 218) “Sosyalist mülkü **savunmada** kendine acımadan büyük cesaret gösteren Yıldız bizim takımın yıldızı olup parlıyor.”

Küridürda kizüwde türuwçı konvoyır harwakıt küz yanında. (İS, 96) “Koridorda **gezmekte** olan gardiyan her zaman göz önündedir.”

Emma Kamil barıbir işitip, aňlap ülgirdi, enisi etileriniñ tıgı abıy yanına baruwin yaratmadı, nigedir, şul bir uçraşuwdan da kurıktı, hewıflendı. (FB, 13) “Ancak Kâmil, hepsini işitip anlayarak tam zamanında yetiştirdi, anne babasının diğer ağabeyinin yanına gidişini onaylamadı, nedense bu **görüşmeden** de korktu, kaygılandı.”

Yazilege karata bulgan nefret Salıhı küırge tılewden küçlerek. (KK, SK, 21) “Yazile’ye dönük olan nefreti Salih’i görmeyi **istemekten** daha güçlü.”

-(U)w isim-fiil eki Kazan-Tatar Türkçesinde yönelme hâli ekiyle birlikteliği her ne kadar iyelik eksiz birleşiyormuş gibi gözükse de iki ekin arasında daima teklik 3. şahıs iyelik ekinin varlığı sezilmektedir. Bu yapının zarf-fiilleştiği örnekler de görülmektedir.

İndi küzniñ süñgi küñneri buluwga da karamastan, küyaş bıyıl ceyge kibik küleç kızdırıp tura. (İS, 12) “Artık sonbaharın son günleri **olmasına** da bakmadan, bu yıl güneş yaz gibi parlıyor.”

Yüregi üzgelenüwge çıdıp alımın, üz üziñe kul salıp sıman. (CR, 113) “Kalbinin **kırılmasına** dayanamıyorum, sanki intihar edecekmiş gibi.”

Hatın minnen iri bilen suyleşüwni ütiñirge kilgen iken. (GE, 122) “Kadın benden kocası ile **konusmayı** istemek için gelmiş güya.”

Üsti-üstiñe üyilgen iş, türlü meşekat bilen ul tугan yaklarına kaytıp kilüwni bütinley unıtıp cibergen bit. (ES, KY, 62) “Üst üste yığılan iş ve türlü uğraşlar ile o, doğduğu yere dönüp **gelmeyi** tamamen unutuvermiş.”

² Kazan-Tatar Türkçesinde -rgA/-IrgA/-Arga isim-fiil eki ve bu ekin olumsuzu olan -mAskA isim-fiil eki üzerlerine ek almamaları sebebiyle bu konuda istisna olmaktadır.

Meñgi tınlık şeheri bulgan ziratlardagi kabır taşları şul tartışuwnıñ bñ çağılışı tügilmı? (MŞ, 122) “Ebedi sessizlik şehri olan mezarlıklardaki mezar taşları bu tartışmanın bir yansıması değil mi?”

İki yıl buş yñriwnıñ hakin bñ kışta çıgardım min. (MK, 112) “İki yıl boş gezmenin acısını bir kışta çıkardım ben.”

1.1.1.4. Edatlarla Birlikte Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -(U)w isim-fiil eki *bñlen, üçñ, kibñk, buyınça, sebepli, hakkında, turında* edatları (beylikler) ile birlikte kullanılabilmektedir (Zekiyev, 2016: 256-257).

Kükçetaw cindiyñllık mektebñ temamlaw bñlen tizrek Kazanga kiterge aşkınuwımda, hiçşiksiz, ılı edipnññ teñsirı bar idı. (İS, 18) “Yedi yıllık Gökçedağ okulunu tamamlamak ile çabucak Kazan’a gitme hevesimde, hiç şüphesiz büyük edibin etkisi var idi.”

Ebisı kiluw bñlen uyge nur indı, yem kırdı beñit kirı kayttı. (FB, 30) Ninesinin gelmesi ile eve nur indi, güzellik girdi, mutluluk geri döndü.

Gadı min mñnı zarlanuw üçñ tügıl, e siña awıldeşlarıññnıñ, dusıññnıñ nindi y kışı ikenliğñ bñlgirtuw üçñ yazam. (ZB, 16) “Gadil, ben bunu şikâyet etmek için değil, sana köylülerinin, arkadaşlarının nasıl insanlar olduklarını bildirmek için yazıyorum.”

Şundıy kış çıksa, turmışımñı cayga saluw üçñ, balalrımñı kaytaruw üçñ bñtñ kışımñı kuyar idım. (Gİ, 130) Böyle birisi çıkarsa, hayatımı düzene sokmak için ve çocuklarımı geri almak için elimden gelen her şeyi yapardım.

Halasklarıbızda tewfıyıklılık, insaflılık, tıynaklık, ıyaluw hısı, abruy saklaw kibñk sıyfatlar tabıgıy sanala hem ihtiramılana. (CR, 431) “Âşıklarımızda edepli, insaflı, alçak gönüllülük, utanma duygusu, itibarı koruma gibi nitelikler doğal kabul edilir ve saygı duyulur.”

Salam tübeli iski üylernı bitiruw buyınça idare kararı bar. (KK, SK, 71) “Saz çatılı eski evleri yıkma üzerine idare kararı var.”

Anda cirli aşlamalarıñı tuplawññ kirekliğı, alarnı caklaw hem dñris kullanuw, aşlamalarıñı ezrilew ülkesindeğı yaña mitüdlarnı, miñanizatsiyenı faydalanuw buyınça

igĩnçi uĩĩn bik kirekli kiĩeşler birile idi. (ZB, 32) “Orada yerli gübreleri toplamanın gerekliliği, onları saklamak ve doğru kullanmak, gübre hazırlama alanındaki yeni yöntemler ve mekanizasyondan **faydalanma üzerine** çiftçi için çok önemli tavsiyeler veriliyor idi.”

Bĩz de bir başılap karagan idik, lekin üyıştıruruw seletibiz citmew sebepli, yartı yulda tuktap kaldık, her işniñ eydep baruwçıları kirek. (GE, SE, 258) “Biz de başlamaya çalışıyorduk, ancak organizasyon becerilerimizin **yetmemesinden dolayı**, yarı yolda kaldık, her işin lidere ihtiyacı vardır.”

Alarnı maturlaw hakkında uylap ta karamagan. (ZB, 120) “Onları **güzelleştirmek için** düşünmedi bile.

Çũnki çeçüwler temamlangannan soñ taw başına güçüw hakkında helitkeç soñğı cıyılışlarnıñ birsi bulası. (ZH, 107) “Çũnkũ ekimler tamamlandıktan sonra dağın zirvesine **göçme hakkındaki** karar sonraki toplantılardan birinde verilecek.”

Uramga çıguw, kĩmge bulsa da yardım itüw turında uylap ta bulmıy idi, çũnki bu tũnde awıl uramlarına yeşĩn taşı huca, dawıl hakimlik ite idi. (FB, 110) “Sokağa çıkmak, kime olursa **yardım etme konusunda** düşünmek de olmuyordu, çũnkũ bu gece köyün sokaklarına şimşekler ve fırtına sahiplik ediyordu.”

Başıta alar üzlerine uya tabuw niyeti bilen kũni-tũni işliyeler, awılga kunakka kaytuw turında uylarga wakıt ta bulmıy. (İS, 216) “İlk zamanlar onlar kendilerine ev bulmak niyetiyle gece gündüz çalışırlar, köye misafirlik için **dönmek konusunda** düşünmeye zaman da yoktur.”

1.1.1.5. Ekin Tarihî Seyri

Kazan-Tatar Türkçesinde işlek olarak kullanılan *-(U)w* isim-fiil eki, ilk olarak Eski Türkçe döneminde *-(I)g/- (U)g* şekliyle karşımıza çıkmaktadır (Karamanlıoğlu, 1994: 36; Güner, 2020: 136).

Orhun Türkçesinde bu ekin isim-fiil fonksiyonuyla kullanımına rastlanamamaktadır. Bayraktar, Orhun Türkçesi dönemi için bu eki isim-fiiller başlığı altında incelemiş ancak ekin isim-fiil fonksiyonundan daha ziyade fiilden isim yapma eki göreviyle kullanılmış olduğu izlenimini verdiğini söylemektedir (2018: 40).

Tekin, *-(I)g/-(U)g* ekinin Orhun Türkçesi döneminde “eylem bildiren isimler” yaptığını ifade ederken **bilig** “bilgi”, **ötüg** “rica, dilek”, **kapıg** “kapı”, **bolug** “varlık” vb. örnekleri vermektedir (2003: 87).

Ölmez, Orhun Türkçesinde bu eki isimden fiil yapan ekler arasında inceleyerek “eylem sonucu bildiren isimler” yaptığını söylemektedir. Ekle ilgili olarak **bitig** “yazı”, **küreg** “kaçak”, **süñüg** “süngü” örneklerini vermektedir (2017: 67).

Uygur Türkçesi döneminde ekin fonetik olarak değişmediği görülmektedir. Bu dönemde ekin yavaş yavaş isim-fiil eki göreviyle kullanılmaya başlandığı anlaşılmaktadır. Eraslan, *-(I)g/-(U)g* ekini Orhun Türkçesinde olduğu gibi isimden fiil yapım ekleri arasında değerlendirmekte ve ekin isim-fiil fonksiyonundan bahsetmemektedir (2012: 105).

Şen de aynı eki Eraslan gibi fiilden isim yapım ekleri arasında değerlendirerek “Eski Türkçenin en yaygın fiilden isim yapım eki” olduğunu ifade etmektedir (2016: 61).

Bayraktar (2018: 40) ve Aydoğdu (2007: 19) ise bu ekin Uygur Türkçesine ait eserlerden tespit ettikleri örneklerle dayanarak isim-fiil yapma göreviyle kullanıldığını bildirmektedir. Ek ile ilgili olarak **satıgka** “satmaya”, **alıgı** “alışı”, **tapıgka**, “hizmet etmeye” **udugka** “hürmet etmeye” gibi örnekler vermektedir. Verilen örneklerin hâl veya iyelik ekleriyle birliktelik gösterdiği görülmektedir.

Karahanlı Türkçesinde dönemi için Paçacıoğlu (1996: 13) ve Eminoğlu’nun (1996: 18-19) *-(I)g/-(U)g* ekini fiilden isim yapım ekleri arasında değerlendirdikleri ve isim-fiil bahsinde bu eke yer vermedikleri görülmektedir.

Hacıeminoğlu, *-(I)g/-(U)g* ekini Harezmi Türkçesinde dönemi için isimden fiil yapım ekleri arasında değerlendirmekte ve şu örnekleri vermektedir: **sınag** “sınama, deneme” **kakıg** “kakinç, azar”, **bışıg** “olgun”, **dutug** “perde”, **urug** “soy” vb. (1997, 46).

Kıpçak Türkçesinde *-(I)g/-(U)g* ekinin fiilden isim yapım eki olarak kullanıldığı görülmektedir. Araştırmacılar, ekin bu dönemde çeşitlilik gösterdiğini ifade etmektedir. Bu dönemde birden fazla heceli kelimelerde ekin **dıldag** “delil, sebep”, **arig** “temiz”, **bilig** “arı, temiz”, **bitig** “mektup, kitap” örneklerinde olduğu gibi *-(I)g/-(U)g* şekline rastlanabilmektedir. Ekin sızıcılaşarak *-g>-v* şeklinde bir ses değişimi ile **bav** “ip, bağ”, **keziv** “salgın”, **aruv** “arı, temiz”, **tatov** “tat”, **tiröv** “diri, hayat” vb. örneklerde *-(I)v/-*

(U)v/-(O)v şekillerinin varlığından bahsedilmektedir. Bahsi geçen -g>-v değişiminin bazı örneklerde ekteki dar ünlülü yardımcı seslerin yuvarlaklaştırdığı görülmektedir. Ayrıca ekin düşerek bünyesinde bulundurduğu yardımcı sesin ekin fonksiyonunu kazandığı **bili** “bilim”, **biti** “mektup, kitap” **öli**, **öli** “ölü” gibi örnekler bu dönemde görülmektedir (Karamanlıoğlu, 1994: 36; Öner, 1998: 71; Çengel, 2017: 145; Güner, 2020: 138; Argunşah ve Güner, 2022: 104).

Çağatay Türkçesinde **aldag** “yalan”, **boyag** “boya”, **sorag** “soru”, **kılıg** “davranış”, **tapug** “hizmet”, **sürüg** “sürü” vb. örneklerde ekin -(I)g/-(U)g şekline; bununla birlikte **boyak** “boya”, **kılık** “davranış” gibi kelimelerde “g” sesinin ötümsüzleştiği örneklerle rastlamak mümkündür. Ek bu dönemde de fiilden isim yapım eki olarak kullanılmaktadır (Eckmann, 2021: 52).

Araştırmacıların ortaya koyduğu bulgular ışığında -(I)g/-(U)g ekinin Uygur Türkçesinde kısıtlı kullanımı dışında 20. yüzyılda ortaya çıkan Türk yazı dillerine kadar isim-fiil ekinden daha ziyade fiilden isim yapım eki olarak kullanıldığı görülmektedir.

Öner (1998, 71), Çengel (2017: 145) ve Meşadiyeva (2018: 68) -(I)g/-(U)g ekinin Kıpçak Türkçesi döneminde -g>-v şeklini alarak günümüzde diğer Kıpçak grubu Türk lehçelerinde olduğu gibi Kazan-Tatar Türkçesinde de yaygın bir şekilde isim-fiil eki olarak kullanıldığını söylemektedir. Bu ekin v>w şeklinde bir dudaksıllaşma ile kullanıldığı görülmektedir. Ekin tarihî Türk yazı dillerinde olduğu gibi Kazan-Tatar Türkçesinde de fiilden isim yapım eki olarak kullanışıyla ilgili olarak **soraw** “soru” **yazuw** “yazı”, **çiküw** “işleme, nakış” **açuw** “nefret, öfke” gibi bolca örneğe rastlamak mümkündür.

1.1.2. -rgA/-ArgA /-IrgA/-(mA)skA

Bu isim-fiil eki, yapı bakımından diğerlerinden ayrılmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesiyle ilgili yazılan gramer kitaplarında ekin, -r/-Ar/-Ir/-mAs gelecek zaman sıfat-fiil eki ile +gA yönelme hâli ekinin birleşmesi sonucunda meydana geldiği konusunda dilcilerin hem fikir olduğu görülmektedir (Hangildin, 1959: 236; Tumaşeva, 1964: 128, Veliullina ve Kurbatov, 1965: 236; Hisamova, 2006: 269; Zekiyeve, 2016: 258). Diğer isim-fiil ekleri gibi üzerine ek almadığından Kazan-Tatar Türkçesiyle ilgili yazılan

gramer kitaplarında mastar (*infinitif*) bölümünde incelenmektedir³. Ancak yapının ek almama durumu bize göre ekteki yönelme hâli ekiyle ilgilidir. Bilindiği gibi Türk dilinde isimler önce iyelik daha sonra hâl eki almaktadır. Bu durumda yapının üzerine iyelik eki gelmesi beklenemez.

Bu isim-fiil eki, Türkiye Türkçesinde yalın veya kimi analitik yapılarda kullanılması durumunda *-mAk* isim-fiil ekiyle; bağlama fonksiyonuyla bir başka fiile veya kiplik yapıya bağlandığında *-mA(y)A* veya *-mAk için* yapılarıyla karşılanmaktadır.

1.1.2.1. Yalın İsim-Fiil Durumunda Kullanımı

Doğrudan yalın isim-fiil olarak kullanımına sık rastlanmamaktadır. Ancak, *tile-* “dilemek, istemek”, *yara-* “yaramak, iyi olmak”, fiillerinden, *kirek/tiyiş* “gerek/lazım” ve *mümkün/mümkün tüğil*⁴ “mümkün/mümkün değil” kelimelerinden önce kullanıldığında yalın isim-fiil olarak kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde *-mAk* isim-fiil ekiyle karşılanmaktadır.

Sabirov, “Kazan-Tatar Türkçesiyle ilgili yazılan sözlüklerde fiillerin genellikle *-(U)w* isim-fiil ekiyle ifade edildiğini ancak 1990’lı yıllardan başlayarak *-rgA/-ArgA/-IrgA/-mAskA* isim-fiil ekinin sözlüklerde yaygınlaştığını ve durumun suni olarak Rus dil biliminden etkilenecek gerçekleştiğini” ifade etmektedir (2006: 15).

Feritniñ şatlanganına karap, tapkanı bñ bik zur ħezine dip uylarga mümkün. (GG, GTU, 469) “Ferit’in sevinmesine bakıp, bulduğu çok büyük bir hazine diye **düşünmek** mümkün.”

Mini tñlese nerse dip gayıplerge mümkün, emma cawapsız karagan dip gayıpli almıysız. (MK, 177) “Beni herhangi bir şeyle **suçlamak** mümkün, ama sorumsuz olduğumu söyleyerek suçlayamazsınız.”

Eyñ, başka süz tabarga mümkün tüğil şul bu urında. (ZB, 98) “Evet, başka bir kelime **bulmak** mümkün değil bu konuda.”

³ İncelenen gramer kitaplarında yalnızca Hangildin’in eki isim-fiiller içinde değerlendirdiği görülmektedir.

⁴ Kazan-Tatar Türkçesinde *-rgA/-ArgA/-IrgA/-mAskA* isim-fiil ekini alan bir fiil, *mümkün/mümkün tüğil* kelimeleriyle birlikte kiplik anlamda yeterlilik ifadesini belirtmek için kullanılmaktadır (Zekiyev, 2016: 164). Kazan-Tatar Türkçesinde yeterlilik, *al-* “almak” ve *bul-* “olmak” fiilleriyle yapılmaktadır.

*Bu minutta Necipni **kızganmaska** mümkün tügıl idi.* (GG, SE-2, 70) “Bu dakikada Necip’i **kısmamamak** mümkün değil idi.”

*Şuşındıy bır ernüw wakıtında batır yığıt üziniñ uyn kuralında **uynarga** tıledi.* (AA, 41) “Böylesine acılı bir zamanda kahraman genç kendi çalgısını **çalmak** istedi.”

*Behitli zamanda behitsiz bulıp **yeşerge** tılemiy.* (ZB, 70) “Mutlu zamanlarda mutsuz olarak **yaşamak** istemiyorum”

*Baş tübesinde şarkıldap külgen utlı küyaştan **kaçarga** tılegendey, malay yuži bilen kara buraznaga kaplandı.* (FB, 41) “Başının üstünde güröldeyen sıcak güneşten **kaçmak** istercesine, çocuk yüzü ile kara saban izine kapaklandı.”

*Güya alar yañadan **küterilırge**, yaña taşkınga kuşılıp subaylar-taşlar üstinde yañadan işlep **tüşerge** tıliyer.* (MŞ, 75) “Sanki onlar yeniden **yükseltilmek**, yine sele kapılıp kazıların, taşların üstüne sarılıp **kalmak** istiyorlar.”

*Cil anı yülkip alırğa tırışa, lekin yalgızak yafrak üz üyasınnan, tuwgan anasınnan, kart üreñgiden **ayırılırğa** tılemiy.* (İS, 255) “Rüzgâr onu koparıp almaya çalışıyor, ancak yalnız yaprak kendi yuvasından, doğduğu anasından, yaşlı akçaağaçtan **ayrılmak** istemiyor.

*Yükıdagılarnı **uyartmaska** tılep, ekrin gıne güldireşeler.* (MŞ, 86) “Uykudakileri **uyandırmak** istemeyerek sessizce gevezelik ediyorlar.”

*Lyumin, bu ırğı-zırgını **işitmeske** tılegendey, nindidir şümlı, kırıgıy bir cır şıñşıp yırđı.* (GG, ÜTG, 118) “Lyumin bu huzursuzluğu **duymamak** istemiş gibi, her nasılsa acıklı, pek bilinmedik bir türkü mırıldanarak yürüdü.”

1.1.2.1.1. Fiil+-rgA/-ArgA/-IrgA + Yara- Yapısı

Bu yapı, “ifade edicinin eylemin gerçekleşmesine veya gerçekleşmemesine karşı olan bakış açısını, eylemin gerçekleşmesinin olanağını, gerekliliğini veya eyleme dönük kesin yasağı ifade etmektedir.” (Burbiel, 2018: 431).

*Tuy külmegin **bügerlerge yaramıy.*** (KK, U, 83) “Gelinliğini **kırıştırmamalısın.**”

*Yuk, bılay **yatarga yaramıy.*** (Gİ, ÜTG, 71) “Hayır, böylece **durmak** yasak.”

*Tik zurlardan soramıyça eybırge **tiyerge yaramıy**, diy.* (AA, 170) “Ancak büyüklere sormadan eşyalara **dokunmak yasak**, diyor.”

*Tayak bñlen **kıynaşırğa yaramıy** dip eytem, añlamıy.* (GK, SE, 176) “Sopa ile **dövüşmek iyi değildir** diye söylüyorum, anlamıyor.”

*Min anı kul **tidirırge yaramıy** turgan izgi bırnerse itıp karıym.* (GE, 156) “Ben onu el **değmemesi gereken** kutsal bir şey olarak görüyorum.”

*Ŭçraşuwga kilgen kışılgerge yakınlaşırğa, kul **birırge yaramıy**.* (İS, 82) Görüşe gelen inşalara **yaklaşmak, dokunmak** yasaktır.

1.1.2.2. Yönelme-Maksat İlişkisi ile Kullanımı

-rgA/-ArgA/-IrgA/-mAskA isim-fiil ekini almış bir fiil ikinci bir fiille yan yana geldiğinde ek bünyesindeki yönelme hâli eki belirginleşerek hareketin sebebini belirtmektedir. Bu bağlamda Türkiye Türkçesindeki -mAyA yapısında olduğu gibi yer tamlayıcısı göreviyle kullanılmaktadır (Korkmaz, 2017: 767). Türkiye Türkçesinde -mA(y)A ve -mAk için yapılarıyla karşılanmaktadır. Taranan eserlerde yapının yükleme fonksiyonu kazandığı örneklerle de rastlanmıştır.

*Şulay bır vakıt Sama hem Gena isimli iki piünır külhüz at sarayın **kararga** kitkenner.* (AA, 215) “Bir ara Sama ve Gena isimli iki izci kolhoz ahırını **görmeye** gitmişler.”

*Tüben Kamada bizewçi-ressam işine ukıp çıgıp, Kazanga **ış izlerge** kilgen çağı idı Tahirniñ.* (GG, ÜTK, 103) “Tübenkama’da dekoratörlük ve ressamlıktan mezun olduktan sonra, Tahir’in Kazan’a **iş aramak için** geldiği dönem idi.”

*Bu cil awılga tomırılıp kaytıp kırge kütüwnı, kurkışkan mal-tuwarnı da aşkıtır, küyrık çençip üylerine taba **çabarga mecbur ite** idı.* (FB, 105) “Bu rüzgâr köye çabucak dönüp gelen sürüye, korkmuş hayvanlara da acele ettiriyor, kuyruklarını kıştırarak eve doğru **koşmaya mecbur ediyor** idi.”

*Zahit bñlen Negıym bır matur kultıkta **balık süzerge** kaldılar.* (MŞ, 50) “Zahit ile Negıym, güzel bir koyda **balık tutmak için** kaldılar.”

*Tütkınnar bılın şıgrım tulı kameralar **yatarğa** tügıl, basıp **türırğa** da urın citmiy.* (İS, 27) “Mahkûmlar ile dolu koğuşlarda **yatmayı** bırak, ayakta **durmak için** bile yer yok.”

*Ayak astındagı kım-taşları, ıssı kımırge eylenıp, tabannı **kızgındırırğa, küdürırge kırıştı.*** (ZB, 102) “Ayak tabanındaki taş toprak, kızgın kömüre dönüp, tabanını **kızdırmaya, yakmaya** başladı.”

*Gülbike, sin bütınley **kaytmaska**, münnan sün birkayçan da minım bılın **uçraşmaska** yugaldıñmı?* (ZB, 67) “Gülbike, sen tamamen geri **dönmemek için**, bundan sonra hiçbir zaman benimle **karşılaşmamak için** kayıp mı oldun?”

*Eyi, **sizdürmeske tırıssa** da, Asiye münısu idı.* (GE, 269) “Evet, **sezdirmemeye çalışsa** da, Asiye hüzünlü idi.”

1.1.2.3. Yükleme İlişkisi ile Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-rga/-ArgA/-IrgA*; *-mAskA* isim-fiil ekinin yükleme veya yanında bulunan fiile yükleme fonksiyonuyla bağlandığı tespit edilmiştir. Taranan eserlerde bu durumun geçişli iki fiil aracılığıyla yapıldığı görülmektedir. Ancak örneklerinin sınırlı olması ekin yükleme fonksiyonuyla kullanımının düşük olduğunu düşündürmektedir. Bu yapı Türkiye Türkçesinde *-mA(y)I* yapısı ile karşılanmaktadır.

*Min anı yaz küñ gıne kilıp taptım, kirek-yaraklar birdım, ut **tabarga** üyrettım.* (GG, ÜTG, 182) “Ben onu bir bahar günü gelip buldum, ne ihtiyacı varsa verdim, ot **bulmayı** öğrettim.”

*Deñgızbike uzak **kuıterge** yaratmıy!* (ZB, 105) “Denizbike uzun **beklemeyi** sevmiyor!”

*Niçık itıp alar aldında tuktalımıysın da, **ın alırğa** da unıtıp, paklıklerine, salkınça cımıldewlerine süklanımıysın!* (MŞ, 56) “Nasıl onların önünde durmuyorsun, **nefes almayı** unutup, temizliklerine, sakince parıldamalarına hayran olmuyorsun!”

*Bırerebızge wakıtında daru **kiterırge** ünıtsalar, yaki keyişibız naçarlana başlasa, **hezır sıstraga** barıp eyte.* (GE, 200) “Biri bize zamanında ilaç **vermeyi** unutursa veya kendimizi iyi hissetmemeye başlarsak, hemen hemşireye gidip söylüyor.”

Çuñki mini kiçkiñeden uk üyde de, mektepte de citti bulırğa, şır tili şikiñli awız ayırıp küñmeske üyrettiler, yenesi, küñw ul balaçakta gına kilişe. (GE, 124) “Çünkü bana küçüklükten beri evde de okulda da ciddi olmayı, zırdeli gibi ağız ayırıp **gülmemeyi** öğrettiler, gülmek sadece bebeklik zamanında uygudur.”

Bazen bu isim-fiil ekinin Türkiye Türkçesine aktarılması esnasında *-mA* isim fiil ekinden sonra iyelik ve yükleme hâli eki ekinden oluşan *-mAsInI*, *-mAlArInI* gibi yapıların kullanılma zorunluğu doğmaktadır. Bu noktada dikkat çeken husus Kazan-Tatar Türkçesinde bahsi geçen yapıların iyelik işaretleyicisini Türkiye Türkçesindeki gibi doğrudan bildirmeyişidir.

Şurflarını uçastük buyına tügıl, búcra-búcra tırıp kazırğa büyırdı. (İS, 145) “Çukurların arsa boyuna değil, halka halka olacak şekilde **kazılmasını** emretti.”

Güya başka parüvüzlar münüñ balaları hem ul alarga kurımaska eyte. (GG, SE-2, 81) “Sanki diğer lokomotifler onun çocukları ve onlara **korkmamalarını** söylüyor.”

1.1.2.4 Gereklilik Kipinde Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde gereklilik kipinin fiil üzerine gelen “*-rgA/-ArgA/-IrgA/-MAskA + kirek/tiyiş* yapısı” ile karşılandığı görülmektedir (Öner, 2007a: 721).

Bu durum, çağdaş Kazan-Tatar yazı dilinde istek kipinin Türkiye Türkçesindeki gibi müstakil bir ekle ifade edilmemesinden kaynaklanmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesinde istek kipinin karşılandığı bu yapıda şahıs ifadesi cümledeki özne aracılığıyla ifade edilmektedir. Türkiye Türkçesinde gereklilik kipinin *fiil+mAlI+şahıs eki* yapısıyla oluşturulduğu gibi “fiil üzerine *-mA+ iyelik eki+ gerek-/lâzım/icap et-* yapısı ile gereklilik kipinin karşılandığı durumlar da görülmektedir. Türkiye Türkçesinde fiil üzerine gelen *-mAk isim-fiil + gerek-/lâzım/icap et-/zorunda ol-/zorunda kal-* gibi gereklilik kipini karşılayan yapılarda *zorunda/zorunda kal-/zorunda ol-* birleşik fiili haricinde şahsı belirten bir ek kullanılmamaktadır. Bu yapılar genel bir durumu ifade etmek için kullanılmaktadır.” (Korkmaz, 2017: 761).

Bu isim-fiil eki gereklilik yapısında kullanıldığında doğrudan fiil ismi olarak görünmektedir. Kazan-Tatar Türkçesinde “gereklilik kipini ifade eden bu yapıda şahıs eki görülmemektedir. Şahıs ifadesi özne aracılığıyla ifade edilmektedir.” (Öner, 2007a:

718). Şahıs, bazen yardımcı fiili üzerine gelen zaman eklerine ait olan şahıs ekleriyle ifade edilmektedir. Ancak Öner'in aksine taranan eserlerde *tiyiş* kelimesinin isim bildirme eki alarak şahıs ifadesini karşıladığı örnekler görülmüştür.

Piünir zaküni, piyünir cemegat milken küz karası kibik saklarga tiyiş, diy. (AA, 220) “İzci yasası, izci halkın malını gözü gibi **korumalı**, diyor.”

İndi şulay dip eytilgen, çigünir yul kalmagan iken, dimek, nerse de bulsa işlerge kirek. (MŞ, 74) “Artık böyle diye söylenen, çıkacak yok kalmamış herhâlde, demek ki ne olursa olsun **çalışmak gerek**.”

Vüyinkümattan uk birge kiterge tiyişler idi.(Gİ, A, 81) “Ordudan birlikte **ayrılmalıydı**.”

E min yaña bir şıgır çıgarırğa tiyişmın. (İS, 111) “Ben yeni bir şiir **yazmalıyım**.”

Emma iki nerse hakkında ukuwçıga tükmiy-çeçmiy eytirge tiyişmın. (GG, ÜTG, 18) “Ancak iki şey hakkında okuyucuya döküp saçmadan **konusmalıyım**.”

Üziğizniñ kara cinayetiğizni az gına bulsa da aklar uçın, siz bugün zavıyda iki nırma birirge tiyişsüz. (İS, 174) “Kendi kötü suçlarınızı az da olsa aklamak için, siz bugün hapisanede iki değerlendirme **yapmalısınız**.”

Necipiş kaytançı, salmanı pişirip uk kuyarga kirek. (ZB, 34) “Necipiş dönene kadar erişte çorbasını pişirip **hazırlamak gerek**.”

Münin uçın mini bik katı ırışırğa, hıkmın iterge kirek. (MK, 218) “Bunun için çok sert mücadele etmem ve **hükmetmem gerek**.”

Nindiy uylar, nindiy hisler, nindiy ümitler anı yaktırırğa, hel birirge yaki cerehetlerge tiyiş soñ? (İS, 35) “Hangi düşünceler, hangi hisler, hangi ümitler onu **aydınlatmalı, güç vermeli ya da yaralamalı** artık?”

E kileçekte Germaniye halıklar Germaniyesı bulırğa tiyiş. (Gİ, 147) “Ve gelecekte Almanya uluslar Almanya’sı **olmalıdır**.”

Kıčkıne gıne düşmanga da zur düşmanga hezirlengen kibi hezirlenirge kirek. (GT, M, 20) “Küçük düşmana da büyük düşmana hazırlanır gibi **hazırlanmak gerek**.”

Minimçe, bızniñ zamanın yeş kişisi üz yulın üzi salırğa, eti-enesi yaki tuwgan-tuwmaçası artında yeşiriniş kummunizmga barmaska tiyiş, didi. (GE, 93) Bana göre,

zamane genci kendi yolunu kendi çizmeli, anne babası ya da ailesinin, akrabalarının arkasına saklanıp **komünizme gitmemeli**, dedi.

Yuk, münnan soñ anıñ bñlen ũçraşmaska, süyleşmeske kirek. (ZB 26) “Hayır, bundan sonra onunla **görüşmemek**, konuşmamak gerek.”

1.1.2.5. Ekin Tarihî Seyri

Bu ekin, *-mAk*, *-mA*, *-(I)ş* ve *-(U)w* isim-fiil eklerinde görülenin aksine tarihî Türk yazı dillerinde doğrudan hareket ismi olarak isim-fiil fonksiyonuyla kullanımına dair örneklerle rastlanamaktadır. Ancak *-r/-Ar/-Ir/-Ur/-mAs* sıfat-fiil eklerinin genel olarak isim-fiil fonksiyonunda kullanıldığı da göz önüne alındığında yönelme hâli eki almış olduğu *-rga/-ArgA/-Irga/-mAskA* yapısının *-mAyA* anlamıyla Harezmi Türkçesi döneminden itibaren kullanıldığı görülmektedir. Bu noktada etkin olanın yapının bütününe değil, sıfat-fiil ekinin kendisi olduğunu düşünülmektedir. Bu sebeple 20. yüzyıl itibarıyla Çağdaş Türk yazı dilleri döneminde ortaya çıktığı düşünülmektedir.

1.1.3. -mAk

Bu isim-fiil eki ünlü uyumuna göre kalın ünlülü fiillerin üzerine *-mak*, ince ünlülü fiillerin üzerine *-mek* şeklinde gelmektedir. Ekin müstakil kullanımı Çağdaş Kazan-Tatar yazı dilinde diğer isim-fiil ekleri kadar yaygın değildir. Konuşma dilinde ve halk edebiyatı ürünlerinde daha çok görüldüğü ifade edilmektedir (Tumaşeva, 1964: 161; Veliullina ve Kurbatov, 1965: 251; Zekiye, 1984: 259; Hisamova, 2006: 135). Türkiye Türkçesinde bu ek oldukça işlektir.

Zekiye, “*-mAk* isim-fiil ekinin 20. yüzyılın başına kadar daha sık kullanıldığını” ifade etmektedir (2016: 259). Kazan-Tatar Türkçesiyle ilgili yazılan gramer kitaplarında *-mAk* isim-fiil eki fiilden isim yapım ekleri arasında gösterilmektedir. **İkmek** “ekmek”, **tabışmak** “bilmece”, **karmak** “olta, olta iğnesi”, **kismek** “ahşap kova, fıçı”, **sukmak** “sokak, patika”, **tukmak** “tokmak”, **ilmek** “ilmek, bağ”, **yırmak** “hendek, ark”, **basmak** “akerdeon tuşu”, **başmak** “potin, iskarpın”, **küymak** “akıtma”, **kaymak** “kaymak”, **uymak** “dikiş yüzüğü”, **ũcmañ** “cennet” gibi kelimelerde hareket ismini belirtme fonksiyonundan sıyrılarak doğrudan bir nesnenin veya kavramın ismini karşılamaktadır.

Korkmaz, Türkiye Türkçesinde “-mAk isim-fiil ekinin *ekmek, çakmak, başmak, paşmak, boğmak, ırmak, ilmek, kaymak, oymak, uçmak, yaşmak, yemek* gibi kelimelerde kalıplaşma yolu ile hareket bildirme özelliğini kaybederek nesne adı yaptığını” ifade etmektedir (2017: 761). *Ekmek, ırmak, kaymak, uçmak, başmak, tokmak* gibi kelimelerde görülen ortaklık, -mAk isim-fiil ekinin bu fonksiyonunun daha arkaik olduğunu göstermektedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde kalıplaşmış olarak *di-* fiilinden gelişen *dimek* “demek” kelimesi cümle içerisinde sıklıkla görülmektedir. Korkmaz, Türkiye Türkçesinde de görülen *demek* kelimesinin “iki cümle arasında açıklama bildiren bağlaç” görevinde olduğunu ifade etmektedir (2017: 761). *Dimek* kelimesi, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazan-Tatar Türkçesinde de iki cümle arasında açıklama bildiren bağlaç görevini üstlenebilmektedir. Ancak çoğunlukla kiplik anlam ifade etmektedir.

Minî süñgi, altıncı tabutka tıktılar. Dimek, kalgan biş bülme indi tulgan. (İS, 63) “Beni son tabutluğa tıktılar. **Demek** ki kalan beş oda artık dolmuş.”

Ul alarnı bîr uk maksatka ilte turgan iki yol dip karadı. Dimek, bu yaktan da anın can tınıçlığın cuyar uçın sebep yuk idî. (MK, 92) “Onları aynı amaca giden iki yol olarak gördü. **Demek** ki bu taraftan da onun canını sıkmak için bir sebep yoktu.

Dimek elî ipteşler sudı bulacak. (AA, 135) “**Demek** yine kardeşler mahkemesi olacak.”

Galem tavışların işite iken, dimek isen... (Gİ, 196) “Âlemin seslerini duyuyormuş, **demek** ki sağ...”

1.1.3.1. Yalın İsim-Fiil Durumunda Kullanımı

Ekin yalın isim-fiil olarak kullanımının Kazan-Tatar Türkçesinde Türkiye Türkçesindeki kadar işlek olmadığı görülmektedir. Taranan eserlerde sınırlı sayıda örneğe rastlanmıştır.

Niçek diler? Sinî şagıyr dilermi?/Şıygır yazmak bilen şagıy dilermi? (GT, 229) “Nasıl derler? Sana şair derler mi?/ Şiir **yazmak** ile meşgul derler mi?”

Ul irten turdı da, hemme şakîrt deriş bilen meşgul çakta, üylegeçe barıp kaytmak uyu bilen, yalgızı gına şunda yüneldî. (GG, GTÜ, 52) “O erkenden kalktı ve tüm

öğrencilerin dersleriyle ilgilendiği bir vakitte, öğleden sonra gidip **dönmek** fikriyle yola koyuldu.”

*Sin minim çeçeğimni küydiñ,/İr **birmek can birmek**... (KK, SK, 32) “Sen benim çiçeğimi soldurdun,/Er **vermek can vermektir**.”*

***Büyürmak** sizden, **yüğirmek** bizden! (HŞ, 120) “**Buyurmak** sizden, **koşmak** bizden!”*

*Ul ukaz kuşuwınça, çirüw kişileri pañuwka barıp, karavıl **türmak** işin başkaralar ve hem, ukazdagı karavılçılık işlerinden başka, buñ cey buyınça türli başka işler işlemekke iriksizleneler: bürene **kismek** ve takta **yarmak**, dırança **yarmak** ve bura **buramak**. (CR, 381) “Kararnameye göre, askerler sahaya varıp nöbet **tutma** işini başarıyorlar ve kararnamedeki karakol işlerinden başka, bütün yaz boyunca başkaca işlerde çalışmaya mecbur ediliyorlar: omca **kesmek** ve tahta **yarmak**, tomruk **kesmek** ve kütük **yarmak**.”*

1.1.3.2. Hâl Ekleriyle Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -mAk isim-fiil ekinin hâl ekleriyle kullanılma durumunun taranan metinlere bakıldığında oldukça kısıtlı olduğu görülmektedir. Az sayıda örnekte yönelme, bulunma ve çıkma hâli ekiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir.

1.1.3.2.1. Yönelme Hâli Ekiyle Kullanımı

Taranan eserlerde Kazan-Tatar Türkçesinde -mAk isim-fiil ekinin yönelme hâli ekiyle birlikte kullanımına dair az sayıda örneğe rastlanmıştır. Söz konusu isim-fiil ekinin Türkiye Türkçesinde de yönelme hâli ekiyle birlikteliğine nadiren rastlanmaktadır. Ancak iyelik eklerinde olduğu gibi burada da ekleşmenin -mA isim-fiil ekiyle karşıladığı görülmektedir (Korkmaz, 2017: 751).

*Miniñ maşına bilen sinıñ **almakka** ciberdiler.*(HŞ, BABU, 141) “Beni otomobil ile seni **almaya** gönderdiler.”

*Eyde halıkka hizmetke,/ Hizmet içinde **yüzmekke**! (GE, 380) “Haydi halka hizmete/ Hizmet içinde **yüzmeğe**!”*

Müradımdır irişmekke/Seniñ ile kürişmekke,/ Dehi eñval sūraşmakka,/Hüda nesıyb eylesın, canıy! (GK, SE 128) “Muradımdır erişmeye/Senin ile görüşmeye/ Dahi ahval sormaya/ Hüda nasip eylesin, canım!”

1.1.3.2.2. Bulunma Hâli Ekiyle Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -mAk isim-fiil ekinin bulunma hâli eki +DA ekini aldığı görülmektedir. Ek sonundaki ünsüzün tonsuz olması sebebiyle ekin yalnızda +tA şekli kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde de rastladığımız bu yapı şimdiki zamanı ifade etmektedir. Ancak Türkiye Türkçesinde “gelmekteyim, almaktasın, geçmekte” gibi örneklerde görüldüğü gibi söz konusu yapının Kazan-Tatar Türkçesinde doğrudan şahıs işaretçisi almadığı, bu görevi bazen i- fiili üzerine gelen -di görülen geçmiş zaman ekinin üstlendiği görülmektedir.

Elı mñne şul yahşılıklarnı kaytarmakta idim, kıyametke kalmasın, kay ciribız uşamadı siña, nige kitesın bizden? (SR/193) “İşte şimdi bu güzellikleri geri çevirmekte idim, kıyamete kalmasın, hangi tarafımız benzemedi sana, neden terk ediyorsun bizi?”

Sinın uynı kaya barmakta soñ? (NB, 78) “Senin aklın nereye gitmekte ya?”

Sızniñ mehebbet yıldızgız minim tuganım Gülrüh ta bügingi künni gıysık utına begri küyıp, canı tılgelenıp, uf urıp, yalkın sulap yatmaktadır. (KN, 111) “Sizin muhabbet yıldızınız, benim kardeşim Gülrüh da bugün aşk ateşiyle yanıp, yüreği parçalanıp, sayıklayarak ateşler içinde yatmaktadır.”

Min siziñ bilen, gızzet iyesi süyikli tuwtaş, bñ-bñ uçraşuw ümitinde yeşemekte idim. (FY, SE-BT, 218) “Ben sizinle, saygıdeğer sevimli hanımefendi, rastlaşmak umuduyla yaşamakta idim.”

İkinçi künni kümissiya çlınnarı, hek segat tugızda Suřımsindikatniñ binasına cıyılıp, Şeherzade Mühemmetcanovaniñ kılüwñ kütmekte idiler kim, bñ biş-un minut üter-ütmes, sindikatniñ barlık ışıkları birden açılıp kitti hem bñ işikten Şeherzade tutaşniñ ayday nurlı yüzi kürındı.(EY, SE-1, 16) “İkinci gün komisyon üyeleri, tam saat dokuzda Duman Sendikasında toplanıp, Şeherzade Muhammetcanova’nın gelmesini beklemekte idiler ki beş on dakika geçer geçmez, sendikanın tüm kapıları açıldı ve bir kapıdan Şeherzade hanımın ay gibi parlak yüzü göründü.”

1.1.3.2.3. Çıkma Hâli Ekiyle Kullanımı

Çıkma hâli eki alan *-mAk* isim-fiil yapısına Kazan-Tatar Türkçesinde en sık *dimekten* kelimesinde rastlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde *demek ki, bu yüzden, bundan dolayı, şu hâlde* gibi ifadelerle karşılanan bu yapı, “ani hatırlatma, varsayım veya çağırışım yoluyla bağlanma ifade eden kiplik yapılar arasında incelenmektedir.” (Zamaletdidov vd., 2017: 160).

Küçli dimekten, bızniñ avıl gümür-gümürge taş çıgargan. (AG-SE-1, 278) “Güçlü **tabii**, bizim köy ömrü boyunca taş çıkarmış.”

Tagın dimekten, münüñ bñlen gñne bitmiy elñ ul. (EG, 141) “**Demek ki** yine bununla iş bitmiyor.”

Üç aluw dimekten, kanga - kan dip artık üçleşüw de yünliğe alıp barmıy. (RK, 45) “**Bu yüzden** öç almak, kana kan diyerek gereksiz intikam peşinde olmak fayda sağlamıyor.”

Şul wakıtta atka atlangan, cihan gizgen idñ;/Düşmanı bu kartnı ciñmekten ümid üzgen idñ. (MG, 519) “O zamanda ata atlamış, cihan gezer idi;/Düşmanı bu ihtiyarı **yenmekten** ümidini kesmiş idi”

Tiññ yugında kürsak kürsetmekten ni megne? (EG, 36) “Eşitliğin yokluğunda göbeğini **göstermenin** ne anlamı var?”

Kiç balalar bñlen birge küñ buyı bulgan hellernñ yarışmaktan urtaklaşalar; Elfis mektepten kaytuwga İldus yanına işke yığıre, kiç kaytkançı Kamaz rulñ bürğalıy. (ZK, 144) “Akşam çocuklar ile gün boyu olan hâlleri **yarışmaktan** ortaklaşmaya başlıyor; Elfis okuldan dönüp İldus tarafına işe gidiyor, akşam dönünce Kamaz’ın direksiyonunu çeviriyor.”

1.1.3.3. Fiil+-mAk kirek Yapısı

Gereklilik ifade eden bu yapı Kazan-Tatar Türkçesinde “gereklilik kipini oluşturan *-rgA/-IrgA/-ArgA/-mAskA* kirek yapısıyla aynı görevi üstlenmektedir.” İşlek bir yapı değildir (Burbiel, 2018: 754).

Lagerda müdüy itikni kanday almak kirek. (İS, 206) “Esir kampında böyle bir çizmeyi nereden almalı.”

İndi ni kılmak kirek, bu haktı kızniñ atası Çaçdarga barıp eytirge kirek. (Gİ, ÜTG, 167) “Şimdi ne yapalı, bu konuda kızın babası Çaçdar’a gidip söylemeli.”

Şarlama astındagı agınga niçik kırmek kirek. (MŞ, 77) “Şelalenin altındaki akıntıya nasıl girmeli.”

Ni eytmek kirek? (ZB, 81) “Ne söylemek gerek?”

Lekin, nişlemek kirek, üsteme karavılçı soramadılar, buş urın yuk, diyeler.(KK, SK, 155) “Ancak, ne yapmak gerek, fazladan bekçi istemediler, boş yer yok diyorlar.”

Nişelemek kirek, şulay zur kürban birip alingan bir kişerlik cırni buş kaldırırga yaramas. (AG, SE-1, 123) Ne yapmalı, böyle büyük fedakârlıklar verilerek alınan bir dönümlük yeri boş bırakmak iyi olmaz.

1.1.3.3.1. Fiil+-mAk + bul- Yapısı

İstek ifadesi taşıyan bu yapının Kazan-Tatar Türkçesinde istek kipinin yerine kullanıldığı görülmektedir. Asıl istek kipine göre işlek bir kullanımı olmadığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde görülmeyen bir durumdur.

Baytal, aygır kütiwinnen taypılıp, kaytıp yulga bürılmak bulgan idi, şulçak kıya-taşlar umırtılıp aska küyila başladı. (RB, SE-4 135) “Baytal, at sürüsünden uzaklaşıp dönüş yoluna girmek istemişti, o anda kayalar koparak yere düşmeye başladı.”

Ümitim zur kileçekke,/Ciñmek bulam tırmuş agımın. (AA, 17) “Ümidim yüksek geleceğe dair,/Yenmek istiyorum hayatın akışını.”

İmiş, bürin-bürin zamanda, bir babay buyga çitken ulına keleş eyttirmek bulgan iken (MK, 99). “Rivayete göre, çok eski bir zamanda, bir dede büyüyen torununa evlenmek istediği kızı söyletmek istemiş.”

1.1.3.4. Fiil+ -mAkçI Yapısı

Kazan-Tatar Türkçesinde -mAk isim-fiil eki üzerine gelen +çı isim yapım eki, istek kipini karşılamaktadır. İstek kipinin bu şekilde iyelik kökenli şahıs ekleri

kullanılmaktadır. *İ-* veya *bul-* “olmak” fiili ile kullanıldığında istek kipini oluşturmaktadır. Nadiren *it-* “etmek” fiili ile kullanıldığı tespit edilmiştir. İstek kipini oluşturan bu yapının *i-*, *bul-* veya *it-* fiillerini almadan da doğrudan istek kipini karşıladığı görülmektedir. Yapı bu şekliyle sıfat-fiil fonksiyonu kazanmaktadır. “Olasılık, yükümlülük, ihtiyaç, niyet tahmin gibi kiplik anlamları ifade etmektedir” (Hisamova, 2006: 83). İstek kipinin bu şekilde olumsuz şekli *-mAçI* ekinden sonra kullanılan *tügil* kelimesi ile yapılmaktadır.

İstek kipinde kullanılan *fiil+mAçI+şahıs eki* yapısı, yardımcı fiil ile birlikte kullanılan yapılara göre daha az kullanılmaktadır.

Şuña da min şaytan kibîk kılanmakçımın! (FY, SE-BT, 375) “Öyleyse şeytan gibi davranayım!”

Annan, şunu eytmekçimîn, Zülfet. (AG, SE-346) “Sonra şunu söylemek istiyorum Zülfet.”

Lekin, awırtır, dip kurkıp, minnen kiñeş sūramakçısıñ. (NF, SE-3, 191) “Ancak, hastalanır diye korkup, bana danışmak istiyorsun.”

Belki, bütenner yansın, sin gñe çitte kal dimekçisiñ. (AV, 121) “Belki herkes yansın, yalnızca sen uzakta kal demek istiyorsun.”

Hak bulsa, Yūsif kaḥan Ḥarezīm emiriñ yardemñde baskıncı urıslardan hem ugızlardan kūtılmakçı. (MH, 47) “Doğru ise, Yusuf Han Harezmi emirinin yardımıyla işgalci Ruslardan ve Oğuzlardan kurtulmak istiyor.”

E ul şundiñ citdi meseleniñ üzi gñe ḥel itmekçi. (ES, KY, 93) “Ve bu kadar ciddi bir meseleyi tek başına halletmek istiyor.”

Şunu yañartıp yapmakçız. (MH, 139) “Şunu yenileyip kapatmak istiyoruz.”

E annarı semaniler sūltanı Nuḥ-Mansur yeşirñgen Būḥaraga ütiḫ kirmekçibiz. (VI, 155) “Daha sonra Samanî sultanı Mansur bin Nuh’un elinde tuttuğu Buhara’ya girmek istiyoruz.”

Şuşındıñ mektepnıñ bızde salmakçısız, e? (AG, SE-1, 301) “Bize de böyle bir okul yapmak istiyorsunuz, öyle mi?”

Bik tiz üziğizge tılekteş itmekçişiz, kapitan efendi. (AG, SE-3, 248) “Çok çabuk destekçi **kazanmak istiyorsunuz**, kaptan efendi.”

Bırsın kayadır awılga ıllaktırmakçılar, ikinçışın intıratka birırge yıriler. (GE, 239) “Birini ne zamandır köye **göndermek istiyorlar**, diğerini yatıla okula vermeye çalışıyorlar.”

Bırçılırlık nerse yuk kibiik te, şulay da Kazanga cibermekçiler. (ZK, 322) “Endişelenecek bir şey yok gibi ama yine de Kazan’a **göndermek istiyorlar**.”

Şaw-şuw arasında ul bizden üziñe de eçi kıkırttırmakçı tügilmi? (GE, 370) “Gürültü patırtı arasında o bizden kendisine de sert sert **bağırmanızı istemiyor mu?**”

İlki prsidedil kibiik ut tırtmekçi tüğilsındır bit? (MM, 165) “İlk başkan gibi ateş yakmak niyetinde değilsin ya?”

1.1.3.4.1. Fiil+-mAkçI + i- Yapısı

Yukarıda da bahsedildiği gibi Kazan-Tatar Türkçesinde istek kipini karşılamakta olan *-mAkçI* yapısının *-i* fiiliyle birlikte istek ifadesini zamana bağladığı görülmektedir. Taranan eserlerde yalnızca görülen geçmiş zaman ile bağlandığı görülmüştür.

Stansaga tışüwge ük maşına satıp almakçı idim, pıızd un segatke sınıardı da, bız tünge kaldık. (NG, BTY, 40) “İstasyona varınca araba **satın almak istedim** ama tren on saat rötar yaptı ve gece orada kaldık.”

Nikülay, bız şeherde yırıp kaymakçı idik, sızniñ de tılegiğiz yukmı? (CT, 319) “Nikolay, biz şehre **gidip gelmek istedik**, sizin de bir istediğiniz var mı?”

Bır künlik avıruw, tiz üter dimekçi idim. (MŞ, 97) “Bir günlük hastalık, **çabuk geçer demek istedim**.”

Çaңgı bilen gıne ıldirmekçi idik, sünğı künnerde retten katı-katı burannar bulıp tırdı, bütin cir uram-tıkırıklar, basu yulları ap-ak kar kürtleri astında kümiliş kaldı... (AG, SE-2, 333) “Sadece kızak ile **götürmek istedik**, son günlerde sürekli şiddetli fırtınalar oldu, tüm alan, sokak ve kaldırımlar bembeyaz kar yığınları altına gömülüp kaldı.”

1.1.3.4.2. Fiil+-mAkçI + bul- Yapısı

Kazan-Tatar Türkçesinde istek kipini karşılayan *-mAkçI* yapısının *bul-* “olmak” fiiliyle birlikte kullanıldığında birleşik fiilin isim unsurunu oluşturduğu görülmektedir. *İ-* fiilinden farklı olarak diğer zaman ekleriyle birlikte kullanıldığı görülmektedir.

Ayaklarımnu kıymıldatmakçı bulam, awırtı. (HŞ, 65) “Ayaklarımı hareket ettirmeye çalışıyorum, acıyor.”

Kamil şatlıgınnan sikirip türmakçı buldı, emma bilegiñe tutaştırılğan küpşeler anı külmak kibik urap algannar idi. (FB, 135) “Kamil sevinçten havalara **uçmak istedi** ama bileklerine bağlı olan birçok kişi onu şerbetçi otu gibi sardı.”

Danil anı şunda uk tanıdı, çünki ul kişni kütermekçi bulıp azaplangan eliği kız da şunda idi. (ES, 58) “Danil onu hemen adını, çünkü onu **kaldırmak isterken** eziyet çeken kız da orada idi.”

İşitesniñ, siña duñgız birmekçi bulalar, e sin almıysıñ. (AA, 115) “Duyuyor musun, sana domuz **vermek niyetindeler**, ama sen almıyorsun.”

1.1.3.4.3. Fiil+-mAkçI +it- Yapısı

Kazan-Tatar Türkçesinde istek kipini karşılayan *-mAkçI* yapısının *it-* “etmek, yapmak” yardımcı fiiliyle birlikte kullanıldığında istek ifadesinin yanında bir işi veya oluşu yapmaya, başarmaya çalışmak anlamında başlama fiillerine yakın bir anlam ile kullanıldığı görülmektedir.

Kara küzlik kigen idiñ lebasa! – dip şayartmakçı ittiñ. (HŞ, BABU, 333) “Güneş gözlüğü takmışsın ya! **Şaka yapmak istedim.**”

Adaştırmakçı itesniñmi elle? (FY, BT, 322) “**Şaşırtmaya mı çalışıyorsun** yoksa?”

Uk dervişniñ kükregiñe kadaldı hem ul bir yakka avıp tüşti, ulı İbrahim anı tütüp kalmakçı itti, emma ülgire almadı. (MH, 122) “Ok dervişin göğsüne saplandı ve o bir tarafa yığılıp kaldı, oğlu İbrahim onu **yakalamak istedi** ancak başaramadı.”

Tagın birer rymka tüşirgeç, studintniñ tığırmeniñ unni artık vaklap türmadı, iriden cibere başladı, Mahitapka bir küz tüşirip aldı da, hm-hm itip, tamak kırdı, Rehimcan abzıydan rüşset sürap, birni cırlap birmekçi itti. (GG, GTU, 52) Yine birer fincan içince,

öğrencinin değirmeni unu gereğinden fazla öğütmedi, iri iri göndermeye başladı, Mahitap’a bir bakış atıp, ıhım ıhım ederek boğazını temizledi, Rehimcan ağabeyden izin alıp birine şarkı **söyletmek istedi**.

Ensar, kızını bik katı üpkeletüwden kurkıp, anı tiz gñe küçagina alıp üpmekçi itti. (Hİ, 122) “Ensar, kızını daha fazla kızdırmaktan korkup onu hemen kucağına alıp **öpmek istedi**.”

Alabay da açırğalana, niktir küyme astına kirmekçi itine. (SS, ABA, 67) “Alabay da endişeleniyor, her nedense gemi altına **girmeye çalışılıyor**.”

1.1.3.5. Ekin Tarihî Seyri

-*mAk* eki ilk olarak Orhun Türkçesi döneminde yalnızca Költigin yazıtının doğu yüzünün altıncı satırında *armakçı* “hilekâr” kelimesiyle karşımıza çıksa da bu dönemde ekin isim-fiil fonksiyonuyla kullanılmadığı ancak Uygur Türkçesinden itibaren isim-fiil eki olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemden itibaren Türk yazı dili içerisinde kesintisiz bir şekilde görmeye başladığımız -*mAk* ekinin isim-fiil fonksiyonuyla beraber fiilden isim yapım eki göreviyle kullanılarak kalıcı isimler yaptığını görmekteyiz.

Eraslan, Uygur Türkçesi dönemi için -*mAk* ekinin “hareket isimleri teşkil eden bir yapım eki” olduğunu söyleyerek bu ekin kalıplaşma yoluyla kalıcı isimler meydana getirebileceğini ifade etmektedir. Ekle ilgili olarak **ölmek** “ölme, ölüm”, **tutmak** “sap”, **ukmak** “alayış, fikir” **ünmek** “çıkmak”, **bolmak** “olmak” örneklerini vermektedir (2012: 117, 359).

Bayraktar, Uygur Türkçesi döneminde ekin hareket ismi yapma göreviyle kullanılmaya başladığını söyleyerek *kazganç kılmac* “kazanç elde etmek”, *amranmak* “arzulamak, sevmek, sevmek”, *öçürmek* “söndürmek” örneklerini vermektedir. Bu dönemde isim-fiil fonksiyonunda kullanılırken ekin üzerine isim çekim eklerini alabildiği görülmektedir (2018: 12).

Hacıeminoğlu, Karahanlı Türkçesi dönemi için -*mAk* ekini doğrudan isim-fiiller başlığı altında incelemektedir. -*mAk* ekini almış yapıların “isim gibi anlaşılabilirlik üzerine yapım ve çekim eklerini alabileceğini” ifade ederek *kutulmak* “kurtulması”, *körmekke*

“görmeye”, *kaçmak*, *saklamak*, *küdermek* “korumak”, *körüşmek* “görüşmek” *tirmek* “dermek, toplamak” gibi örnekler vermektedir (1996: 162-163).

Güner, *-mAk* ekini fiilden isim yapım ekleri başlığı altında inceleyerek Kıpçak Türkçesinde “mastar eki” olarak kabul edildiğini ve “fiilin bildirdiği oluşu veya hareketi gösteren soyut adlar” türettiğini belirtmektedir. Ekin bu dönemde *-mAḥ* şekliyle de kullanıldığı görülmektedir. Ekle ilgili olarak *tutmak* “tutmak”, *yatmak* “yatmak” *kötürmek* “götürmek”; *tinmak* “rahat”, *sınamaḥ* “sınamak, denemek”, *kök kökremeḥ* “gök gürültüsü”, *yalbarmaḥ* “dilek, rica”, *ḥorhmaḥ* “korku” gibi hem isim-fiil hem de kalıcı isim yapma yapma göreviyle kullanımına dair örnekler vermektedir (2020: 153-154). Ekin Kıpçak Türkçesinde görülen *-mAḥ* şekliyle ilgili olarak Kazan-Tatar Türkçesinde rastladığımız tek örnek *uçmaḥ* “cennet” kelimesidir.

Eckmann, *aymak* “söylemek”, *kazmak*, *yılamaknıñ* “ağlamanın”, *külmeki* “gülmesi” , *bolmagım* “oluşum”, *körmekige* “görmeye” gibi örnekler vererek ekin Çağatay Türkçesi döneminde hareket adlarını karşılayan “mastar eki” olduğunu ifade etmektedir (2021: 104).

Yazı dili tarihimizde *-mAk* ekinin Kıpçak Türkçesi dönemindeki *-mAḥ* istisna dışında fonetik olarak değişime uğramadığı görülmektedir. Araştırmacıların verdiği bilgiler ışığında *-mAk* ekinin hem tarihî hem de çağdaş Türk yazı dillerinde isim-fiil fonksiyonun yanında yaygın biçimde fiilden isim yapım eki olarak kullanıldığını anlaşılmaktadır. Ancak 20. yüzyılda ortaya çıkan yeni Türk yazı dilleriyle birlikte özellikle Kıpçak grubu Türk lehçelerinde ekin Oğuz ve Karluk grubu Türk lehçelerindeki kadar işlek olmadığı, görevini genel olarak *-(I)g/- (U)g* ekinden gelişen *-(U)w* ekine bıraktığı görülmektedir. Buna rağmen hem fiilden isim yapım eki göreviyle kalıcı isimler yaptığı hem de çeşitli analitik yapılar beraberinde kip hüviyeti kazandığı görülmektedir.

1.1.4. -mA

Bu isim-fiil eki çağdaş Kazan-Tatar Türkçesinde işlek değildir. Ancak kalıplaşarak kalıcı isimler yaptığı görülmektedir. Nadiren *+gA* yönelme hâli ekiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde ise kalıcı isim yapma fonksiyonunun yanında doğrudan isim-fiil eki olarak kullanılmaktadır.

1.1.4.1. İsim-Fiil Fonksiyonuyla Kullanımı

Taranan eserlerde Kazan-Tatar Türkçesinde -mA isim-fiil ekinin esas fonksiyonuyla kullanımına dair sınırlı sayıda örneğe rastlanmıştır. Yalın hâlde veya iyelik ekleriyle birlikte kullanıma dair örneklerle rastlanamamıştır. Söz konusu yapının ilk bakışta -mA*k* isim-fiil ekinin üzerine yönelme hâli eki almış şekli olduğu düşüncesi uyanırsa da -mA*k*A gibi yapılara rastlamak mümkün olduğundan ekin -mA isim-fiil eki olduğu düşünülmektedir.

Bu vakıtta kürşilerĩ utırmaga kire turgan çak bulganmı, elle Salih kayttı dip uyladılarmı, işıknı açıp tizrek türge aşıkkan Sufiyettey, kulındagı tılvıdınıye programmasın açıp, nidır izlewın devam itti. (KK, SK, 51) “Bu sırada komşuları **oturmaya** geldiği zaman olduğundan mı yoksa Salih döndüğünü mü zannettiler, kapıyı açıp hızlıca başköşeye kurulan Sufiyettey, elindeki televizyon programını açıp bir şeyler izlemeye devam etti.”

Bu yulı kaytmasañ, uş saldıruw bılın tagın almaga kilem min sinı! (VN, YÜY, 76) “Bu sefer geri dönmezsen, ev kurup tekrar **almaya** geleceğim ben seni!”

Ul kiçe şehir tışında kundi ul,/Bulmadı şehir içine kirmege yul. (GK, SE, 318) “O akşam şehrin dışında kaldı o/ Bulmadı şehrin içine **girmeye** yol.”

1.1.4.2. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -mA isim-fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki gibi kalıplaşarak kalıcı isim yapma fonksiyonuyla kullanıldığı görülmektedir. Bu durum ile ilgili olarak taranan eserlerden elde edilen örnekler şöyledir: **atama**, “ad, isim”, **ayırma** “ayırım, fark” **basma** “tahta iskele, basamak, tuş,” **burma** “kıvrım” **çakma** “çakmak taşı, çakmak”, **küyma** “çit, korkuluk”, **kabartma** “puf böreği”, **kaplama** “kapak”, karalama “taslak, karalama”, **katlama** “bir tür çörek”, **katnaşma** “karışım”, **kızartma** “kızartma”, **kızma** “sıcaklık, ateş”, **kürılma** “bina, yapı, barikat”, **kuyılma** “külçe, dökme”, **kulyazma** “el yazması”, **şarlama** “şelale” **tukıma** “dokuma”, **tulma** “dolma” **tuwma** “yeni doğmuş hayvan yavrusu” **uydırma** “uyduma, yalan” **yapma** “örtü, yazma” **yarma** “bulgur, yarma” **yasalma** “yapma, yapay, sahte” **yatma** “maden yatağı”, **yazma** “yazma, yazıt, el yazısı”, **yetme** “balık ağı”, **yükleme** “verilen veya üstlenilen görev, yükümlülük”, **bülme** “oda”

bırkıtlme “zabıt, tutanak”, *büğılme* “bükümlü, bükerek yapılmış”, *ceyme* “yayma, yaygı, örtü”, *işlenme* “mamul, işlenmiş”, *iskirme* “açıklama”, *kiñeşme* “toplantı, oturum, meclis” *küçırme* “kopya, alıntı” *küterme* “avluya giriş basağı”, *üsteme* “ek, ilave” *sürme* “sürme” *süzme* “bir tür yemek” *tızme* “dizi, sıra” *tünetme* “likör” *türme* “hapis” *ürme* “örme, sarmaşık”.

1.1.4.3. Ekin Tarihî Seyri

Orhun Türkçesi döneminde *-mA* ekinde olduğu gibi *-mA* ekiyle ilgili tek örneğe rastlanmaktadır. Gabain (1988: 54), Tekin (2003: 89), Ölmez (2017: 67) ve Bayraktar (2018: 24) gibi araştırmacılar Tonyukuk yazıtının Kuzey yüzünün 10. satırında yer alan *yelme* “süvari, keşif birliği” kelimesindeki *-mA* ekinin fiilden isim yapım eki olduğu kanaatindedir.

Gabain, *-mA* ekinin Uygur Türkçesi döneminde fiilden sıfatlar yaptığını ve çok yaygın olmadığını ileri sürmekte ve şu örnekleri vermektedir; *barma yıl* “geçen yıl”, *kesme aş* “bir tür yemek”, *belgürtme* et öz “görülen vücut” (1988: 78). Bayraktar (2018: 24) ve Aydoğdu (2007: 58) Gabain’e paralel olarak ekin bu dönemde fiilden sıfatlar yaptığını söylemektedir. Eraslan, aynı örnekleri vererek “soyut ve somut isimler teşkil eden fiilden isim yapım eki” olduğunu söylemektedir (2012: 107).

Karahanlı Türkçesinde ekin sıfat yapmanın yanında artık kalıcı isimler yapmaya başladığı anlaşılmaktadır: *uditma* “peynir”, *sürme*, *karma* “yağma”, *egme* “evin kemeri” (Hacıeminoğlu, 1996: 163).

Hacıeminoğlu, *-mA* ekinin Harezmi dönemi için fiilden isim yapım ekleri arasında inceleyip işlek olmadığını bildirerek ve şu örnekleri sıralamaktadır: *eşme* “kuyu”, *sürme*, *tigme* “benzer” (1997: 51). Bayraktar, ekin bu dönemde kalıcı isimler ve sıfat yapma eki olarak kullanıldığını ifade ederek *tügme* “düğme”, *ısıtma* “sıtma”, *keydürme* “giydirme”, *tokuma* “dokuma” gibi örnekler vermektedir (2018: 26).

Kıpçak Türkçesi döneminde *-mA* ekinin hem sıfat, hem kalıcı isim bazen de isim-fiil fonksiyonuyla kullanıldığı görülmektedir. Araştırmacılar ekle ilgili olarak *teyirme* “yuvarlak”, *titreme*, *kıyma*, *burma* “mancınık”, *çalma* “sarık”, *körme* “görme”, *sınama* “deneme”, *sagışlama* “düşünme” gibi örnekler vermektedir (Karamanlıoğlu, 1994: 42; Güner, 2020: 151-152).

Çağatay Türkçesi döneminde de önceki dönemlerde olduğu gibi kalıcı isim yapma görevini sürdüren *-mA* ekinin bu dönemde de isim-fiil eki fonksiyonuyla kullanıldığı görülmektedir. Eckmann, bu ekle ilgili olarak şu örnekleri vermektedir: *asma* “asma, takma,” *çekme* “çekme”, *basma* “nakışla süslenmiş”, *kavurma* “kavurma”, *süzme* “süzme”, *uçma* “uçurum”, *egme* “eğri” vb. (2021: 54).

1.1.5. -(I)ş

Kazan-Tatar Türkçesinde kalıcı isim yapma fonksiyonunun öne çıktığı görülmektedir. İsim-fiil eki olarak işlek bir ek değildir. Türkiye Türkçesinde işlek olan ekin *-uş/-üş* şekli de bulunmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesinin fonetik özelliği sebebiyle ekin bu şekli görülmemektedir. Bu isim-fiil eki Türkiye Türkçesinde de kalıcı isimler yapabilmektedir.

1.1.5.1. İsim-Fiil Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde isim-fiil fonksiyonuyla kullanılan *-(I)ş* ekinin taranan örneklerden hareketle her zaman denk bir ekle karşılanmadığı görülmektedir. Bazen *-mA* isim-fiil ekinin kullanım zorunluğu ortaya çıkmaktadır.

Aşkazarkay suwıñ agışı... (GE, 128) “Aşkazarlık suyunun akışı...”

Tuñnıñ şundıy çağı bu yılıña kış uçrasa, kaya barışın, dip, yırı gıne sorap kara. Üyge kaytışım⁵, dip cawap birirler. (KK, U, 121) “Gecenin bu saatinde yoluna kim çıksa, sadece nereye gidiyorsun diye sor. Eve dönüyorum diye cevap verirler.”

Uylarınnan kaçır uçır süz sürüşin işke bürdi. (AG, SE, 15) “Düşüncülerinden kaçmak için konuşmasını işe yöneltti.”

Anıñ şuşı üsişinde, maturlığında sinin de küçin, katnaşın buluwnı nindi zur beñit! (ZB, 62) “Onun böyle gelişmesinde, güzelliğinde senin de emeğin, katkı olması ne büyük şans!”

⁵ Kazan-Tatar Türkçesinde *bar-*, *kayt-*, *kit-*, *kıl-* gibi bir noktadan başka bir noktaya hareketi ifade eden fiillere getirilen *-ış/-iş* isim-fiil ekinin kalıp ifadeler olduğu görülmektedir. Bu yapıların Türkiye Türkçesine doğudan isim-fiil ekleriyle aktarılması mümkün gözükmemektedir.

1.1.5.2. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-(I)ş* isim fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki gibi kalıplaşarak kalıcı isimler yaptığı görülmektedir. Bu isim-fiil ekinin kalıcı isim yapma fonksiyonuyla ilgili olarak taranan eserlerden elde edilen kelimeler şöyledir: **biliş** “tanış”, **bitiş** “bitiş, sonuç”, **bizeniş** “süs”, **büğüliş** “dönüş, dönemeç”, **bülünüş** “parça; bölüm”, **beyleniş** “bağlantı, bağlılık”, **ciyılış** “toplantı”, **ciñiş** “zafer”, **çigiş** “nakış”, **kabatlanış** “tekrar”, **kagılış** “bağlantı”, **karaş** “bakış”, **kazanış** “kazanç”, **kiriş** “giriş”, **ünüş** “başarı” vb.

E kalgannarımız uzara hürmet hem yalagaylık bilen gine alış-biriş itebiz. (FY, SE-BT, 420) “Ve geriye kalanlarımız karşılıklı saygı ve iltifat **alışverişinde** bulunuyoruz.”

Kara tufrak üstine kızarıp kına üleni şıtışp kilgen kaberge karaşım tuktaldı. (MK, 121) “Kara toprak üstünde yalnızca çimenlerin büyüğü mezara **bakışlarım** takıldı.”

Sıştra çıgıp kitkeç, Mansur karaşın terezege küçirdi. (GE, 355) “Hemşire çıkıp gidince, Mansur **bakışlarımı** pencereye yöneltti.”

1.1.5.3. Ekin Tarihî Seyri

Orhun Türkçesi döneminden itibaren görülmeye başlayan *-(I)ş/- (U)ş* ekinin bu dönemde **süñüş** “savaş”, **busuş** “acı, keder”, **tokış** “savaş”, **tegiş** “temas çatışma” gibi örnekleri zikredilen ekin fiilden kalıcı isimler yaptığı görülmektedir (Tekin, 2003: 90).

Uygur Türkçesi döneminde de Orhun Türkçesinde olduğu gibi *-(I)ş/- (U)ş* ekinin kalıcı isimler yaptığı görülmektedir. Eraslan, eki fiilden isim yapım ekleri arasında değerlendirmektedir (2012: 108).

Bayraktar, *-(I)ş/- (U)ş* ekinin Karahanlı Türkçesi döneminde hem kalıcı isimler yaptığını hem de isim-fiil eki fonksiyonuyla kullanıldığı ifade ederek **bakış** “bakma, bakış”, **agış** “yükselme”, **tokış** “savaş, vuruşma”, **alkış** “dua” gibi örnekler vermektedir (2018: 33-34). Hacıemioğlu, ekin pek işlek olduğunu, soyut kavramlar ve fiilin ifade ettiği hareketi gösteren isimler yaptığını ifade etmekte ve şu örnekleri vermektedir: **öpüş** “öpme, öpüş”, **kapuş** “yağma, talan”, **alış** “alış”, **atış** “atışma”, **öçiş** “yarış”, **sakış** “sayma, sayış”, **kiñeş** “görüşme, tanışma” vb. (1996: 49).

Harezmi Türkçesi döneminde de ekin hem isim-fiil eki hem de isimden fiil yapım eki göreviyle kullanıldığı görülmektedir: *batış* “batış”, *iniş* “inme”, *köriş* “görüş”, *külüş* “gülüş”, *togış* “doğuş”, *ohşaş* “benzer”, *ukuş* “anlayış, idrak”, *ülüş* “pay” vb. (Hacıeminoğlu, 1997: 46-47).

Güner, Kıpçak Türkçesi döneminde *-(I)ş/-(U)ş* ekinin yoğun bir kullanıma sahip olduğunu ifade etmektedir. Eki fiilden isim yapım ekleri arasında değerlendirmekte ve *atış* “atış, atma”, *barış* “varış, varma”, *bitiş* “fidan”, *içiş* “içme, içiş”, *miniş* “biniş”, *oynaş* “cariye”, *kutuluş* “kurtuluş”, *söküş* “hareket” gibi örnekler vermektedir (2020: 156-157).

Eckmann, Çağatay Türkçesi için bu eki fiilden isim yapım ekleri arasında değerlendirmektedir. Ekle ilgili olarak “hareketi veya hareketin sonucunu bildiren adlar yapar” açıklamasını yaptıktan sonra *bakış* “bakma, bakış”, *okuş* “okuyuş”, *sagış* “düşünce”, *sançış* “dövüş, savaş”, *korkuş* “korkma, korkuş”, *tarkaş* “bölme, ayırma, dağıtma” gibi örnekler vermektedir (2021: 56).

1.2. SIFAT-FİİL EKLERİ

Sıfat-fiil konusuyla ilgili olarak Türkiye Türkçesi ve Kazan-Tatar Türkçesi gramerlerinden hareketle araştırmacıların konuyla ilgili görüşlerini şöyle sıralayabiliriz.

Korkmaz, sıfat-fiillerin sıfat gibi kullanılan fiil şekilleri olduğunu, hem sıfat hem de fiil özelliği taşıdıklarını ifade etmektedir. Bünyelerinde bulunan hareket ve zaman kavramlarını sıfata yükleyerek “geçici olarak hareket ve zaman gösterme özelliği” kazandırdıklarını bildirmektedir (2017: 784).

Ergin, sıfat-fiiller için “partisip” terimini kullanarak “nesnelerin hareket özelliklerini karşılayan fiil şekilleri” olduklarını ifade etmektedir. Fiilden türetildiklerini ve isim gibi kullanılarak isim çekim eki alabildiklerini belirtmektedir (1994: 334).

Banguoğlu, sıfat-fiillerin “zaman anlatımı taşımaları” sebebiyle isim-fiillerden ayırıldıklarını ifade etmektedir (1990: 422).

Eker, sıfat-fiillerin fiilden geçici sıfat yapmak için türetildiğini ve genellikle “kişiye bağlı olmaksızın çekimlendiklerini” ifade etmektedir (2018: 105).

Hangildin, sıfat-fiillerin esas itibarıyla fiil olduklarını, fiile ait olumsuzluk, çatı ekleri zaman ve şekil gibi tüm dil bilgisel özelliklerinin bulunabildiğini ifade ederek

fiillere yakın olduklarını söylemektedir. Öte yandan sözcük öbekleri içinde sıfat-fiil yapıları ismi niteleyerek sıfat görevinde bulunduğunu, bu yönlerinin sıfata yakın olduklarını ifade etmektedir (1959: 228).

Veliullina ve Kurbatov, sıfat-fiiller için “bir ögeye ait bilgiyi herhangi bir biçimde iş ya da duruma bağlantılı bir şekilde bildiren sıfat şekilleri sıfat-fiil olarak adlandırılır” tanımını yapmaktadır. Ayrıca şahıs çekime girmemelerinin sıfatlarla ortak özellikleri olduğu bildirmektedir (1965: 247).

Kazan-Tatar Türkçesiyle ilgili yazılan gramerlerde ifade edilen sıfat-fiil ekleri şunlardır: *-(y)AçAk*, *-AsI/-ysI*, *-gAn/-kAn*, *-mIş*, *-r/-Ar/-Ir/-mAs*, *-(U)wçI* (Alparov, 1945, 94-95; Tumaşeva, 1978: 138-147; Hisamova, 2006: 226-256 Öner, 2007a: 724-725; Zekiye, 2016: 212-213).

Türkiye Türkçesiyle ilgili yazılan gramer kitaplarında ifade edilen sıfat-fiil ekleri ise şunlardır: *-(y)AcAk*, *-(y)An*, *-(y)AsI*, *-DIk/-DUk*, *-IcI/-UcU*, *-mIş/-mUş*, *-r/-Ar/-Ir/-Ur/-mAz* (Banguoğlu, 1990: 422-427; Ergin, 1994: 335-336; Korkmaz, 2017: 785-882;).

1.2.1. Geçmiş Zaman Sıfat-Fiil Ekleri

1.2.1.1. -gAn/-kAn

Ünlü veya tonlu ünsüz ile biten fiil kök ve ya gövdelerine ekin *-gAn* şekli, tonsuz ünsüz ile biten fiil kök veya gövdelerine *-kAn* şekli getirilmektedir. Söz konusu sıfat-fiil ekinin Eski Türkçedeki *-mIş* ve *-DUk* sıfat-fiil eklerinin fonksiyonlarını da bünyesine kattığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde *-(y)An*, *-mIş* veya *-DIk/-DUk* sıfat-fiil eklerinden biriyle karşılanmaktadır. Asıl fonetik karışığı *-(y)An* sıfat fiil ekidir. Batı Türkçesinin genel özelliğinden dolayı ek başındaki *g*- sesi düşmüştür. Kazan-Tatar Türkçesinde *-gAn/-kAn* sıfat-fiiliyle kurulan tamlama yapılarında iyelik ekinin isim unsurunun üzerine geldiği görülmektedir. Türkiye Türkçesinde benzer yapılar *-DIk/DUk* sıfat-fiili üzerine gelen iyelik ekiyle kurulmaktadır. Söz konusu sıfat-fiil ekinin Kazan-Tatar Türkçesinde şekil ve zaman eki durumuna geçtiği görülmektedir. Türkiye Türkçesindeki *-(y)An* sıfat-fiil ekinin şekil ve zaman eki durumuna geçmesi söz konusu değildir. Türkiye Türkçesinde bu görev *-mIş/-mUş* sıfat-fiil eki tarafından yerine getirilmektedir.

1.2.1.1.1. Geçici Sıfat Olarak Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-gAn/-kAn* sıfat-fiil ekinin geçici sıfat olarak kullanımının oldukça yaygın olduğu görülmektedir. Ekin Türkiye Türkçesindeki fonetik karşılığı olan *-y(An)* sıfat-fiil ekinin müstakil olarak kullanıldığında geçmiş zaman, şimdiki zaman ve geniş zaman fonksiyonlarını taşıdığı görülmektedir (Korkmaz, 2017: 807-809). Ancak Kazan-Tatar Türkçesinde söz konusu sıfat-fiil ekinin müstakil olarak genellikle geçmiş zamanı ifade etmek için kullanıldığı görülmektedir.

1.2.1.1.1.1. *-(y)An/-mİş* Tipi Geçici Sıfat Yapımında Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-gAn/-kAn* sıfat-fiil ekinin Türkiye Türkçesinde *-(y)An/-mİş* sıfat-fiil ekiyle karşılandığı örneklerle sıklıkla rastlanmaktadır. Sıfat tamlamalarında hangi ekle karşılanacağına dair tam bir ayırımın olduğu söylemek güçtür.

Yuksa, arkılığa-buyğa üçer mİtrdan artmagan studİnt bİlmesİnde ni tabasİñ — karavat, üstel, tumbüçka, kitaplar da kulyazmalar gına indİ. (İS, 9) “Yoksa eni boyu üçer metreyi **geçmeyen** öğrenci odasında ne bulacaksın, yalnızca bir yatak, bir masa, bir komodin, kitaplar ve elyazmaları.”

Bİr-bİrsİne sırışıp utırgan tebenek ağaç kİletler arasınnan ırgılıp çıkkın duwamal cİl takırda küyİntİ bİwdaylarnı çİplep yİrİgen İrİ, ak kazlarnıñ kanatların kayıra, alarga tınıç kına aşarga İrİk bİrmi, yİlİkkalıy, tuktawsız bİmazalap tİra. (AG, SE-1, 11) “Birbirine yapışıp kalan bodur ahşap çıtaların arasından coşarak **çıkan** çılgın rüzgâr buğday öbeklerini **eşeleyen** iri, beyaz kazların kanatlarını yoluyor, onların huzurlu bir şekilde yemelerine müsaade etmiyor, uyutmuyor, sürekli rahatsızlık veriyor.”

Avıruw yanında prİfİssİr utıra idİ, ul kİzlerİñ yİmİp yatkan kızıñ kılınnan ekrİn gİne sıyıpı. (GE, 47) “Hastanın yanında profesör oturuyor ve gözlerini yumarak **yatan** kızın elini nazikçe okşuyordu.”

Mİne şuşı çİltİrep akkan salkın su da, şul sularga ağıp kitken, megnesİzge İtken gİmİr gİne bar. (FB, 19) “İşte şu şırıldayarak **akan** soğuk su ve o sulara akıp **giden**, sonsuzluğa **dönüşen** bir ömür var.”

*Kapkursak patşanıñ bu yırtkıçlıgın da atasınnan **kalgan** bir gadet kiñe dip karadılar, di, kaybürewler.* (AA, 45) “Bazıları, Kapkursak Han’ın bu yağmacılığının sadece atasından **kalan** bir alışkanlık olarak gördüler.”

*İzüwı suldan kaldırılıp **tıgılgen** uzun, tir tüzında, küyaş nurında hem kır sılıtıñde tüşleri, hetta kayçandır kara **bulgan** buyları, türtkileri, bizekleri de aşalıp, agarıp **bıtken** kiñ cilkeli, cilpuç itekli citiñ külmegi de, uzun tulayıklarına kısıtıp kiyılgen, küp yuwudan cilsiniñ, uñıp **bıtken** kiñ tüpli ıstani da, küziñe kader batırıp **kiyılgen** kiyiz işlepesi de, müsilmança kaldırılıp **tügereklegen** sakal-muyıkları, hetta kurısı suyıp **tüşirilgen** yukagaç yul tayagı da aktan idi añı. (AĤ, 29) “Yakası soldan **dikilmiş** uzun, ter tuzundan, güneş ışığından ve kirden rengi, hatta bir zamalar siyah **olan** paçaları, paletleri ve süsleri **aşınmış** geniş omuzlu, yayvan etekli, pamuklu uzun gömleği de çok yıkanmaktan solup **eskimiş** geniş kenarlı pantolonu da gözüne kadar indirip taktığı başlığı da Müslümanlara has uzatılıp **şeklillendirilmiş** sakal ve bıyığı, hatta kuru ıhlamur ağacından **yapılmış** bastonu da beyaz idi.”*

*Künçıgısta, kar **baskan** Ural sırtında nursız, kıs kúyaş awnap yata.* (ZB, 18) “Doğuda, kar **düşen** Ural sırtlarında ışıksız, hoyrat bir güneş duruyor.”

*Biyık hem sirek **üşken** naratlar arasınnan stantsiya yanındagı yúrtlarınıñ tübeleri de kürine idi...* (EY, SE-1, 4) “Uzun ve seyrek **yetişmiş** çam ağaçları arasından istasyonun yanındaki evlerin çatıları görünüyordu.”

1.2.1.1.1.2. -Dık/DUk Tipi Geçici Sıfat Yapımında Kullanımı

Bu sıfat-fiilin geçici sıfat yapımında kullanılması esnasında Türkiye Türkçesi ile arasındaki en belirgin fark nitelenen ve niteleyen unsurlar arasındaki iyelik ilişkisidir. -gAn/-kAn ekli geçici sıfat yapılarında iyelik işaretleyicisi kullanılıyorsa daima isim unsurunun üzerinde bulunmaktadır: *algan sulışım* “aldığım nefes”, *kelgen awılıbız* “geldiğimiz köy” vb. Bu Türkiye Türkçesinde görülmeyen bir özelliktir.

Ancak yapının iyelik işaretleyicisi kullanmadan kurulduğu durumlara çok sık rastlanmaktadır. Bu durumda yapıya “şahıs zamirlerinin veya çekimlenmiş dönüşlülük zamirinin iyelik ilişkisi kattığı görülmektedir” (Kerimoğlu, 2014: 276). Bunların dışında öznenin herhangi zamir veya şahıs adıyla belirtilmediği durumlarda yüklem üzerindeki şahsın tamlamanın da şahıs işaretçisi görevini üstlendiği görülmektedir.

Min tılegen cirıme heber ciberem, tılegen il bılın ıbıksız-nisız sylešem. (AA, 97)
 “Ben **istedim yere** haber gnderiyorum, **istediğim lke** ile kablosuz konuşuyorum.”

Yılmayıp, kaklarga kilgen kişin iskermeden kkrek awızına sukkan kibık... (RZ, 47)
 Glmseyerek kucaklamak iin **yaklaştığın kişi** fark etmeden iman tahtana vurmuş gibi...

Barısı da birgen szinde trdı, b gne kişi de iğınmedi, kamadı. (İVH, 189)
 “Hepsi de **verdiği szde** durdu, bir kişi bile geri adım atmadı, kamadı.”

Vakıyfların z bakalarına da krgelegen aklarıbız buldı. (AG, SE-1, 150)
 Vakıyfların kendi bahelerine de **girip durduğumuz zamanlar** oldu.

Sızın her gameliğizni, her şikli sziğizni kni-seğati bılın tiyişli uringa citkiriş trurlar. şna kre bik yakın krgegen kişiğizge de i sırleriğizni sylemegiz. (FZ, 82)
 “Sizin her eyleminizi, her şpheli sznz gn saati ile gerekli yere gnderip dururlar. Bu sebeple ok yakın **grdüğünüz birine** bile en gizli sırlarınızı sylemeyin.”

Tik zleriñin kim ikenliklerin bilseler de, ni cey, ni kz işlegen ecirlerin alalmıya adem hrı itileler. (EG, 33) “Ancak kendilerinin kim olduklarını bilseler de ne yazın ne de gzn **alıştıklarının karşılığını** alamadan aşağılanıyorlar.”

Hetiriñde, frontta hıyallangan vakıtlarımda, isen-saw kaytsam, bu uramnardan al kanatlar stinde armın, btnkişi mini tanır, min zim de ragan b kişin, kñilimnen gne bulsa da, kulin kısıp termin dip uylıy idim. (EY, E-2, 33) “Kafamda, cephede **dşlediğim zamanlarda**, sağ salim dnsem bu sokaklardan al kanatlar stnde arım, herkes beni tanır, ben de **rastladığım bir kişinin** yalnız iimden olsa da elini sıkıp geerim diye dşnyr idim.”

Annan min siña sragan kitabıñnı, Gabdulla Tukay şiğirlerin kitirdim. (TG, 153)
 “Oradan ben sana **sorduğın kitabı**, Gabdulla Tukay şiirlerini getirdim.”

Ramazan, sissenip, utırgan cirinnen artka taba şuwıştı. (LG, 52) “Ramazan, irkilerek **oturduğu yerden** geriye doğru kaydı.”

Bıyıl ikibiz birge cırlagan audiokasetabızını ıgardık. (EA, 97) Bu yıl ikimiz beraber **şarkı sylediğimiz kaseti** ıkardık.

Urlagan ipiyiğizni kaya yeşirdiğiz. (YŞ, 35) “**Çaldığınız ekmeği** nereye sakladınız.”

Alar bugün ük, yuk, irtege ük Alıplar tavına barırlar idi, Kamil aña Alıplarınıñ namaz ukıgan urınnarın kürsetir idi, nerse turında süyleşkennerin eytir idi. (FB, 57) “Onlar bugün hemen, belki, yarın Alıplar Dağına giderlerdi, Kamil ona Alıpların **dua ettikleri yeri** gösterirdi, ne hakkında konuştuklarını söylerdi.”

İtken zararım bütünley ikınçı türli idi. (AG, Ü, 176) “**Ettiğim zarar** tamamen başka türlü idi.”

Yuk, yuk, canım, kürsetken yahşılığına da mññ rehmet. (GE, 329) “Hayır, hayır, canım, **gösterdiğin iyiliğe** de binlerce kez teşekkür ederim.”

Aşagan aşı tamagına kadaldı, içken çeyinnen agu temı kile kibik tıyıldı. (SR, 301) “**Yediği yemek** boğazına takıldı, **içtiği çaydan** zehir tadı geliyor gibi hissetti.”

Mñne Fagiyle apalarınıñ kapkası kügenine kader kayırılıp açıldı, küñı buyı kütken kunaklarımız işigaldına kırıp kitti. (NK, 107) “Şimdi Fagiyle teyzelerin kapısı menteşesine kadar aralanıp açıldı, gün boyu **beklediğimiz konuklar** avluya girdi.”

Sizniñ kütüp algan sünğı pñsiya akçalarığıznu tartıp alsalar yaki gümır itken fatırıgızdan kuwıp çıgarsalar, bñ de alarnı küresigiz kilmes. (FY, E-2, 210) “Sizin uzun süre bekleyip **aldığınız emeklilik ikramiyesini** çekip alsalar veya **yaşadığınız daireden** kovup çıkarsalar, bir daha onları göresiniz gelemes.”

Fazıl kilgende alarnıñ ayırılışp, mal bülüşken yılları idi. (KK, SK, 112) “Fazıl geldiğinde onların ayrılıp mal **bölüşükleri yıl** idi”

Çeçeksiz kaytkan küñnerim sirek indi, kızım. (KK, Ü, 9) “Çiçeksiz **döndüğüm günler** nadir artık, kızım.

Yüğürip kiñe bar da kükey satkan akçañnan altı teñkesin ilektirip munda kil! (AG, SE-2, 238) “Koşup git de yumurta **sattığın paradan** altı kuruşunu kapıp buraya gel!”

Ferrahov izlep tapkan kegazın Süleymanga kürsetti. (RB, SE-4, 87) Ferrahov arayıp **bulduğu kâğıdı** Süleyman’a gösterdi.

Şulay itip, ukırğa dip atkan ikınçı ugıbiz da taşka tidi. (HS, BABU, 53) “Böylece okumak için **attığımız ikinci ok** da taşta değdi.”

Şulay da iň yaratkan rizıgıgız nerse? — dip sŭradım. (AH, CC, 14) “Bu arada en sevdiğiniz yemek nedir, diye sordum.”

Anıñ bu kıyuwlıgına isleri-akılları kitken abıstaylar haman baskan urınnarında tŭralar idı. (MH, 30) “Onun bu kahramanlığından dolayı akılları başlarından giden kadın hocalar hâlâ oldukları yerde duruyorlardı.”

Geçici sıfat göreviyle kullanıldığı bazı zamanlarda Türkiye Türkçesinde isim unsurunun üzerinde bulunan iyelik işaretleyicisi, Kazan-Tatar Türkçesinde şahıs zamirleriyle ifade edilebilmektedir:

Min kitŭrgen sŭñğı heberler temamlangaç, Galimhan aga Nigmeti mini kultıklap tŭrgızdı da seki kıryına utırttı. (İS, 31) “Getirdiğim son haberler tamamlanınca Galimcan Nigmeti ağabey beni koltuklayıp kaldırdı ve divanın kenarına oturttı.”

Sin űtken cirler de, sin tuktagan tawlar da sinıñ cirleriñ bulır. (MH, 26) “Geçtiğin yerler de, durduğun dağlar da senin yerlerin olur.”

Kabinet tŭrindegi yeşil suknŭ ceyilgen űstelnıñ artıda, ul kŭtken yaña naçalnik tŭgiñ, e belki idarenıñ ilıkkı naçalnıgı utıra idı. (Eİ, 50) “Ofisin başköşesindeki yeşil çuha yayılmış masasının ardında beklediği yeni müdür değil, belki önceki müdür oturuyor idi.”

Bız tŭtkan balıkka ul tagın da nıgrak şatlana idı. (FY, E-3, 139) “Tuttuğumuz balığa o çok daha fazla seviniyor idi.”

Sız eytken kişini min de kürdim, kiçkiñeden bilem min anı. (SS, ABA, 138) “Basettiğiniz kişiyi ben de gördüm, küçüklüğünden beri tanıyorum ben onu.”

Kŭtırıp isken ciller alar urnaşkan zur bŭznı diñgizniñ kay cirine ilteçek? (AA, 103) “Şiddetlenerek esen rüzgârlar yerleştikleri büyük buzu denizin hangi noktasına taşıyacak?”

Şahıs işaretçisi bazen de çekimlenmiş bir dönüşlülük zamiri şeklinde görülebilir:

Bır künde űzim tŭlemegen iki işni űk űti almıym. (AG, SE-2, 122) “Bir günde kendi istemediğim iki işi yapamam.”

Emma lekin űziñ ışangan, sin aña duslarça kulıñnı suzgan, hetta sin zur űmitler baglagan bır kişiniñ hıyanetine tap bulsañ, bŭtınley ruhiñ tŭşe, yugalıp kalasıñ. (İVN,

130) “Ancak **kendi güvendiğin**, ona dostça elini **uzattığın**, hatta büyük ümitler **bağladığın bir kişinin** ihanetiyle karşılaşırsan tamamen cesaretin kırılır, kaybolursun.”

Baş yağı indĩ üzi kazıgan çukırğa bütinley kümılgen, barı altınsu tüşindegi külte küyrıgı gına çukır üstinde yalkınlanıp dürllep yana. (AV, 63) “Baş tarafı artık kendi **kazdığı çukura** tamamen gömülmüş, yalnızca tamamı altın rengindeki gümül kuyruğu çukurun üstünde coşarak gürüldeyip yanıyor.”

Üzibiz kekreytken dünyanı üzibiz turaytırga turı kilır. (FY, E-2, 213) “Kendi **çarpıttığımız dünyayı** kendimizin düzeltmesi doğru gelir.”

Min bırnerse añlamadım, şulay da vegde birem: sizge üziğiz tılemegen bırnındiy iş tekdim itmeyecekmiñ, bırnındiy naçarlık işlemeyecekmiñ, siñliñ isteliği bilen ant item. (HŞ, 50) “Ben hiçbir şey almadım, her şeye rağmen söz veriyorum: size **kendi istemediğiniz hiçbir iş** önermeyeceğim, hiçbir kötülük yapmayacağım, kız kardeşimin hatırasına ant veriyorum.”

Şahıs işaretçisinin doğrudan özne görevinde bulunan bir şahıs adı tarafından verildiği örneklerle de rastlanmaktadır:

Eyı, İdıl buyı Bülgar hanı kızınıñ isimi Aybibi, Talib atası birgen isim. (MH, 33) “Evet, İdil boyu Bulgar hanının kızının adı Aybibi, Talip dedesinin **verdiği isim**.”

Zeytüne turgan bülmede anıñ baştağı ipteş kızlarıñnan birkim de yuk idi, bülmede bırıñçı kurs studıñtlarıñnan barı ul gına türıp kalgan idi. (NF SE-1, 267) “**Zeytüne’nin kaldığı odada** onun önceki kız arkadaşlarından hiçbiri yoktu.”

Sültangali abzıy üyretken kuraynıñ munda bik te kiregi çıktı. (GG, GTÜ, 32) “**Sültangali ağabeyin öğrettiği kurayın** burada çok da faydası oldu.”

Ul gınamı, türkileriñ bekleri, tümenbaşları, hetta hannarı yahüdlerniñ güzel kızlarına üyleneler, e tiğiler üzleri tapkan balalarını Mişe kanunnarına hem Talmutka tayanıp, saray medresesinde terbiyaliyeler. (MH, 60) “Bununla da kalmıyor, Türk beyleri, tümen başları hatta kağanları Yahudilerin güzel kızlarıyla evleniyorlar, bunlar kendi **sahip oldukları çocuklarını** Mişna kanunlarına ve Talmut’a dayanarak, saray medresesinde yetiştiriyorlar”

1.2.1.1.2. Geçici İsim Olarak Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-gAn/-kAn* sıfat-fiil eki, Türkiye Türkçesindeki karşılıklarında olduğu gibi nitelediği isim unsurunun düşmesiyle geçici olarak isimler yapabilmektedir. Bu kullanımda çokluk, iyelik ve hâl eklerini üzerine alabildiği görülmektedir.

1.2.1.1.2.1. Çokluk Ekiyle Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-gAn/-kAn* sıfat-fiil ekinin çokluk ekiyle kullanımından oluşan geçici isimler etken *-(y)An* tipi geçici isimlerdir.

Bilmegenner bilsinner, çagıştırsınnar, kürsinner, rehetlenip yürsinner bızññ külhüz umartalığında. (AA, 46) “**Bilmeyenler** bilsinler, karşılaştırsınlar, görsünler, keyif sürsünler bizim kolhoz kovanlığında.”

Mında **yazılğannar** kışññ türmege tıguw üçñ nigız bula almıy bit. (MM, 52) “Burada **yazılanlar** insanı hapse tıkmak için gerekçe olamaz.”

Kırık yıl kırılış bulsa da, eceli **citkenner** gñe üle digen. (HS, 10) “Kırık yıl katliam olsa da yalnızca eceli **gelenler/gelmişler** ölür demişler.”

Antñı bızarmın dip **kurıkkannar** kul kuymıy, enisñ yanına kaytıp kite,— didi Helim. (GG, SE-2) “Antlaşmayı bozarım diye **korkanlar** imza atmadan anasının yanına dönüp gitsin, dedi Helim.”

1.2.1.1.2.2. İyelik Ekleriyle Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-gAn/-kAn* sıfat fiil ekinin iyelik ekleriyle birleşmesinden oluşan geçici isimler edilgen *-Dık/Duk* tipi geçici isimlerdir. Çokluk tipi iyelik ekleriyle birlikteliği teklik iyelik eklerine göre daha az görülmektedir. Özellikle çokluk ikinci şahıs iyelik ekinin teklik ikinci şahıs iyelik ekinin nezaket şekli olduğu görülmektedir.

Rehmet, Bulat bek, minñm bar **tulegenim** milletimññ beñiti, vatanımññ iminliğı. (İVN, 60) “Sağ ol Bulat Bey, benim tek **dilediğim** milletimin mutluluğu, vatanımın güvenliği.”

*Bir uylasañ, bik gadi nersege ühşiy bu ülīm **digeniñ!**..* (EY, SE-1, 134) “Bir düşünsen, pek basit bir şeye benziyor bu ölüm **dediğin!**..”

*Bizniñ bar **bilgenibiz:** kaygı, hesret, küz yeşleri.* (TN, 37) “Bizim tüm **bildiğimiz** kaygı, hasret ve gözyaşları.”

İşlegenigiz üzigiz üçin! digen buldım da sızdım, emma ciñliwım, mesherege kaluwım kın kibik açık idı. (AA, 303) “**Yaptığınız** kendiniz için demiş oldum ve sustum, ancak mağlup oluşum, alaya alınışım gün gibi ortadaydı.”

*“Barmıym! Barmıym!” dip **cılaganı** elı de hetırde.* (NF, SE-4, 144) “Gitmiyorum! Gitmiyorum diye **ağladığım** hâlâ akılda.”

*Bu turıda sinıñ üziñniñ de nıklap **uylaganı** bulmagandır.* (HS, 244) “Bu konuda senin de iyice **düşündüğün** olmamıştır.”

*Sızniñ munda nindiy sıaw **yasaganıgız** elı gıne bilındı!* (MM, 43) “Sizin burada nasıl bir sınav **düzenlediğiniz** şimdi anlaşıldı!”

*Mıne alarnı kimdir kurkıttımı, kinet, ürküli pırıldap, çitke **taşlangannarı** işitildi.* (SS, SK 80) “Gerçekten onları biri mi korkuttu, aniden korkunç bir ciyıklama ile kenara **atıldıkları** işitildi.”

*Mıne bu variantlarnı tirentin uylap karagaç, miña üzimniñ **haklı ikenim** añlaşıla.* (ZH, TK, 62) “İşte bu seçenekleri derinlemesine düşündükten sonra, **haklı olduğum** ortaya çıkıyor.”

*Minim Zahirim. Anıñ turında **işikenin** bardır dip uylıym.* (HI, 139) “Benim Zahirim. Onun hakkında **duyduğun/duydukların** vardır diye düşünüyorum.”

*Etisi bilen enisiniñ **süyleşkeni** uçraklı gına külagına ilinip kaldı.* (AF, 95) “Babası ile annesinin **konuştuğu** tesadüfen kulağına takıldı.”

*Sovyet hükümetiñe karata, yulbaşçılarıbızga karata şundi-şundi sızler **eytkenigiz** de şuşı defterde!* (RB, SE-2, 123) “Sovyet hükümeti ve liderlerimize ilişkin ileri geri sözler **söylediğiniz** de şu defterde!”

*Mıña birkim karşı kilmedi, kirek iken, işliybiz, didiler, biz munda kurırтка kilmegen, didiler hem, **eytkenneri** buş sız bulıp tıyılmasın üçin, şunda uk zur-zur yüklemeler de aldılar, birsin-birsi yarışka, uzışka da çakırdılar.* (NF, SE-2, 140) “Buna

kimse karşı çıkmadı, gerekirse çalışırız dediler, buraya tatile gelmediklerini söylediler, **söylediklerinin** boş sözler olarak anlaşılmaması için hemen büyük sorumluluklar aldılar, birbirlerini yarışmaya davet ettiler.”

*Minim bütün **kurıkkanı** abıyñ birersine bala yasar da mini taşlap kiter.* (ZK, 226) “Benim tek **korktuğum** ağabeyin birinden çocuk sahibi olur da beni bırakıp gider.”

*Bırsı aviatsiya zavodında injinir bulıp işliy, ikinçisi, annan sññ **tanışkani**, bir medeniyet yurtında dramtügerek citekçisi idı.* (ES, KY, 76) “Biri havacılık fabrikasında mühendis olarak çalışıyor, diğeri, daha sonra **tanıştığı**, bir kültür evinde tiyatro kulübü yöneticisi idi.”

*Hezır bar **kurıkkanı**ız yaman küz.* (AH, CC, 196) “Şimdi tek **korktuğumuz** kötü göz.”

*Bır-bırsınnen şaktıy yırak bulsalar da, can-ferman **uzışkannarı** elle kayan küriñip tıra...* (MM, 170) “Birbirlerinden epey uzak olsalar da canhıraş **yarıştıkları** her yerden görünüyor.”

1.2.1.1.2.3. Hâl Ekleriyle Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesin -gAn/-kAn sıfat fiil ekinin geçici isim fonksiyonuyla yükleme, yönelme, çıkma ilgi ve ilgi hâli ekleriyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Bulunma hâliyle birlikte geçici isim olarak kullanımına rastlanamamıştır. Bu kullanımda hem etken hem de edilgen tipine rastlamak mümkündür.

*Gadıl, sin bit **kirekmegenni** süyli başladıñ. Bülarnı çit kişige süylerge yaramıy.* (GG, KA, 82) “Gadil, sen hiç **gerekmeyeni** söylemeye başladın. Bunları yabancı birine söylemek iyi değil.”

*Bilesñ kilse, **saklangannı** saklarmın, digen ul.* (ES, 36) “Bilmek istersen **saklananı** saklarım, demiş o.”

*Şulay itıp, bazdan çıguw yulın Hıday üzi kürsetti. Astan **kütkenni** üstene birdi.* (VN, CP, 28) “Böyle yaparak zindandan çıkış yolunu Tanrı kendi gösterdi. Aşağıdan **beklenenini** yukarıdan verdi.”

*Minim nerse **yaratkannı** kaydan bildiğiz?* (AG, SE-2, 39) “Benim ne **sevdiğimi** nereden bildiniz?”

*Gamir, sin bilesiñ, kuldun **kilgenniñ** barısın da işlermiñ. (HŞ, 86) “Gamir, sen biliyorsun, elden **gelenin** hepsini de yaparım.”*

*Kurıkma, Bulat bek, kileçeği **bulganniñ** küreçeği de bar, diler, - didi. (İVN, 135) “Korkma Bulat Bey, geleceği **olanın** göreceği de var derler, dedi,”*

*Nik **bûlar** ahiretke şulkader **tırıškanniñ** miñnen biri kader gıne de düñbyaga da tırışmagannar? (Gİ, Ü, 77) “Bunlar niçin ahirete bu kadar **çaladıklarının** binde biri kadar dünya için çabalamamışlar? ”*

***İşitkenneriniñ** yawız meğnesiñ akılınnan bigrek, canı, ħissi düñyası bilen kabul itken Enise kabalana-kabalana urındığına barıp utırdı. (TG, 504) “**İşittiklerinin** kötü manasını aklından daha çok, kalbi, duygu dünyası ile kabul eden Enise acele ede ede sandalyeye gidip oturdu. ”*

*Yırdan **kilge** üñşiy, cirde tayagı da yata, üzi yanıp-küyip, tamam bakır tüşine kırğen. (EY, SE-1, 144) “Uzaktan **gelmişe** benziyor, yerde sopası duruyor, kendi yanıp kavruşarak tamamen bakır rengine dönmüş.”*

*Türmişta **kütilge** karaganda kütilmegenn kübrek. (GG, ÜTK, 37) “Hayatta **beklenene** göre beklenmeyen daha fazladır.”*

*Anda indi birer bagana yanında tuktap, iglannar **ukıganga** sabıçasıñ. (MM, 35) “Orada bir direğin yanında durup duyurular **okuyana** dönüşüyorsun.”*

*Nişlesinner, **eytke** buysınmy ħelleri yuk.(YŞ, 10) “Ne yapsınlar, **söylenene** boyun eğmeyecek halleri yok.”*

*E sin aşıkma-a, inikeş! **Aşıkkanga** at tipken, diy. (AF, 20) “Sen acele etme, kardeşçik. **Acele edene** at tepmiş derler.”*

*Ĥatın-kız kürgenge yabışa, **kürmegennen** kaç. (MH, 53) “Kadınlar gördüğüne yapışır, **görmediğinden** kaçır.”*

*Çünkü ul tekdirde **yazılğannan** çitke çıga almıy. (FY, E-2, 180) “Çünkü o takdirde **yazılardan** dışarı çıkamıyor.”*

***Atkannan** çıkkan tawış eylenip kilırge ülgırğençi, işğaldındaki büriler, atkan uk bulup, küyma aşıa sikirdiler, yuk ta buldılar. (AH, 165) “**Ateş edenden** çıkan ses*

yankılanıp gelinceye kadar kapı önündeki kurtlar ateş edeni hemen fark edip çiti aşmak için sıçradılar ve gözden kayboldular.”

Alarnıñ küñi kütkennen tizrek kildı. (TG, 21) “Onların zamanı **beklenenden** daha çabuk geldi.”

1.2.1.1.3. Edatlarla Birlikte Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -gAn/-kAn sıfat-fiil eki *üçin, kılık, kader, sün, sıman, tüslı* gibi edatlarla birliktelik göstererek Türkiye Türkçesinde olduğu gibi cümlede zarf görevi üstlenebilmektedir. Bu noktada Türkiye Türkçesiyle arasındaki en önemli farkın **sayın** “her” edatıyla kurduğu birliktelik olduğu görülmektedir. Söz konusu edat -gAn/-kAn sıfat fiil ekinden sonra getirildiğinde sürekli olan ya da tekrarlanan bir hareketi “her ...dığIndA” anlamı vererek -DIkça/-DUkça zarf-fiil ekiyle karşılanabilecek bir yapı ortaya çıkarmaktadır.

Karagan sayın karıysı, cavap itip yılmayası kile. (HŞ, 42) “**Baktıkça** bakası, karşılık verip gülümseyeş geliyor.”

Vertolet tawışi işitilgen sayın, uramga yığırıp çıktı, kıznıñ etisi kaytkannı iş kürdi, emma üzün başkaça kürmedi. (FB, 40) Helikopter sesi **her duyulduğunda** sokağa koşarak çıktı, kızın babasının döndüğünü hemen gördü, ancak kendini başkaca görmedi.

Sulış alırga tırışkan sayın, timırçıbıknuñ uçlı tışleri anıñ tenine tağın da tirenrek kadala bara. (AH, 182) “**Nefes almaya çalıştıkça**, dikeli telin sivri dişleri onun tenine tekrar daha derinlere batıyordu.”

Lekin küñ ütken sayın, yalgızlık üzün nıgrak sizdöre başladı. (EY, E-2 121) “Ancak gün **geçtikçe** yalnızlık kendini daha çok hissettirmeye başladı.”

Lekin, eytirge kirek, Trıya şehriniñ cimirilüwın üz küzleri bilen kürgen yaki işitken için tügil, belki Gomer dastannarın hem şul turıda isepsiz-hisapsız hizmetlerni ukıgan, işitken için bile. (NF, SE-5, 173) “Ancak şunu söylemek gerek, Truva şehrinin yıkılışını kendi gözleri ile **gördüğü ya da işittiği için** değil, belki Homeros destanlarını ve bu konuda sayısız eserleri **okuduğu, duyduğu için** biliyor.”

*Minim üyde hatın-kız külmekleri yuk, şuña küre iskışın **tekdım itken üçin** gafu itesiz.* (HŞ, 36) “Benim evde kadın elbiseleri yok, bu sebeple eskisini **takdim ettiğim için** affediniz.”

*Berlindagi demonstrantlarga atıwdan **baş tartkan üçin** bızniñ kaybır soldatlarnı hūķim iteler.* (RK, 167) “Berlin’deki göstericilere ateş etmekten **çekindikleri için** bizim bazı askerlerimizi yargılıyorlar.”

*Sin tuwgan ilñe **hıyanet kulgan üçin** katı cezalanırğa tiyiş!* (İS, 66) “Sen vatanına **iharet ettiğin için** ağır bir şekilde cezalandırılmalısın!”

Sini iske tüşürgenim üçin üzimnen üzim cirenem. (TM, 195) “Seni **hatırladığım için** kendimden iğreniyorum.”

*Ul sini tatar **bulğanıñ üçin** ütirmegen.* (ZH, TK, 56) “O seni Tatar **olduğun için** öldürmemiş.”

Yeşertkeniğiz üçin rehmet, Gafiulla abıy, — dip cavap kaydardı kız, ciñılçe kızarıp. (ES, KUY, 191) “Beni **gençleştirdiğiniz için** teşekkürler, Gafiulla ağabey, diye cevap verdi kız hafifçe kızarıp.”

*Sızni **satkannarı üçin** irleribizge birgen aşamlıklarımız, ullarımızga imizgen sūtleribiz heram bulsın.* (İVH, 167) “Sizi **sattıkları için** kocalarımıza verdiğimiz yiyecekler, oğullarımıza emzirdiğimiz sütler haram olsun.”

*Ul, **sihirlengen kibik**, tūymelerge tartıldı, beylegen itey, Timurga taba atladı.* (FB, 127) “O, **büyülenmiş gibi**, düğmelere çekildi, tasmalanmış it gibi Timur’a doğru adım attı.”

*Kıska gına bu süyleşüw aña eybet kñe **teisir itken kibik** buldı.* (EY, SE-1, 91) “Bu kısa konuşma ona olumlu **tesir etmiş gibi** idi.”

*Sınıp uk çıkmagan, **çatnagan kibik**. Kuzgalmıyça yat, hezır bint salırbız.* (İS, 252) “Kırılıp çıkmamış, **çatlamış gibi**. Hareket etmeden yat, şimdi bandaj sararız.”

*Tilim **tutlıkkan kibik** buldı.* (MG, 36) Dilim **tutulmuş gibi** oldu.

*Ni sūrasagız, sizge **cavap birgen kibik**, anıñ da sūrawların buş kaldırmıybız.* (SP, ŪBA, 189) “Ne sorsanız, size **cevap verdiğimiz gibi**, onun da sorularını boş bırakmayacağız.”

Balalarını kararga, yetimlik kürsetmiy üstürge, alarnı Nefise yaratkan kibik yaratırğa, Nefise terbiyelegen kibik terbiyelerge kirek idi. (ZB, 62) “Çocuklara bakmalı, onları yetimliklerini farketirmeden büyütmeli, onları Nefise’nin sevdiği gibi sevmeli, Nefise’nin yetiştirdiği gibi yetiştirmeli idi.”

Sin üziñe ışangan kibik ışangan, anıñ üçin canıñnı birirge ezir turgan kişi sinı aldasa... (AG, SE-2, 112) Senin kendine güvendiğin gibi güvendiğin, onun için canını vermeye hazır olduğun biri seni aldatsa...

Min siña kulımnan kilgen kader yardım itermin. (HŞ, 19) “Ben sana elimden geldiği kadar yardım ederim.”

Altın saraynıñ altın kapkaların saklawçı sakçılar ilektire alğan kader altınnı urlap kaçkannar. (FY, E, 33) “Altın sarayın altın kapılarını koruyan muhafızlar taşıyabildikleri kadar altını çalıp kaçmışlar”

Eger minim yüregime Alsuwnı yaratkan kader nefret üyilse, küpten atım bumbası bulıp şartlar idim indi. (SR, 324) “Eğer benim yüreğime Alsu’yu sevdiğim kadar nefret dolsa, çokta atom bombası olup patlardım.”

Ul awıruwınıñ citdiliğın yağı bñle, şatlanırğa aşıkmy, bütün hislerin nık tızgında tuta, küçñ citken kader tıya idi. (GE, 69) “O hastalığının ciddiyetini çok iyi biliyor, sevinmek için acele etmiyor, bütün duygularını sıkıca dizginliyor, gücü yettiği kadar engel oluyordu.”

Ėatnı ukıp bitirgennen süñ da Güľşehide baskan urınnan kuzgala almıyça tırdı. (GE, 217) “Mektubu okuyup bitirdikten sonra da Güľşehide olduğu yerde hareket edemedi kaldı.”

Yulga kuzgalannan süñ, birinçi tapkır Ėan kızınıñ yamansuw küñilñ sağış Ėisi biledi. (MH, 24) “Yola koyulduktan sonra ilk defa han kızının kederli gönlünü özlem hissi sardı.”

Çaban kavırması aşap çey içkennen süñ, alar yulga çıktı. (RB, SE-4, 348) “Çoban kavurması yiyip çay içtikten sonra onlar yola çıktı.”

Bizniñ ikibizni iki yakka üzatkannar, min bir ay gospitalde yatkannan süñ kiri kayttım, anı tapmadım. (ZK, 185) “Bizim ikimizi de ayrı yere göndermişler, ben bir ay hastanede yattıktan sonra geri döndüm, onu bulamadım.”

Fronttan, Meskew astınnan bñ-iki ğıne ğat saldıñ da suwga tüşken siman yuk buldıñ. (EĖ, MS, 33) “Cepheden, Moskova gerisinden yalnızca birkaç mektup gönderdin ve suya **düşmüş gibi** yok oldun.”

Bayadan birlı şul taife içinde bulıp ta, bñ de süyleşmiy, tik açuwlangan siman tñlap turgan bñ adem süzge kırıştı. (Gİ, YY, 118) “Uzun zamandan beri bu grup içinde olup da hiçbir şey söylemeden, yalnızca **öfkelenmiş gibi** dinleyip duran bir adam söze girdi.”

Ul inspekturnıñ mekirlı yüzinnen küziñ almıyça, cirengen şikillı inbaşın cıyırıp kuydı. (CT, 51) “O müfettişin sinsi yüzünden gözünü ayırmadan, **igrenmiş gibi** omuz başlarını kaldırıp bıraktı.”

İdmas Zinaniñ zur sürı küzlerine karagan sayın üzñ tiren çüñgılga batkan şikillı ğis ite idı. (EĖ, EA, 28) “İdmas, Zina’nın kocaman gri gözlerine baktıkça kendini derin bir çukura **batmış gibi** hissediyordu.”

Kunaklar, Seğew kart kïrgenni yaña kürgen tüşli, barı da ayak üstı basıp kartnı zurladılar. (ME, 173) “Misafirler, ihtiyar Sehev’in girdiğini yeni görmüş gibi, hepsi de ayağa kalkıp ihtiyarı yücelttiler.”

Ni ğelleriñ bar, balam, yüzñni biraz sargaygan tüşli kürdim, elle ğastalandıñmı? (İVN, 29) “Neyin var yavrum, yüzünü biraz **solmuş gibi** gördüm, yoksa hastalandı mı?”

1.2.1.1.4. Yapım Ekleriyle Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-gAn/-kAn* sıfat-fiil ekinin üzerine *+llk* isimden isim yapım ekinin geldiği ve kalıcı isimler yaptığı görülmektedir. Ekin Türkiye Türkçesindeki fonetik karşılığı olan *-(y)An* ekinin yapım eki alma durumu bulunmamaktadır. Nitekim Kazan-Tatar Türkçesindeki bu durum söz konusu sıfat-fiil ekinin *-mİş* sıfat-fiil ekinin fonksiyonunu üstlenmesiyle ilgilidir. Ancak edilgen *-Dik/-DUk* tipi *-gAn/-kAn* sıfat-fiil ekinin aynı yapım ekini aldığı görülmektedir. Bu durumda kalıcı isimler yapmadıkları anlaşılmaktadır.

Meğebbet her çakta da saflıknı, çınlıknı, birüğenlikni sürıy. (AG, SE-2, 471) “Aşk her zaman, saflığı, gerçekliği, **adanmışlığı** ister.”

Arıganlık ciñdi, terbiyelenüwçiler yükıga taldılar. (CT, 88) “**Yorulmuşluk** galip geldi, öğrenciler uykuya daldı.”

Ul birinçi mertebe üz yazmışınıñ Cemile yazmışına meñgılıkke **birikkenliğin** tıydı. (FS, 366) “O ilk defa kendi kaderinin Cemile’nin kaderine sonsuza dek **bağlanmışlığı** hissetti.”

İr bilen hatın bir-birsine yaraşsalar, yagni bir-birsine yatışıp, bir-birsın tulılandırıp tursalar, gaile nık bula, balalar **yaraşkanlık** (kamillik) muhitinde üse, saw-selamet bula. (RB, SE-4, 185) “Erkek ile kadın birbirlerine yaraşsa, yani birbirlerine uyuşup birbirlerini tamamlasalar, aile sağlam olur, çocuklar **olgunlaşmışlık** (mükemmellik) muhitinde büyüyor, sağ salim oluyor.”

Şul kırılmalar arasında galemet zur gewdeli Alıplarnıñ **yürgenliğı** kürindi! (FB, 68) Bu yapılar arasındaki izler iri gövdeli Alpların **yaşadığını** gösterdi!

Kütbitdin üziniñ de isimlik başında **türğanlıgın** añladı. (FY, SE-BT, 6) “Kutbetdin kendisinin de listenin başında **olduğunu** anladı.”

Süykimsiz ir küçagina kırıp nazlanuwnıñ yalgızlık gazaplarınan miñ mertebe **üstün ikenliğin** miñe şuşı çakta añladı ul. (Vİ, 221) “Sevimsiz bir erkeğin koynuna girip nazlanmanın yalnızlık azaplarından bin kat **üstün olduğunu** işte o zaman anladı”

Kışılarnıñ nige **sugışkanlıkların** sugışta kürip te añlamadım. (MH, AUS, 317) “İnsanların niçin **savaşıklarını** savaşta görüp de anlamadım.”

1.2.1.1.5. İken Yapısı

Kazan-Tatar Türkçesinde *i-* fiilinin üzerine gelen *-ken* sıfat-fiil eki, şimdiki zaman çekime girmiş bir fiilden sonra geldiğinde yapıya şart anlamı katmaktadır (Güney, 2015: 151). Bu durum Türkiye Türkçesinde görülmeyen bir özelliktir.

Kıçkıram iken, talep item iken, yal segatlerin de işke alam iken, min alarga yeşerge mümkünlik birem, akça birem. (AG, SE-3, 136) “ **Bağırıyorsam, istiyorsam** istirahat saatlerinde bile **işe alıyorsam**, ben onlara yaşamak için olanak veriyorum, para veriyorum.”

Bügin min yeşimñ iken, dimek, kiçe naçar yeşemegenmñ, eger irtege de yeşiyım iken, dimek, bügin yahşı yeşegenmñ... (SR, 111) “Bugün ben yaşıyorsam, demek ki dünü kötü yaşamamışımdır, eğer yarın da yaşıyorsam demek ki bugün iyi yaşamışım...”

Tılısñ iken, yar kıryına tüşebiz de, birer balıkçınıñ küymesñ alıp, hezir ük diñgizge çıgabız. (ES, KY, 32) “İstersen, nehir kıyısına ineriz ve bir balıkçının teknesini alıp hemen denize çıkarız.”

Eyñ, eyñ, ul itlik işliy iken, biz aña büri bulırbız! (AV, 196) “Evet, evet, o itlik yapıyorsa biz ona kurt oluruz!”

Eger ayanıç hatalarnı, ayanıç faciğanı biz yañadan kabatlarga tılemiybiz iken, barı tik Leninça gına işlerge, partiya işinde de, dewlet işinde de, her işte de Liñin printsipların bızmyça, alarnı bütñ tulılıgı, bütñ cawaplılığı bilñ tırmyşka aşıra barırğa tiyışbiz. (GE, 250) “Eğer trajik hataları, acıklı faciayı biz yeniden **tekrarlamak istemiyorsak** yalnızca Lenin gibi çalışmalı, parti işinde de devlet işinde de her çalışmada Lenin’in prensiplerinden ayrılmadan, onları bütünüyle, tüm sorumluluğuyla hayata geçirmeliyiz.”

Şularnı añlagan helde minim otryadka kuşılurğa niyetliysiz iken, rehım itigiz, bir karşılıgım da yuk. (FS, 43) “Bunları anladığınız halde benim müfrezeme **katılmaya niyetleniyorsanız** buyurun, hiçbir itirazım yok.”

Yarata iken, alar kileçekte birge bulaçaklar. (Gİ, SM, 124) “Seviyolarsa onlar gelecekte birlikte olacaklar.”

Asalar iken, assınnar, kiseler iken, kissınnar — tik ul saf müsilman bulıp kına kitsın bu matavıklı dünyadan. (CR, 440) “**Asıyorlarsa** assınlar, **kesiyorlarsa** kessinler, yalnızca o temiz temiz bir Müslüman olarak gitsin bu uğursuz dünyadan.”

1.2.1.1.2.6. Şekil ve Zaman Eki Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -gAn/-kAn sıfat-fiil eki, zamir kökenli şahıs ekleriyle birlikte görülen geçmiş zaman çekimini oluşturulmaktadır (Öner, 2007: 711). Türkiye Türkçesinde bu görev yine zamir kökenli şahıs ekleri aracılığıyla -mİş/-mUş sıfat-fiil eki tarafından üstlenilmektedir.

İmiş, anı da şul üyişmaga kırıŕge ündergenmîn!(İS, 76) “Güya, onu da bu örgüte katılması için **davet etmişim!**”

Sin miña baştuk çın dūrişin eytmegensiñ bit. (MM, 92) “Sen bana en baştan gerçeği dürüstçe **söylememişsin** elbette.”

Mışkîn Galiyabanu apa, gaziz enkesin hem awılıbızni sagınıp bik küp yılan, ahırda sataşıp uk kitip, dūrtinçi katnıñ terezesinnen sikirip, kaplanıp tūşken, ülgên. (FY, SE-BT, 35) “Zavallı Galiyebanu abla, kıymetli anacağını ve köyümüzü özleyip çok fazla ağlamış, sonra pes ederek dördüncü katın penceresinden atlayarak yere yüzüstü **düşmüş ve ölmüş.**”

Kürem, bız urtak yazmış kiçirgenbız. (AG, SE-3 211) “Görüyorum, biz ortak bir kaderi **paylaşmışız.**”

Sız indı, Galimcan efendi, gıylım-megrifet dünyasına kırıp çumarga da ülgirgensiz. (SP, ŪBA 11) “Siz artık, Galimcan efendi kültür bilim dünyasına dalmayı da **başarmışsınız.**”

Alar niçik te Bagdadka barıp citerge süz birgenner.(NF, SE-3, 115) “Onlar her bir şekilde Bağdat’a varıp ulaşmak için **söz vermişler.**”

Karañgılık içinde min de yükıga talğanmın, üç tewlik küzimni açmaganmın. (GG, GTU, 37) “Karanlık içinde ben de uykuya dalmışım, üç gün gözümü **açmamışım.**”

Rehmet. Süziñde tūrgansiñ,—dip kulımnı kıstı. (GK, SE 102) “Sağ ol. Sözünde **durmuşsun,** diyerek elimi sıktı.”

Ūzak yılawdan anıñ küz tüpleri şışingen, tügerek bitinde yeş yulları kalğan... (EY, SE-1, 3) “Uzun süre ağlamaktan onun gözaltları **şışmiş,** yuvarlak yanaklarında gözyaşı izleri kalmış.”

Bız, belki, kürişe almabız; bız, belki, meñgiğe ayırılğanbızdır.(Gİ, YY, 239) “Biz belki görüşemeyiz; biz belki sonsuza kadar **ayrılmışızdır.**”

Sız ciñilçe agulangansız, minimçe. (MŞ, 103) “Siz basitçe **zehirlenmişsiniz** sanırım.”

Alarnıñ yurtların mek çeçegi kibik kızılga, ülen tūslı yeşilge, kümsıman sarıga, kük tūslı zeñgerge, tūrlı-tūrlı matur tūslerge buyagannar. (AA, 46) “Onların evlerini gelincik

gibi kırmızıya, çimen gibi yeşile, toprak gibi sarıya, gök gibi maviye, çeşit çeşit güzel renklere **boyamışlar.**”

Min elî ruhan **kipmegenmîn** — minîm yüregîm ülûwden **îrak iken** elî: min gaşıyk bulırğa, şunîñ bîlen mesgudiyet tabarga **müstegiyd ikenmîn**. (Gİ, YY, 91) Ben henüz ruhen **ölmemişim**, benim yüreğim ölümden uzak imiş: ben âşık olmaya, bunun ile saadet bulmaya **kararlıymışım**.

Sin anı, mehebbet, süyüw tûyguları bîlen **isîrtkensîñ**. (GK, SE, 81) “Sen onu sevgi ve şefkat duyguları ile **sarhoş etmişsin.**”

Atası anıñ gırman sugışınnan **kaytmagan**, enisî Küçim awılına kiyewge çıgıp **kitken**. (MK, 70) Onun babası Alman savaşından dönmemiş, anası Küçim köyünde kocaya **varmış**.

Bız, müslımannar, hezretler eytken süzge inanırğa **künîkkenbız**. (TM, 137) “Biz Müslümanlar, peygamberin söylediği sözleri inanmayı **âdet edinmişiz.**”

Min yukta siz mîne nindi zur **üskensiz!** (ZK, 104) “Ben yokken siz ne kadar da çok **büyümüşsünüz!**”

Bu çibînner çit cirlernîñ bik yahşı ikenîñ baykuşlardan **işitkenner** idi. (GT, BB, 17) “Bu sinekler yabancı memleketlerin çok güzel olduğunu baykuşlardan **işitmişler** idi.”

Mîne şunda tûrasîñ da eytesîñ: gafu itigiz, iptesler, tıgı vakıttı min şulay digen idim, **yalgışkanmın**. (GG, SE-2, 184) “Yani orada duyuyorsun ve şöyle diyorsun; affedin, yoldaşlar, evvelce ben böyle demiş idim, **yanılmışım.**”

Berlinga barıp citmeseñ de, küçîñnen kilgennî işlegensîñ — gırüy bulıp **kaytkansîñ**. (ZH, TK, 58) “Berlin’e ulaşamasan da elinden gelini **yapmışsın**, kahraman olarak **dönmüşsün.**”

Kıyam abziy üz yanına sigizîñçide ukıgan malayın **alğan**, e Gülfıyanı tıgı şofyörlarnıñ bîrsi yanına **utırkan**. (HS, BABU, 310) “Kıyam ağabey kendi yanına sekizinci sınıfta okuyan çocuğunu almış ve Gülfıya’yı diğer şoförlerinden birinin yanına **oturtmuş.**”

*Biz hetta Hıday birgen yaratuw hısı bilen de lezzetlene almıybiz, baştanayak tırmuş meşekatıne **batkanbiz**.* (NG, MGB, 172) “Hatta biz Tanrını verdiği sevmeye duyusunun da tadına varamıyoruz, baştan ayağa hayat gailisine **batmışız**.”

*Minim üç il tığırmenge dip cıygan bürenelerimni kistirtip erem itip **ırgutkansız**.* (Gİ, Ü, 423) “Benim üç yıl değirmen için topladığım kütükleri kestirip hiç ederek **harcamışsınız**.”

*Çukınırğa tılemegen kişiler urmanga **kaçkannar**.* (CT, 187) “Vaftiz edilmek istemeyen kişiler ormana **kaçmışlar**.”

1.2.1.1.2.7. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -gAn/-kAn sıfat-fiil ekinin kalıplaşarak kalıcı isim yapma fonksiyonuyla kullanıldığı görülmektedir. Bu durumla ilgili olarak **ütken** “geçmiş”, **tuwgan** “akraba, kardeş, yakın arkadaş”, **birtuwgan** “öz kardeş”, **bürlegen** “böğürtlen”, **süygen** “sevgili, yâr”, **yaratkan** “sevgili, sevilen kimse”, **tıçkan** “fare, sıçan”, **kıçırkan** “ısırgan” **kurgan** “korunan yer, kale, mezar”, **bükken** “patatesli börek” gibi örnekler verilebilir. Türkiye Türkçesinde de söz konusu ekin kalıcı isim yapma fonksiyonunun bulunduğu görülmektedir. Bu bağlamda ekin doğrudan -(y)An karşılığını dikkate aldığımızda **kıran** “salgın hastalık”, **sıçan**, **eren** “ermiş, evliya”, **bölen** “matematik terimi” gibi örneklerini çoğaltabileceğimiz çok farklı isimler karşımıza çıkmaktadır (Korkmaz, 2017: 814). Söz konusu ekin bu işlevinin Türkiye Türkçesinde daha işlek olduğu anlaşılmaktadır.

1.2.1.1.2.8. Ekin Tarihî Seyri

Türk yazı dilinin en yaygın sıfat-fiil eklerinden olan -gAn/-kAn sıfat-fiil ekinin Eski Türkçe döneminde pek işlek bir ek olmadığı açıktır. Ancak araştırmacıların Orhun ve Uygur Türkçelerinde bu ekin nadiren de olsa kullanıldığına dair görüşler bildirdiği görülmektedir. Gabain, Eski Türkçe dönemi için bu ekin “geç zamanlarda görülen nadir bir şekil” olduğunu söylemektedir (1988: 146).

Tekin, Tonyukuk yazıtında adı zikredilen **Kapgan** (Böğü) Kağan’ın isminin “kap-fiilinden -gan sıfat-fiil ekiyle türetilen bir eylem sıfatı” olabileceğini söyleyerek eki sıfat-fiil ekleri arasında değerlendirmektedir (2003: 157). Ancak aynı eserde **kapgan**

kelimesinin yanında **kor(u)gan** “kale, korunan yer, sığınak” kelimesini de vererek eki isimden fiil yapım ekleri arasında değerlendirmektedir (2003: 87).

Akar, Eski Türkçe döneminde bu ekin sıfat-fiil göreviyle kullanılmadığını, Orhun Türkçesinde **tabışkan** “tavşan”, **kapgan** “kapan, fatih”; Uygur Türkçesinde **bazgan** “çekiç”, **sıçgan** “sıçan”, **ugan** “muktedir” gibi birkaç kelimede isim yapma fonksiyonuyla kullanıldığı ifade etmektedir (2003: 104).

Ölmez, -gAn ekinin son dönem Uygur metinlerinde daha sık görüldüğünü ve **ugan** “tanrısal, **küygen** “yakıcı, yakan, **toşgan** “dolu”, **kapgan** “kapan” gibi kelimelerde daha çok sıfat özellikli isimler türettiğini bildirmektedir (2017: 269).

Hacıeminoğlu, ekin Karahanlı Türkçesi döneminde yalnızca -gAn şekliyle işlek olarak kullanıldığını ifade etmektedir. Ekin kullanımıyla ilgili olarak verdiği **seriñgen kişi** “sabırlı kişi”, **karışgan kür er** “çarpişan cesur asker” örneklerinin geçici sıfat; yava **sözlegen** “boş konuşan”, **barganı** “varanı, gideni” gibi örneklerinin ise geçici isim yaptığı anlaşılmaktadır (1996: 167-168).

Hacıeminoğlu, Harezmi Türkçesi döneminde -gAn ekinin yanında -kAn şeklinin de kullanıldığı belirtmektedir. Ancak ekin -kAn şeklinin bu dönemde verilen eserlerin tamamında ve işlek olarak görmek mümkün değildir. Ayrıca bu dönemde -gAn/-kAn sıfat-fiil ekinin -Dık/-DUk sıfat-fiili ekinin fonksiyonuyla kullanıldığını ifade etmektedir. Ekin geçici sıfat yapma fonksiyonuyla ilgili olarak katıg **akgan** suv “kuvvetli akan su” **içgen** meclis “içilen meclis”; geçici isim fonksiyonuyla ilgili olarak **yaratılğanlardan** “yaratılanlardan” ve **körkenlerke** “görenlere” gibi örnekler vermektedir (1996: 171).

Bayraktar, Harezmi Türkçesi döneminde söz konusu ekin geçici sıfat yapma fonksiyonuyla ilgili olarak **ün yetken yer** “ses ulaşan yer”, **çıkgan** tag “çıktığı dağ”, **aymagan** söz “söylenmeyen söz” gibi örnekler vermektedir. Ekin geçici isim fonksiyonuyla kullanımıyla ilgili olarak **yıglaganları** “ağlayanları”, **kötergen** “kaldıran”, **işitmegenler** “duymayanlar” gibi örnekler vermektedir (Bayraktar, 2018: 76-77).

Kıpçak Türkçesinde ekin -kAn şeklinin daha sistematik bir şekilde kullanıldığı görülmektedir. Ancak ünsüz uyumunun bu dönemde de istisnalarının olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma ek olarak ek başındaki ünsüzün düşerek -(y)An şekliyle kullanımlarının olduğu görülmektedir. Güner, ekin “sıfat olarak kullanıldığında şimdiki zamanda olan bir niteliği” anlattığını belirtmektedir. Geçici isim olarak kullanıldığında

üzerine isim çekim ekleri alabildiğini ve “daha çok geniş zamana bağlı bir hareketi” gösterdiğini ifade etmektedir. Bu dönemde ekin geçici sıfat yapma fonksiyonuyla kullanımıyla ilgili olarak *nasihat tutmagan gafil* “nasihat tutmayan gafil”, *yamanlık kılğan er* “kötülük yapan kişi”, *işitken kişi* “duyan insan”, *yüzgen kişi* “yüzen insan” gibi örnekler vermektedir. Ekin geçici isim yapma fonksiyonuyla ilgili olarak *kiçkenini* “geçtiğini” *alganım* “aldığım”, *ziyan etkenge* “ziyan edene” *bilmegenini* “bilmediğini”, *akan su*, *inen ya* “inen yay” *okuyan dua* “okunan dua” gibi örnekler vermektedir (2020: 353-356).

Çağatay Türkçesi döneminde ekin -gAn/-kAn şekilleri kullanılmaktadır. Eckmann ekle ilgili olarak *karıgan* “kocayan”, *tapkan* “bulan”, *bitigen* “yazan”, *tökken* “döken” vb. örnekler vermektedir (2021: 102).

1.2.1.2. -mİş

Bu sıfat-fiil eki Kazan Tatar Türkçesinde -Dİk sıfat-fiil ekinde olduğu gibi yerini genel olarak -gAn/-kAn sıfat-fiil ekine bırakmıştır. Ancak taranan eserlerde nadiren Türkiye Türkçesinde olduğu gibi geçici sıfat, isim ve kip görevinde kullanıldığı görülmektedir. Kalıplaşarak kalıcı isim yapma fonksiyonunun öne çıktığı anlaşılmaktadır. Deyimleşmiş bazı yapılarda daha sık görülmektedir.

1.2.1.2.1. Geçici Sıfat Olarak Kullanımı

Taranan eserlerde Kazan-Tatar Türkçesinde -mİş sıfat-fiil ekinin sıfat fonksiyonuyla kullanım durumunun genellikle deyimleşmiş yapılar içinde yaşadığı görülmektedir. Bu ekin kullanıldığı yapılarda -gAn/-kAn sıfat-fiil ekinde olduğu gibi iyelik ekinin kendinden sonra gelen isim unsurunun üzerine bulundurduğu görülmektedir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde -Dİk/-DUk sıfat-fiil ekiyle karşılandığı örneklerle rastlanmıştır.

Rehetten sürülmüş şaytannıñ yavızlığınnan Allahu Tegalege sığınamın. (GG, ÜTG, 18) “Cennetten sürülmüş şeytanın kötülüğünden yüce Allah’a sığınırım.”

Şulay da illerine kaytırğa aşıkmylar, nige aşıksınnar, bızñıkıler aylar buyı akça almaganda, bular Hıday birmiş her ay azagında buhgaltır bülmesi tiresinde çuwala, yultıragan küzlerine karaganda, yukka gına çuwalmıylar da idı tüsli. (RZ, 63) “Her şeye

rağmen memleketlerine dönmek için acele etmiyorlar, niye acele etsinler ki, bizimkiler aylarca para almadığında, bunlar Allah'ın **verdiği** her ayın sonunda muhasebe odası etrafında dolaşüyor, parıldayan gözlerine bakıldığında boşuna toplanmıyorlardı sanki.”

E min kartaymış küñnerimde kimge tayanırmın? (ES, KUY, 125) “Ancak ben **ihtiyarladığım** zamanlarda kime güvenirim?”

Şul turıda gına hıyallanıp utırmış küñim. (RB, SE-3, 213) “Yalnızca bu konuda hayal kurarak **oturduğum** gün.”

1.2.1.2.2. Şekil ve Zaman Eki Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için *-gAn/-kAn* sıfat-fiil ekinden yararlanıldığı görülmektedir. Ancak taranan eserlerde pek yaygın olmasa da *-mİş* sıfat-fiil ekiyle öğrenilen geçmiş zamanın ifade edildiği görülmektedir. Öğrenilen geçmiş zamanı ifade etmek için kullanılan *-mİş* sıfat-fiili, genellikle teklik ve çokluk üçüncü şahıs çekimiyle kullanılmaktadır. Üçüncü şahıslar dışındaki şahısların nadiren şahıs zamirleri vasıtasıyla ifade edildiği görülmektedir.

Aña atası bİlen 1775 yılın irİk birİlmİş. (CT, 10) “Ona babası ile 1775 yılında özgürlük **verilmiş.**”

Kay yaklardan kİlmİş? Nİndiy güzİr-yımışlar bİlen yürmİş, tugankay? (AÇ, CC, 114) “Ne taraftan **gelmiş?** Hangi görevler ile **meşgul olmuş,** kardeşçik?”

Yelİ, sin, skulptor bulmİş...(İS, 158) “Haydi bakalım, sen heykeltıraş **olmuşsun...**”

Ul üzİnİñ bütİn gümİrİñ bu ikİ ĥalık arasında uzdırmİş. (RB-SE-1, 89) “O bütün ömrünü bu iki halk arasında **geçirmiş.**”

Yİğİt eylenİp karasa, kız suga çummiş. (MG, 408) “Delikanlı dönüp bakıyor ki kız suya **dalmış.**”

1.2.1.2.3. imİş Yapısı

Kazan-Tatar Türkçesinde *i-* fiili üzerine gelen *-mİş* sıfat-fiil ekli yapıya sık rastlanmaktadır. Kiplik yapılar içerisinde değerlendirilen bu yapı cümlede ifade edilen işe veya oluşa kinayeli bir ifadeyle inanmamışlık anlamı kaymaktadır. Bazen eylemi

gerçekleştiren kişinin eylemi gerçekleştirmesinden sonra durumun farkına vardığını ifade edebilmektedir. Söylenti veya dedikodu anlamı katabilmektedir (Karabeyoğlu, 2012; Güney, 2015: 274-275;).

Salihcan abzıylar nik yüklamıylar imiş. (AA, 202) “Salihcan amcalar nedense uyumuyorlar **imiş**.”

Anda elle niçaklı halık cıyıla, eybirler satıla, matur marcalar da bik küp bula imiş; cın tüşli bulıp kiyiñgen duraklar (klounnar), şundagı balagannarnıñ başına çıgıp, elle nindi, dünyada bulmagan kızıklar, tililükler kürseteler imiş, – bunu her kün kiç şunda barıp kaytkan iptişleri süyliler, maktıylar; lekin Ziya, bularnı tñlarga yaratsa da, kızığıp, irtengiñ üzi de barırğa heziñlenmiy idı. (Gİ, YY, 52) “Orada pek çok insan toplanır, bir şeyler satılır, güzel Rus kızları da pek fazla olur **imiş**; şeytan gibi giyinen soytarılar (palyaçolar), şuradaki standların üzerine çıkıp çeşit çeşit, dünyada görülmemiş komiklikler gösterirler **imiş**, bunu her akşam oraya gidip dönen yoldaşları söylüyor, övüyor; ancak Ziya, bunları dinlemeyi sevse de meraklanıp ertesi gün kendi de gitmeye hazırlanmıyordu. ”

Miñe şunda kayçandır bır bay yeşegen, imiş. (MŞ, 61) “İşte burada bir zamanlar zengin bir adamın yaşadığı **söylenir**.”

Min tüş kürdim. Tüşimde buwada küyindim, imiş. (GE, 70) “Ben bir düş gördüm. Düşümde gölette yıkandım **sanki**.”

Süldat, imiş, sugışçı! (GB, 9) “Asker, **güya**, savaşçı!”

İmiş, bu utlı kıya üz içinnen miñnerçe tünna lava hem hava kürımı çıkarıp taşlagan. (FY, SE-BT, 146) “**Söylentiye göre** bu magmatik kaya kendi içinden binlerce ton lav ve kül fışkırtmış.”

İmiş, anı da şul üyişmaga kırırge ündegenmiñ! (İS, 75) “**Güya** onu da bu toplantıya katılmaya davet etmişim!”

1.2.1.2.4. -mİşkA salış-/salın-/sabış- Yapısı

Geçmiş zaman sıfat-fiil eklerinden olan *-mİş* ekiyle yönelme hâli ekinin birleşmesinden oluşan bu yapı yalnızca olumsuz fiil tabanlarına getirilmektedir. Bu yapının, Kazan-Tatar Türkçesinde *kür-* “görmek”, *işıł-* “duymak” *bıl-* “bilmek”, *siz-*

“sezmek, görmek, duymak” ve nadiren *añla-* “anlamak” fiillerinden sonra *salış-*, *salın-*, *sabış-* “davranmak, evrilmek” fiillerinden biriyle deyimleşerek kullanıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesindeki *-mAz(İlk)dAn+ gel-* yapısıyla oluşan *görmezden gel-*, *duymazdan gel-* yapısına benzemektedir.

Uyunnarda Hemdiye anı bütinley kürmemişke sabışa. (KK, SK, 9) “Oyunlarda Hemdiye onu büsbütün **görmezden geliyor.**”

Gülsaranıñ sūrawın işitmemişke salındı. (LL, 54) “Gülsara’nın sorusunu **duymazdan geldi.**”

Bülarnıñ kübişiniñ eti-enisi, tugannarı bar. Alar da kızlarınıñ nindi maksatta satılğanlıkların yahşı bile, müğayın. Bilmemişke salışalar. (RZ, 166) “Bunların hepsinin anası babası, kardeşleri var. Onlar da kızlarının hangi maksatla satıldıklarını iyi biliyor elbette. **Bilmezden geliyorlar.**”

Alay bulgaç siz nige tabigattenmi, elle cemgiyattenmi dip sūramadıgız?— didim min de alarga, añlamamışka sabışıp. (FY, SE-BT, 448) “Böyle olunca siz neden doğadan mı yoksa toplumdan mı kaynaklandığını sormadınız? Dedim ben de onlara, **anlamazdan gelerek.**”

Biz Vakıfıñıñ, sūnga kaluwın sizmemişke salışıp, yūğın cehet kiñe tüyep te kuydık. (AG, SE-1, 154) “Biz Vakıf’ın geç kalışını **görmezden gelerek** yükünü çabucak istifleyip düzelttik. ”

Lekin Davıt anı añlamadı, elle yuri añlamamışka sabıştı, karşıısına çıktı da, iyile tüşip, haman külimsirep: — Minim gıne süzım ütmes dip kurkam, Fidaya Gūsmanovna, — didi. (MM, 119) “Ancak Davıt onu anlamadı, belki de mahsus **anlamazdan geldi**, karşıısına geçti ve biraz eğilip sürekli gülümseyerek: yalnızca benim sözüm geçmez diye korkuyorum, Fidaya Gusmanova, dedi.”

1.2.1.2.5. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı

Söz konusu sıfat-fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki gibi zaman bildirme fonksiyonunu kaybederek kalıplaşma yoluyla kalıcı isimler yaptığı görülmektedir. Kalıcı isim yapma fonksiyonunda kullanılan *-mİş* sıfat-fiil ekinin *iyertmiş* “sahte” *türmüş* “hayat, yaşam”, *yazmış* “kader, yazgı; gelecek”, *kılanmış* “gelenek, âdet, usul; tutum,

davranış”, *salmıŝ* “çarkırkeyif, sarhoş” isimler yaptığı görölmektedir. Ekin bu fonksiyonunda kalın ünlölü şeklinin daha işlek olduğu görölmektedir.

Siz bulmasagız, minim yazmıŝım başka yüneliŝte kiter idi. (ZH, TK, 106) “Siz olmasanız benim *yazgım* başka bir yöne giderdi.”

Hezir tŝrmıŝ bŝtŝnley başkaça bulaçak. (AG, SE-3, 77) “Artık hayat tamamen bambaŝka olacak.”

1.2.1.2.6. Ekin Tarihî Seyri

-mİş sıfat-fiili Orhun Türkçesinden başlayarak günümüze kadar kesintisiz olarak kullanılan eklerdendir. Ekin tarihî Türk yazı dillerinde Türkiye Türkçesinde olan yuvarlak ünlölü *-mUş* şekline rastlanamamaktadır. Orhun Türkçesi döneminde *türk törüsün içginmiŝ bodunıg* (BK-D-13-14) “Türk töresini *unutmuŝ* milleti”, *igidmiŝ kaganıñın* (BK-K, 6) “doyurmuŝ olan kağanının” örneklerinde ekin geçici sıfat yapma görevinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde, *yagmıŝı ben ertim* (T-1-B, 4) “katılanı bendim”, *kelmiŝi alp tidi* (T-2-B, 3) “*geleni* cesur dedi” örneklerinde göröldüğu gibi iyelik eki alan *-mİş* sıfat-fiili geçici isim yapma fonksiyonuyla kullanılmıştır.

Eraslan Uygur Türkçesi dönemini için ekin “etken ve edilgen sıfatlar” yaptığını söylemektedir. Nadiren *-mUş* ve *-mAŝ* şekillerine rastlanabileceğini belirtmektedir. Bu dönemde ekin *-Dİk/-DUK* sıfat-fiiline benzer bir fonksiyonla da kullanıldığı görölmektedir. Geçici sıfat olarak *azganmiŝ sawıñ* “söylenmiş sözün”, *ögmıŝ buyanıñ* “övlömlüŝ amelim” *atmıŝ agusı* “sıçrattığı zehir” gibi örnekler vermektedir (2012: 118).

Karahanlı Türkçesin dönemi için geçici sıfat olarak *tizilmiŝ titir* (KB-74) “dizilmiŝ kervan” *yagı sançmıŝ er* (KB-6539) “düşmanı yenmiŝ asker”; geçici isim olarak *muñadmiŝka* (KB-2192), *kalı barsa eltür bu keldürmiŝin* (KB-3081) “eğer giderse götürür tüm *getirdiğini*” örnekleri verilebilir.

Hacıeminoğu, Harezmi Türkçesi dönemi için ekin geçici sıfat yapma göreviyle kullanımıyla ilgili olarak *kulmıŝ işlerini*, “yaptığı işleri”, *kiçmiŝ sözlerke* “geçmiş sözlerle” ; geçici isim olarak kullanımına ilişkin *kilmiŝini* “geldiğini”, *aymıŝların* “söyleyenleri” gibi örnekler vermektedir.

Kıpçak Türkçesi dönemi için *-mİş* sıfat-fiil ekinin kullanımıyla ilgili olarak Bayraktar'ın verdiği **taşlanmış** şeytandan “kovulmuş şeytandan” ve **töşenmiş** yer “**döşenmiş** yer” örneklerinde ekin geçici sıfat; **bollaşmış** “şişmanladığını”, **körmişi** yok “**gördüğü** yok” örneklerinde ise ekin geçici isim yaptığı görülmektedir (2018: 58).

Eckmann, *-mİş* sıfat-fiilinin Çağatay Türkçesinde kip eki olma görevinin dışındaki işlevlerini genel olarak *-gAn* ekine aktardığını, sıfat-fiil işleviyle nadir olarak görüldüğünü ifade etmektedir (2021: 106-107).

1.2.2. Gelecek Zaman Sıfat-Fiil Ekleri

1.2.2.1. -(y)AçAk

Bu ek Kazan-Tatar Türkçesinde ünsüzle biten fiillere incelik kalınlık uyumuna göre *-AçAk*, ünlüyle ile biten fiillere *-(y)AçAk* şeklinde getirilmektedir. Ekin Türkiye Türkçesindeki fonetik karşılı *-(y)AcAk* şeklindedir.

1.2.2.1.1. Geçici Sıfat Olarak Kullanımı

Sıfat tamlamalarının kuruluşunda sıfat unsurunda görev alan *-(y)AçAk* gelecek zaman sıfat-fiil ekinin, Türkiye Türkçesinden farklı olarak sıfat unsurunun üzerine iyelik eki almadığı görülmektedir. Bu durumda iyelik isim unsurunun üzerine getirilmektedir. İyelik ekinin hiç ifade edilmediği durumlarda şahıs zamirleri, özne veya yüklem çekimlenmiş olduğu şahıs, tamlamadaki iyelik unsurunu belirlemektedir.

Sūraw kurkıtmıy, min cawap birgennen sūñ sız ıgıaraçak hūķıñ kurkıta. (AG, SE-2, 209) “Soru korkutmuyor, ben cevap verdikten sonra sizin **vereceğiniz** hüküm korkutuyor.”

Şekirt eniysi, gıylım iyesi bulaçak kişiniñ enisi... (AA, 100) “Öğrenci anası, ilim sahibi **olacak** kişinin anası...”

Heyet Mansurıva büğın uynayaçak ūbrazı turında uylanıp utırganda, tiatr diriktürı kilip kırdı. (GK, SE, 109) “Hayat Mansurova bugün **oynayacağı** karakter düşünürken tiyatronun yönetmeni gelip girdi.”

İpteşler, bız tñlayaçak liktsiyalerniñ kırış tıması...— dip, prűfıssűrlarça vekar bñlen süyliy başlaçaç, kűlaklarıbız tűrdı. (İS, 106) “Yoldaşlar, dinleyeceğımız derslerin giriş konusu... diyerek profesörler gibi konuşmaya başlayınca kulaklarımız dikildi.”

Bűlgar iliniñ kileçek künneri, yazmıřı ĥakında tűplirek uylylar, baş watalar. (ŞE, Y, 106) “Bulgar memleketinin gelecek günleri, kaderi hakkında daha detaylı düşünüyorlar, kafa patlatıyorlar.”

Caydakları kabat cıyıp, alarnı yaña yawga küterűw anıñ kűdretinnen kileçek iş tűgıl. (Vİ, 193) “Atlıları tekrar toplayıp, onları yeniden düşmana götürmek onun kudretinden gelecek iş değıl.”

Kayçak Mansur İbrahiműviç üzi yeşegen dűnyanıñ fanılığın, üzi yeşeyecek ikinçi dűnya barlığın bűtin küñliñ bñlen kabul itkendey tűyıla. (HŞ, 219) “Bazen Mansur İbrahimoviç kendi yaşadığı dűnyanın faniliğini ve kendi yaşayacağı öteki dűnyanın varlığını bűtin kalbi ile kabul etmiř gibi görünüyor.”

Sűyleycek vakıygam ul vakıtta minim yeş küñliñde şaktıy awır teısirler kaldırgan idı. (GG, KA, 311) “Anlatacağım olay o zaman benim genç gönlümde pek ağır etkiler bırakmıştı.”

1.2.2.1.2. Geçici İsim Olarak Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -(y)AçAk gelecek zaman sıfat-fiil ekinin yalın hâlde geçici isim olarak kullanımı oldukça seyrek. İsim çekim eklerinden iyelik ve hâl eklerini alabilirken, doğrudan çokluk ekini alamadıkları görölmektedir. Türkiye Türkçesinde “-(y)AcAk gelecek zaman sıfat-fiil ekinin hâl eklerine ihtiyaç duymadan çokluk eki alabildiğı görölmektedir.” (Korkmaz, 2017: 832).

Yalın hâlde geçici isim olarak kullanılma durumuna Türkiye Türkçesinde olduğı gibi Kazan-Tatar Türkçesinde de nadiren rastlanmaktadır.

Ul bik yaratkan hem řul uk derecede yaratılğan yűrttan meñğıge ayrılacak bikeleriniñ küriñűwiñ kűteler idı. (İVN, 52) “O çok sevdiği ve bir o kadar da sevildiğı yurttan sonsuza kadar ayrılacak hanımlarının görünmesini bekliyorlardı.”

Dűnya ĥelleriñe kırıř kitsek, sugıř digen kaherli sűzni bılmeyecek kilır buwınnıñ beñitiñe birdey ük kuwanabız, rakıtalarğa utırıp yűldızlar arasında gizip yűriyecek kilır

batırlarga bırdey ük süklanabız, bırdey ük künleşebız kibik. (ZB, 46) “Dünyalık konulara girersek, savaş denen lanetli kelimeyi **bilmeyecek** gelecek kuşağın şansına bir o kadar seviniyoruz, roketlere binip yıldızlar arasında gezip **yürüyecek** gelecek kahramanlara bir o kadar hayranlık duyuyor, bir o kadar imreniyoruz sanki.”

1.2.2.1.2.1. İyelik Ekleriyle Birlikte Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-(y)AçAk* gelecek zaman sıfat-fiil ekinin geçici isim fonksiyonuyla kullanıldığında doğrudan iyelik eklerini alabildiği görülmektedir. Ancak taranan eserlerde teklik iyelik ekleriyle birlikte kullanımının daha yoğun olduğu, çokluk iyelik ekleriyle kullanımının daha seyrek olduğu görülmektedir. Özellikle çokluk ikinci şahıs iyelik ekinin nezaket şekliyle kullanıldığı görülmektedir.

Anı tabıp, anıñ küñiñ tapmıyça minim tınıçlanaçağım yuk. (ŞE, Y, 47) “Onu bulup, gönlünü yapmadan benim **rahatlayacağım** yok.”

Siniñ teñitten külak kagaçağıñ yüzden tuksan tugız faizdir. (RB, SE-4, 465) “Senin tahttan mahrum **kalacağın/kalman** yüzde doksan dokuz ihtimaldir.”

Züfer artık beheske kırıp türmadı, çünki Reşideniñ üz süzinde nık turaçağı küñ kibik açık idı. (EY, EV, 101) “Züfer tartışmaya daha fazla girmedi, çünkü Reşide’nin sözünde **duracağı** gün gibi açık idi.”

Buran tuktagannı kütip utırsak, ikibizniñ de uzakka çıdamayaçağıbız açık idı. (EG, 117) “Fırtınanın geçmesini bekleyip kalsak, bizim uzun süre **dayanamayacağımız** belli idi.”

Nindi hıkkım çigaraçakları turında da uylamadım. (LG, 24) “Ne karar **verecekleri** hakkında da düşünmedim”

Tütılğan uçrakta, türmege utırtmasalar da, univırsitittan kuwıp çigaraçakları küñ kibik açık idı. (RZ, 152) “Yakalandıkları zaman, hapishaneye atmasalar da, üniversiteden kovup **çıkacakları** gün gibi açık idi”

Armıyage kiteceğim turında üyge hat saldım. (HS, 49) “Askere **gideceğim/gidişim** hakkında eve mektup gönderdim.”

Alga taba eñgeme nindi tüşmir alaçağı da, biride üziñe yaktı çıray kürsetilmeyeceği de kürinip tura. (AF, 76) “İleriye doğru konuşmanın ne renk alacağı da, burada kendine güler yüz **gösterilmeyeceği** de görünüyordu.”

*Üziñni kürüw tilegi küñilimde bereketli hıyal bulıp bürilene başlasa da, tizden, bik tizden **kürışeçegibiz** iki yatıp bir tüşime de kırmedi.* (VN, CP, 3) “Seni görmek arzusu gönlümde kutlu bir hayal olarak filizlenmeye başlasa da, hemen, çok aniden **görüreceğimiz** iki uykumdan birinde rüyama girmedir.”

*Sizden tuy kütile iken, demek, sizniñ bu cemgiyatke nikader fayda **kitireceğiz** tikşirile.* (FY, SE-BT, 155) “Sizden düşün bekleniyor imiş, demek ki, sizin bu cemiyete ne kadar fayda **getireceğiniz** düşünülüyor.”

*Bar iken **küreçekleri.*** (SP, PT, 151) “Var imiş **görecekləri.**”

1.2.2.1.2.2. Hâl Ekleriyle Birlikte Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -(y)*AçAk* sıfat-fiil ekinin hâl ekleriyle birlikte kullanımının diğer sıfat-fiil eklerinin aksine yaygın olmadığı görülmektedir. Bu durum Türkiye Türkçesinde de görülen bir özelliktir. Bu bağlamda taranan eserlerde söz konusu sıfat-fiil ekinin çoğunlukla yükleme hâli ekiyle birlikte kullanıldığı örneklerle rastlanmaktadır. Yükleme hâli eki dışında yönelme hâli ekinin kullanıldığı örneklerle de rastlanmaktadır.

*Balalar da taralıştı, herkaysı üz şüğüli bilen meşgul buldı. Tik Galimcan gına, süz Hürmetulla abızı yazmışı turında **baraçaknı** bilgeç, alardan irak kitmedi.* (SP, PT, 107) “Çocuklar da dağıldı her biri kendi işi ile meşgul oldu. Ancak sadece Galimcan, sözün Hürmetulla ağabeyin kaderi konusuna **varacağı** anlayınca, onlardan uzaklaşmadı.”

*Tün urtasına çaklı **kaytmayaçağıñı** sizdım indı min, didi.* (CT, 291) “Gece yarısına kadar geri **dönmeyeceğini** fark ettim zaten ben, dedi.”

*Büzawıbiz tabılsın dip, şulay bit, eni?— didi, dertlengendey, annarı büzawları **tabılaçakka** çın küñilinnen ıšana başladı.* (FY, SE-BT, 126) “Buzağımız bulunsun, öyle değil mi anne? Dedi, sevinmişçesine, daha sonra buzağlarının **bulunacağına/bulunmasına** gönülden inanmaya başladı.”

İpteşlerinñ etileriñ hñnerlerinñ alaçaklarına süyindĩ ul. (MH, AUS, 159)
 “Yoldaşlarının babalarının mesleklerini **alacaklarına** sevindi o.”

İr-atlar üzleriñ aldına türmişta ayıruwça büyük maksatlar kuyganda, ciñip çıgaçaklarına inanganda, tarihta Vadimğa çaklı da mündiy adımnar yasawçılar baytak. (AH, CC, 126) “Erkekler kendi önlerine hayata dair başka büyük amaçlar koyduklarında ve **başaracaklarına** inandıklarında, tarihte Bademus’a kadar da böyle adımlar atanlar pek fazla.”

Nadzirotelden başka kameraga küçeçegibizni işitkeç, biz de süyindik kabındık. (İS, 104) “Gardiyandan başka hücreye **geçeceğimizi** işitince, biz de sevindik, heyecanlandık.”

Anı bürçirğa yaramaganlığın, yanına tiz gñe cibermeyeceklerinñ añlattılar, miña seyahetimniñ devam iterge kiñeş birdiler. (GG, GTÜ, 4) “Onu rahatsız etmenin fayda etmeyeceğini, yayına hemen **göndermeyeceklerini** anlattılar, bana seyahatime devam etmemi tavsiye ettiler.”

Prüfissür süznĩ Wilenni maktawdan, anıñ yırak kiteçeğine, zur galim bulıp üsip citeçeğine hiçsiksiz işanuwinan başladı. (MM, 57) “Profesör söze Wilen’i övmekten, onun daha ileri **gideceğine**, önemli bir âlim olarak büyüyüp **yetişeceğine** hiç şüphesiz inanmasından başladı.”

Citekçiler işniñ tirenge kitkenliğinñ añlap aldılar bugay, iğit bilen kilıştılar, kiçikmesten mündiy nerselerniñ tıya başlaw hakkında karar kabul itileçeğine işandırdılar. (FF, 193) “Yöneticiler işin derine gittiğini hemen anlayıverdiler, delikanlı ile aynı fikirdeydiler, gecikmeden böyle şeyleri yasaklamaya başlama yönünde kararın kabul **edileceğine** inandırdılar.”

Kazan-Tatar Türkçesinde -(y)AçAk gelecek zaman sıfat-fiil ekinin bulunma veya çıkma hâli ekleriyle birlikte kullanımının seyrek olduğu görülmektedir. Çıkma hâli ekinin Türkiye Türkçesinde -(y)AcAk sıfat-fiiliyle birlikte kullanımının daha yaygın olduğu görülmektedir.

Ene şul kıymmetin de yugaltsa, bikeden bütünley mehrüm bulaçagınnan kurka idĩ. (İVN, 87) “İşte bu değerini de kaybederse, prenesten tamamen mahrum **olacağından** korkuyordu.”

Şul maksatka irişilse, çeçüv kampaniyasınıñ uñışlı üteçeğinde az gına da şiklenmi idı Biktaşev. (ME, 221) “Bu maksada erişilirse, ekim kampanyasının başarılı **gececeğinden** az da olsa şüphelenmiyordu Biktaşev.”

1.2.2.1.3. Edatlarla Birlikte Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -(y)*AçAk* gelecek zaman sıfat-fiil ekinden sonra *kıbık* “gibi”, *şikilli* “gibi”, *uçın* “için” edatlarının kullanıldığı görülmektedir. Taranan eserlerde az sayıda örneğe rastlanmıştır. Türkiye Türkçesinde -(y)*AçAk* gelecek zaman sıfat-fiil ekinden sonra gibi, kadar, için, göre edatları kullanılırken Kazan-Tatar Türkçesine göre daha işlek bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir.

Eger Ekçinge bıyıl da bara almasa, ul anda birkayçan da bara almayaçak kıbık tüyila idı Ümmigülsimge...(AÇ, K, 280) “Eğer Ekçin’e bu yıl da gidemezse, o sanki hiçbir zaman **gidemeyecek gibi** geliyordu Ümmügülsüm’e”

Yuk, kartlar kütken çirkew tawış da, azan mññ da indı kirı kaytmayaçak kıbık idı hezır. (FY, SE-2, 187) “Hayır, ihtiyarların beklediği çan sesi de, ezan sesi da artık geri **gelmeyecek gibi** idi.”

Dürışın gñe eytkende, Fayagül barıbır ul ir bilen tırmayaçak kıbık.(HŞ, 268) “Doğrusunu söylemek gerekirse, Fayagül zaten o adam ile **yaşamayacak gibi**.”

Münazıyr, aşıgıp atlap, küpırniñ üski yak tayansası yanına bastı. Tik bu yakta da agım kileçek kıbık bulıp tüyılmadı. (MH, AUS, 272) “Munazıyr, hızla yürüyüp, köprünün üst taraftaki korkuluğunun yanına geldi. Ancak bu tarafta da akıntı **gelecek gibi** görünmüyordu. ”

Ul anı şundıy tübenlikke tüşkeni uçın kızgandı, anı hezır şul tübenlikten tartıp alırga üziñiñ küçsiz buluı uçın, üziñiñ aña indı birniçik te yardım ite almayaçagı uçın kızgandı.(NF, SE-1 289)

Bütün nerse anıñ uçın şul teoriya-formulalarga, yat süzlerge beylengen şikilli bulıp, eger şul teoriya-formulaları üzeleştirme almasa, dünyada yeşerge de kirek bulmayaçak şikilli bulıp tüyıldı. (NF, SE-2, 115) “Her şey onun için bu teorilere, formüllere, yabancı kelimelere bağlanmış gibiydi, eğer bu teorileri ve formülleri benimseyemezse, dünyada yaşamaya da gerek **olmayacak gibi** geliyordu. ”

1.2.2.1.4. Şekil ve Zaman Eki Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -(y)AçAk gelecek zaman sıfat-fiil eki, Türkiye Türkçesindeki gibi zamir kökenli şahıs ekleriyle birlikte gelecek zaman çekimi oluşturmaktadır (Öner, 2007a: 716).

Min siniñ bñlen tñrmayaçakmın, barıbır kirñ kaytaçakmın, kirñ kaytaçakmın! (HŞ, 256) “Ben senin ile **kalmayacağım**, nasıl olsa geri **döneceğim**, geri **döneceğim!**”

Min isen çakta, nesilñbiz isen çakta, gümumen tatar isen çakta sin tıngılık tapmayaçaksñ. (ZH, 68) “Ben yaşadığım sürece, soyumuz yaşadığı sürece, genel olarak Tatarlar yaşadığı sürece sen rahat **bulmayacaksın.**”

Hezñr miña sizden ayırılıp kitñw bik awır bulaçak. (Gİ, Ü, 371) “Şimdi bana sizden ayrılıp gitmek çok zor **olacak.**”

Bñz anı kñtkaraçakbız, şunu da eyt, üzñn nık tñtsın. (SP, ÜBA, 240) “Biz onu **kurtaracağız**, bunu da söyle, kendini güvende tutsun.”

Sñz miniñ meñgñ küre almayacaksınız. (EA, 85) “Siz beni sonsuza kadar **göremeyeceksiniz.**”

E başkalar, pñsi balaları şikiñli, bñrkaya çıkmıyça üyde gñne utırıp kalaçaklar. (AA, 141) “Ve diğerleri, kedi yavruları gibi hiçbir yere çıkmadan evde yalnız oturup **kalacaklar.**”

Şunuñ üçññ ağırgaça küreşeçekmñ. (SS, T, 111) “Bunun için sonsuza kadar **savaşacağım.**”

Bu cirlerde dñriş tñrmışnı sin devam iteçeksnñ. (FB, 132) “Bu yerlerde doğru hayatı yaşamaya sen **devam edeceksin.**”

Eylene-tirede küterilñp kilgen kuyı tñman yulga çıgarga mñmkinlik birmeyeçek. (SS, 90) “Çevrede artarak gelen yoğun sis yola çıkmaya imkân **vermeyecek.**”

Karaklarga karşı küreşññ kñçeyteçekbız. (AG, SE-1, 354) “Eşkıyalara karşı mücadeleyi **güçlendireceğiz.**”

Hezñr Bñlgarga kaytıp, sñz anda da şuşı uk süzlernñ süyleyeçeksnñ... (NF, SE-3, 174) “Şimdi Bulgar’a dönüp, siz orada da bu sözleri aynen **söyleyeceksiniz...**”

Alay-būlay mini tikşirseler de, annan şiklenmeyecekler. (LG, 63) “Öyle ya da böyle beni kontrol etseler de, artık şüphelenmeyecekler.”

1.2.2.1.5. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-(y)AçAk* gelecek zaman sıfat-fiil ekinin kalıplaşarak eklendiği fiil ile birlikte, **kileçek** “gelecek, istikbal”, **kuşeçek** “alın yazısı, kader”, **alaçak** “alacak”, **bireçek** “verecek” gibi az sayıda kalıcı isim yaptığı görülmektedir (Zekiyev, 2015: 302).

Türkiye Türkçesinde de *-y(AcAk)* gelecek zaman sıfat-fiilinin “*alacak, verecek, yakacak, salıncak, silecek, tutacak, yiyecek, giyecek, gelecek*” gibi kalıcı isimler yaptığı görülmektedir (Korkmaz, 2017: 836).

Ul kileçekte zur cırçı bulıp üser, şul vakıttı Sūmbileni de üz türkimiñe iyertir...(KK, U, 11) “O **gelecekte** ünlü bir şarkıcı olacak, o zaman Sūmbile’yi de kendi grubuna dâhil edecek.”

Çŭnki anıñ bu yŭrtta, bu hucada alaçağı bar! (AG, BKK, 31) “Çünkü onun bu evden, sahibinden **alacağı** var!”

1.2.2.1.6. Ekin Tarihî Seyri

Eski Anadolu Türkçesi haricinde söz konusu sıfat-fiil eki yalnızca Kıpçak Türkçesi döneminde karşımıza çıkmaktadır. Ancak pek işlek bir ek olmadığı ve dönemin tüm eserlerinde görülemediği anlaşılmaktadır. Karamanlıoğlu (1994: 34, 132) ve Güner (2020: 131, 349) eki aynı örneklerle hem fiilden isim yapım eklerinin hem de sıfat-fiil eklerinin arasında incelemektedir. Her iki araştırmacı da bu durumun Kıpçak gramerlerinde *-(y)AçAk* ekinin “yer ismi yapan bir ek” olarak değerlendirilmesi durumuna atıfta bulunmaktadır. Ekle ilgili olarak **okıyaçak** yer “okuyacak yer”, **yazaçak** yer “yazacak yer”, **mineçek** hayvan “binilecek hayvan”, **keleçek** yer “geliş yeri” vb. örnekler verilmektedir. Bayraktar, bu ekin olumsuz şekline Kıpçak döneminde rastlanamadığını belirtmektedir. Ancak ekin bu dönemde *-AcAk* şekliyle kullanıldığını ifade ederek yukarıda bulunan örnekleri aynı kaynaklara atıf yaparak *-AcAk*’lı şekliyle vermiştir (2018: 100).

1.2.2.2. -r/-Ar/-Ir/ -mAs

Bu sıfat fiil eki Kazan-Tatar Türkçesinde -r,-Ar,-Ir şeklinde beş şekli bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu şekillere ek olarak ekin dar yuvarlak ünlülü şekli olan -Ur biçimi de kullanılmaktadır. Bu sıfat-fiil ekinin “ünlü ile biten fiillere eki -r şekli; ünsüzle biten fiillere -Ar/-Ir şekli getirilmektedir. Tek heceden ibaret fiillerde eğer fiilin ünlüsü geniş bir ünlü ise ekin -Ar şekli; dar bir ünlü ise ekin -Ir şekli getirilmektedir. Ancak geniş ünlülü fiillerin son sesleri -r veya -l ise ekin dar ünlülü şekli kullanılmaktadır. Son sesi -u, -ü veya -y olan fiillere de ekin -Ar şekli getirilmektedir.” (Zekiyev, 2016: 227).

Bu ek, Tatar gramerlerinde gelecek zaman ekleri arasında gösterilmektedir. Türkiye Türkçesi gramerlerinde ekin geniş zaman başlığı altında incelendiği bilinen bir durumdur. Ekin Türkiye Türkçesinde de bulunmasına rağmen olumlu yapısının aktarılması sırasında çoğunlukla -y(AcAk) bazen de -(y)An ekinin kullanılma zorunluğu doğmaktadır. Söz konusu sıfat-fiil ekinin olumsuz şekli Kazan-Tatar Türkçesinde -mAs, Türkiye Türkçesinde -mAz şeklindedir.

1.2.2.2.1. Geçici Sıfat Olarak Kullanımı

Bu sıfat-fiil ekinin olumlu geçici sıfat yapma fonksiyonunun Türkiye Türkçesine oranla daha işlek olduğu anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu geçici sıfatlar Türkiye Türkçesinde çoğunlukla -(y)AcAk sıfat-fiil ekiyle karşılanmaktadır. Diğer sıfat-fiil eklerinde olduğu gibi iyelik ekinin isim unsurunun üzerine geldiği görülmektedir. Türkiye Türkçesinde -r/-Ar/-Ir/-Ur sıfat-fiil ekinin geçici sıfat yapımında kullanılması durumunda iyelik ekinin kullanılmadığı görülmektedir.

Her adımım, yeşer künim bilgili bulıp, ceyin piçen hem utın ezirlep, kışların mal aşatıp, işke yürüp gümürim üteçek. (FY, SS, 64) “Her adımım, **yaşayacağım gün** belli olup, yazın saman ve odun hazırlayarak, kışları mal besleyerek, işe giderek ömrüm geçecek.”

Minim de etiyiğiz merhum yannarina kiter künnerim citip kile, ahırı... (HS, 114)
Benim de babanız merhumun yanlarına **gideceğim** günler yaklaşıyor muhtemelen...

Emma anıñ da, enisinnen kala, bu çakta kiñeşir, yardım sŭrar kişisi yuk idı. (FB, 95) “Ancak onun da annesinden başka bu konuda danışacağı, yardım isteyeceğı kimse yoktu.”

Herbir tŭrme — yŭrekte kan sarkıp tŭrgan tŭzelmes aç ıyara bulıp kaldı. (İS, 98) “Her bir hapishane, yŭrekte kan sızdıran dŭzelmez acı yara olarak kaldı.”

Bu kıyuw, kurkuw bilmes tatar malayına soldatları şuşı gospitalde devalanıwçı herbi çastlerden rehmet hatları kildı. (GG, SE-2, 61) “Bu cesur, korku bilmez Tatar çocuğuna askerleri bu hastanede tedavi gören birliklerden teşekkür mektupları geldi.”

Ayak basar urın bulsa da, tın alırğa hava bıtken idı indı. (RK, 173) Adım atacak/atar yer olsa da nefes almak için hava kalmamıştı artık.

Kulınnan iş kilir yığıtke ŭşşıy Mŭstafanıñ bu malayı. (FF, 58) “Elinden iş gelecek/gelen bir gence benziyor Mustafa’nın bu oğlu.”

Eytirge kirek, kupalniyığız de eybet. Yugıyse, kŭyınır cirıñnen kŭyınmıy yŭriysiñ bızniñ yılгада. (GG, SE-2) “Söylemek gerek, banyonuz da güzel. Yoksa yıkanacağın yerden yıkanmadan çıkıyorsun bizim nehirde.”

Çŭnki anıñ kŭñılına kiçkinerek bŭrer işte işlep, kŭzge çağılmas gadi bŭr kiş ı bulıp, ŭz ŭyında ŭziñniñ Naciyası bŭlen tınıç kına yeşew tŭleg ı bik nık tamır ciberip ŭlgırgeñ idı. (EY, E-2, 169) “Çŭnkŭ onun gönlüne küçücük bir işte çalışıp, göze batmayan sıradan bir kiş ı olarak kendi evinde Naciyesi ile yalnız yaşama arzusu pek derine kök salarak olgunlaşmıştı.”

Danlı kŭreş yıllarınıñ ŭnutılmas sehifelerin nindidŭr mŭñsu dŭlkinlanıw bŭlen kararga kŭrişem. (ZB, 143) “Şanlı mücadele yıllarının unutulmaz sayfalarına tarifsiz bir hŭzŭn dalgalanması ile bakmaya girişiyorum.”

Her iki lehçede de bu sıfat-fiil eki aracılığıyla elde edilen tekrar gruplarından oluşan geçici sıfatları oluşturulabildiğı görŭlmektedir.

Batır yığıt uynagan kŭyni bŭr gŭne işitseñ de iste kala, di, anı bŭr cırlaw da kŭñılge bitmes-tŭkenmes kŭç sala, di. (AA, 33) “Cesur delikanlı çalan ezgiyi yalnızca bir kez işitsen de akılda kalıyor, onu bir kez söylemek de gönle bitmez tŭkenmez bir güç veriyor, diyor.”

Kazan-Tatar Türkçesinde *bul-* “olmak” fiili, Türkiye Türkçesinde de görüldüğü gibi *-r /-Ar/-Ir/ mAs* gelecek zaman sıfat-fiil ekinin olum ve olumsuz şeklinin tekrarıyla sıfat görevi üstlenmektedir. Bu yapı Türkiye Türkçesinde “basit, sıradan, önemsiz, rastgele” anlamında kullanırken Kazan-Tatar Türkçesinde bunların yanı sıra belirsizlik anlamı taşımaktadır.

Enkey, nindiy uñgan kış ul bızñıñ, bulır-bulmas sigız-tugız tavıgınıñ yümırka salganın kütiş ala da, distege tuluwga, sheherge iltiş, alarnı ikmekke alıştırıp kayta. (FY, SE-BT, 202) “Anacığımız, ne maharetli insan, **olur olmaz** sekiz dokuz tavuğunun yumurta vermesini bekliyor, desteye koymak için, şehre götürüp onları ekmekle takas ederek geri dönüyor.”

Kara ikradan, kaymak üştelgen pomidor salatınnan avız itiş, yuka tilişlep kışılgen it bilen kızdırılğan bereñgi aşap utırganda da, Refis ürme gülli stena artında gına taza bedenli traktorçı yığıtlarnıñ bulır-bulmas itli aşını şupırdatıp içüwın işitiş turganday buldı. (AB, 10) “Kara havyardan, kaymak eklenmiş domates salatasından tadıp, ince dilimlenmiş et ile kızarmış patates yemeye devam ettiğinde de Refis sarmaşık güllü çitin arkasında diri bedenli traktörcü gençlerin **belli belirsiz etli çorbayı** şapırdatarak içmelerini işitiyormuş gibi oldu.”

1.2.2.2.2. Geçici İsim Olarak Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-r/-Ar/-Ir/-mAs* gelecek zaman sıfat-fiil eki, Türkiye Türkçesinde geniş zaman kategorisinde incelenen *-r/-Ar/-Ir/-Ur/-mAz* sıfat-fiil ekiyle fonetik bakımdan denk görünmektedir. Ancak Kazan-Tatar Türkçesinde ekin *-Ur* şekli bulunmamaktadır. Bu sıfat-fiil eki Türkiye Türkçesinde çoğunlukla *-(y)AcAk* gelecek zaman sıfat-fiil ekiyle karşılanmaktadır.

Her iki lehçede de yalın hâlde kullanıldığında geçici isim yapma görevinde kullanılmayan bu sıfat-fiil eki, Türkiye Türkçesinde *gibi* edatıyla birlikte kullanıma benzer şekilde Kazan-Tatar Türkçesinde *gibi* edatına karşılık gelen *kıbık, sıman, şıkıllı, tuşlı* edatlarının yanında yalın hâlde bulunarak geçici isimler yapabilmektedir. Türkiye Türkçesinden farklı olarak *uçin* “için” edatının önünde *-mAk* isim-fiil ekiyle karşılanmaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde -r/-Ar/-Ir/-mAs gelecek zaman sıfat-fiil eki iyelik ve hâl eklerini birlikte alarak geçici isimler yapmaktadır. Taranan eserlerde yalnızca teklik iyelik ekleriyle birlikte yükleme ve yönelme hâl eklerine rastlanmıştır.

Tukta, tukta, bilem nerse eytüñni! (NF, SE, 290) “Bekle, bekle, biliyorum ne söyleyeceğini!”

Min siniñ isen-saw kaytıp citeriñe ısanmıym. (VN, YÜY, 120) “Ben senin sağ salım dönüp geleceğine inanmıyorum.”

Ni tırışsam da, kızını ayırmaçık tanıy almadım, cırı ise bütñ barlıgımnı, arba-atımnı, yulımnı, barırımnı hem kaytırımnı, karalıp-kuyırıp kilgen üfıklarnı kümip kitti, üñutıldım! (AG, SE-1, 378) “Ne kadar uğraşsam da kızı net olarak tanıyamadım, şarkısı ise bütün varlığını, at arabamı, yolumu, gideceğimi/gidişimi ve döneceğimi/dönüşümü, karartıp koyulaşmaya devam eden ufuklarımı gömüp gitti, unutuldum!”

Üçragan bir kişiden bala tapmasımnı bileler idı alar... (GG, ÜTK, 57) “Tanımadığım bir kişiden çocuk yapmayacağımı biliyorlardı onlar.”

İndi dürışlıkniñ bir kalkıp çıguwına da, gadıllık ciñesine de ısanmıym, hetta min eytken süzge siniñ ısanurıña da ısanmıym. (HS, 225) “Artık gerçeğin ortaya çıkmasına da, adaletin kazanmasına da inanmıyorum, hatta benim söylediğim söze senin inanacağına da inanmıyorum.”

Yuk, kızım, min barı şunu gına eytmekçi bulam: üziñ üçin kimniñ faydalırak bulırın sin minnen başka da añlıy aldıñ. (NF, SE-3, 181) “Hayır kızım, ben sadece şunu söylemek istiyorum: kendin için kimin daha faydalı olacağını sen benden daha iyi anlayabilirsin.”

1.2.2.2.3. Edatlarla Birlikte Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -r/-Ar/-Ir/-mAs gelecek zaman sıfat-fiil eki *kıbık*, *şıkılı*, *sıman*, *tüşli* edatlarıyla yan yana gelebilmektedir. Türkiye Türkçesindeki “gibi” edatına karşılık gelen bu edatlardan sonra *i-* fiili ve *tüyil-* “görünmek, hissetmek,” fiillerinin geldiği görülmektedir. Bu kullanımda Türkiye Türkçesinde -r/-Ar/-Ir/-Ur/-mAz sıfat-fiil ekiyle karşılanmaktadır.

Mĩne hezĩr furajkasın salıp isner kĩbĩk idĩ, emma kabımlıkka rizik kisegĩn de yĩtmedi. (FY, SS, 91) “İşte şimdi kasketini bırakıp **esner gibi** idi, ancak bir lokmalık nimet parçasını bile yutmadı.”

Ul, tuktap, yũknĩn artık ũliřĩn buşatırğa da uyladı, emma tartındı, kurıktı, eger tuktagan ħelde, tıgı yũntes ayuw anı, hezĩr ũk artınnan kuwıp kilĩp citĩp, meşhereli başlar kĩbĩk tũyıldı. (AÇ, K, 158) “O, bekletip yükün fazla kısmını boşaltmayı da düşündü, ancak çekindi, korktu, beklediği hâlde diğer tũylũ ayı onu şimdi ardından kovarak yetişip alay etmeye **başlar gibi** geldi. ”

Ŭçı-kırıyı kũrĩnmes kĩbĩk tũyılğan biyĩk kũpĩr aşa uzganda, poyızdları mĩne-mĩne yıgılıp **tũřer kĩbĩk** tũyıldı Ramazanga. (LG, 48) “Ucu bucağı **görünmez gibi** hissedilen uzun köprü açılıp gechildiğinde, trenler tırmana tırmana yıgılıp **dũřer gibi** geldi Ramazan’a.”

Ŭzĩnĩn seyĩr ħel-ħaletĩne cawap tabar kĩbĩk idĩ ul bu kĩćkĩne seyahetĩnnen. (GG, A, 65) “Kendisinin garip hâline cevap **arar gibi** idi o bu kũćũćũk seyahatinden.”

Bawman uramı taşına yatıp tegeriy-tegeriy yılıysı kilĩr kĩbĩk idĩ şul... (ZH, İT, 136) “Bavman sokağının dışına yatıp yuvarlana yuvarlana ağlayası **gelir gibi** idi o...”

Awılga ũpkesi şulkader kũćli idĩ anĩn, kaya gına kitse de, mũndagıdan reşetrek bulır, kũñĩllĩrek bulır kĩbĩk tũyıla idĩ. (AG, SE-1, 102) “Köye öfkesi o kadar güçlüydũ onun, nereye giderse gitsin, buradakinden daha rahat olur, **daha mutlu olur gibi** hissediyordu.”

Utta yanmas, suda batmas kĩbĩk idĩ, şundıy nık, batır kĩřĩ de bu ħetli kinet hem megnesĩz revĩřte yuk bula ala mikenni? (MM, 126) “Ateşte **yanmaz**, suda **batmaz** gibi idi, bu kadar güçlü ve cesur bir adam, bu kadar hızlı ve anlamsız şekilde yok olabilir mi ki?”

Bařıñ işler tũslĩ kũrĩne sinĩn. (VN, YŬY, 21) “Kafan **çalışır gibi** görünũyor senin.”

Baytak sũyleřkennen sũn, ul bĩrađ ũnutılır tũslĩ de buldı. (GB, 40) “Bir süre konuştuktan sonra, biraz unutulur gibi de oldu.”

Bũğĩn ũk kirek idĩ. Yugıyse irtege yeřewnĩn bĩ megnesĩ de, bĩ kızıgı da kalmas tũslĩ. (NG, MGB, 47) “Bugün hemen gerekliydi. Yoksa yarın yaşamını bir anlamı da bir kıymeti de **kalmaz gibi**.”

Kaytıp ta bñ de avılda tñrñr şikillñ yazmıy elñ ul, – didim min. (HŞ, 27) “Dönüp hiç te köyde **yaşar gibi** yazmıyor o, dedim ben.”

Aña hezñr İda mñne anı açuwlanırğa, garlendırırğa tñtınır, anıñ bñr üziñ uram urtasında kaldırıp kaytıp kiter şikillñ tuyıldı. (NF, SE-1 56) “Ona şimdi İda elbette kızdırmaya, üzmeye çalışır, onu bir başına sokak ortasında bırakarak dönüp **gider gibi** geldi.”

Hezñr Miñnurga, işikten garmunın tñtıp, Minehmet kilip kñrñr sımam tñyıldı, sabırsızlanıp, ul şunı küttñ. (ES, KY, 80) “Şimdi Minnur’a kapıdan akordeonunu tutarak Minehmet gelip **girer gibi** geldi, sabırsızlanarak o bunu bekledi.”

Türkiye Türkçesinden farklı olarak bu sıfat-fiil ekini *üçñ* “için” edatıyla birlikte kullanıldığı görülmektedir. Maksat ifadesi taşıyan bu yapıda sıfat-fiil yapısı Türkiye Türkçesinde isim-fiil ekleriyle karşılanmaktadır. Nitekim incelediğimiz Kazan-Tatar gramerlerinde *-r/-Ar/-Ir/-mAs* sıfat-fiil ekinin isim-fiil fonksiyonunda kullanılabildiği sıklıkla dile getirilmektedir.

Anı ciñer üçñn vakıt kirek. (AH, CC, 87) “Onu **yenmek için** vakit gerek.”

Anı, tugañ tñññ saklar üçñn, tatar mektebiñe birñrge buldılar. (AH, K) “Onu, anadilini **koruması için**, Tatar mektebine vermek istediler.”

Ekberov niçe aylar buyı izli indñ anı, Semigulla yañşı bile: işigaldına alıp kaytıp beyler üçñn tügıl, elbette — atıp üñññr üçññ!.. (ZH, İT, 104) “Ekberov aylar boyunca takip ediyordu onu, Semigulla iyi biliyor, kapı önüne getirip **bağlamak için** değil, elbette **vurup öldürmek için**!

Arttan maşına gülevñ işitñlse de, ul aña da igtibar itmediñ, barı bñrniçe mertebe açı signal birgeç kñne, aşıkmyça yul çitñne taypıldı hem küz yeşññ kñrsetmes üçñn artına bñrıldı. (AV, 141) “Arkadan araba gürültüsü işitilse de o buna aldırış etmedi, ancak birkaç kez kornaya basılınca acele etmeden yolun kenarına çekildi ve gözyaşlarını **göstermemek için** arkasına döndü.”

Tuñmas üçñn Kolya yügñre de yügñre, lekin salkın anıñ cñlikleriñe kader üte...(CT, 122) “**Donmamak için** Kolya koşuyor da koşuyor, ancak soğuk onun iliklerine kadar işliyor...”

1.2.2.2.4. Yapım Ekleriyle Birlikte Kullanımı

Taranan eserlerde *-r/-Ar/-Ir/-mAs* gelecek zaman sıfat-fiil ekinin yalnızca *+Iık* isimden isim yapım ekiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde ise “*+Iık, +II, +sIz* isimden isim yapım ekleriyle *değerli, değersiz, çıkarlı, çıkarsız, duyarlı, duyarsız* gibi sıfat, isim ve zarf görevinde kullanılan kelimeler türetebildiği” görülmektedir (Korkmaz, 2017). Kazan-Tatar Türkçesinde bu sıfat-fiil ekinin birleşik kelimeler dışında kalıcı isim yapma görevinde daha seyrek kullanılmasından dolayı *+II, +sIz* gibi isim yapım ekleriyle birlikteliği görülmemektedir.

Çŭnki etisiniŭ bŭlarnı sŭylerlik, tŭnlarlık bŭr kiŭiŭ de yuk bit. (FB, 10) “Çünkü babasının bunları **söylerlik/söyleyeceği, dinlerlik/dinleyeceği** bir kimsesi de yok.”

Tŭrmiŭtan zarlanırlıgım yuk. (ES, 86) “Hayattan **sızlanırlıgım** yok.”

Lekin anıŭ bŭrkaya da kitmesliĭin bŭlgeç te tınıçlanmıylar, ıŭanmıylar. (GE, 254) “Ancak onun hiçbir yere **gitmezliĭini** de anlayınca sakinleşmiyorlar, inanmıyor.”

Anıŭ yŭregiŭne meŭgi tŭzelmeslik cerehet uyılıp ŭlgŭrgen idiŭ. (GG, KA, 242) “Onun yŭregiŭne sonsuza kadar **dŭzelmezlik/dŭzelmeyecek** bir yara oyulup yerleşmiş idi.”

Bŭr ĭatın yakınrak kildiŭ hem ayak-kulları kara kŭmŭrge eylengen, çırayı da tanımashık ĭelge kilgen ir-atnıŭ gewdesiŭne iyiliŭ karıy baŭladı. (RK, 170) “Bir kadın daha yakına geldi ve elleri ayakları kara kömüre dönmüş, yüzü bile **tanınmaz/tanınmayacak** hâle gelen adamın gövdesine eğilip bakmaya başladı.”

1.2.2.2.5. Şekil ve Zaman Eki Fonksiyonuyla Kullanımı

Söz konusu sıfat-fiil eki zamir kökenli şahıs ekleriyle birlikte Kazan-Tatar Türkçesinde *belirsiz gelecek zaman* çekimini oluşturmaktadır.

Eger sŭz eytseĭz, belkiŭ, min de ĭetŭrlermŭn... (SS, ABT, 109) “Eğer siz söylerseniz, belki ben de **hatırlarım**.”

Bŭlay yılap utırsaŭ, Sabitiŭnıŭ canın ŭrkŭtŭrsiŭ... (GG, ÜTK, 240) “Böyle ağlamaya devam edersen, Sabit’inin ruhunu **rahatsız edersin**...”

Yŭziŭme kararga kurıksaŭ, tŭnle kil, karaŭgıda yŭziŭniŭ kŭrmessiŭ, didim. (TM, 223) Yüzüme bakmaya korkuyorsan gece gel, karanlıkta yüzümü **görmezsin**, dedim.

Alla bŭyırsa, rehetlenŭp bŭr-iki atna yal iter. (AG, SE-3, 368) “Allah izin verirse, rahatlayıp bir iki hafta **tatil yapar.**”

Sul yaktan ŭçŭnçŭ-dŭrtŭnçŭ subaylar arasınnan ŭterbŭz. (MŞ, 23) “Sol taraftan ŭçŭncŭ dŭrdŭncŭ direklerin arasından **geçeriz.**”

Bŭlem, ŭtŭnmesem de, sŭz mŭnŭ ŭşlersŭz. (GK, SE, 152) “Biliyorum, istemesem de siz bunu **yaparsınız.**”

İşanmaslar, tilŭ dip kŭlerler. (LG, 58) “**İnanmazlar, deli diye gülerler.**”

Eyt, kŭtŭp tŭrmasın, işŭm bŭtkeç, min ŭzŭm çakŭrtŭrmin. (İVN, 75) “Söyle, bekleyip durmasın, işim bitince ben kendim **çağırırım.**”

Tŭkmaçlı şulpa şundŭy temlŭ, tŭlŭnŭ yŭtarsŭn. (İS, 64) “Erişte çorbası o kadar lezzetli ki dilini **yutarsın.**”

Kŭrsetsem, kurkŭp kaçmassŭnŭmŭ? (FY, SE-BT, 272) Göstersem, korkup **kaçmaz mısın?**

Urtak Lenin bu ħakta bŭr gŭne mertebe eytmegendŭr, bŭrdem bulsak kŭna, dŭrŭş yuldan taypŭlmasak kŭna ħeyŭrçŭlŭkten kŭtŭlŭrbŭz, mul tŭrmŭşta yeşŭy başlarbŭz, diy ul. (FS, 261) “Yoldaş Lenin bu konuda yalnızca bir kez konuşmamıştır, birlik olursak, doğru yoldan ayrılmazsak dilencilikten **kurtuluruz**, müreffeh bir hayatta **yaşamaya başlarız**, diyor o.”

Annan sŭnŭ aŭna iyerŭp Kazanga kŭtersŭnŭ, bŭznŭ de yanŭğŭzga aldŭrŭrsŭz. (RB, SE-3, 325) “Daha sonra ona katılıp Kazan’a **gidersin**, bizi de yanınıza **aldırırsınız.**”

Belki, şuşŭ buşagan urŭnga Selimnŭ utŭrtŭp ta kuyarlar. (Gİ, SM) “Belki, bu boşalan yere Selim’i **koyarlar.**”

1.2.2.2.6. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -r/-Ar/-Ir/-mAs geniş zaman sıfat-fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki gibi zaman bildirme özelliğini yitirip kalıplaşarak kalıcı isimler yapabildiği görülmektedir. Bu kalıcı isimlerden **çŭkŭr** “çukur”, **ŭbŭr** “obur” **çatŭr** “çadır”, **kilŭr** “gelir, maddi kaynak” **yazar** “yazar”, **yanartaw** “yanardağ” gibi örneklerde tam bir denklik görülmektedir.

Taranan eserlerde ve sözlüklerde bu sıfat-fiil ekinin yer aldığı kalıcı isimlerin bazıları şunlardır: *urınbasar* “yardımcı, muavin” *yulbasar* “haydut, eşkıya,” *diñgiz yulbasarı* “korsan” *yulçabar* “ulak, atlı posta” *altatar* “altıpatlar, toplu tabanca” *tizatar* “makinelî tüfek” *aşar* “nimet, yiyecek, rızık” *cilkuwar* “havai, heyecanlı, hafif huylu kimse”, *çabar* “ulak” *iztabar* “Soyvet devrimi sırasında fedakârlık gösteren ismi belirsiz kalan kimseleri araştıran uzman, iz sürücü”, *ilbasar* “işgalci”, *malbakar* “çoban, hayvan bakıcısı”, *yüzyeşer* “sarısabır otu”, *canatar* “tarafdar”, *küşkonmas* “akdiken”, *ilsüyer* “vatansever”, *suwbüler* “iki akarsu havzasını birbirinden ayıran çizgi”.

1.2.2.2.7. Urın Kelimesiyle Kullanımı

Kazan Tatar Türkçesinde -r/-Ar/-Ir gelecek zaman sıfat-fiil ekinin sonra *urın* “yer” kelimesi getirilerek tercihe bağlı olarak bir başka eylemin gerçekleştirildiğini bildirmektedir. Söz konusu sıfat-fiil eki bu yapıda isim-fiil fonksiyonuyla kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde -r/-Ar/-Ir sıfat-fiil ekinin benzer bir yapıyı kurmadığı görülmektedir.

Lekin bu üç can, aska yığılıp tüşer urınga, nindidır ilahi, ruhi küç ihtıyarı bilen, kükte uçıp, hetta yüziş yürü başladılar. (GG, ÜTK, 80) “Ancak bu üç can, aşağıya yığılıp **düşmek yerine**, her nasılsa ilahi, ruhani bir gücün iradesi bile, göğe uçup hatta süzölmeye başladılar.”

Zahir, mektepke yürür urınga, kübrek enişin sakladı. (ZK, 71) “Zahir okula **gitmek yerine**, çoğunlukla annesine baktı.”

1.2.2.2.8 Ekin Tarihî Seyri

Orhun Türkçesinden günümüze kadar kesintisiz olarak kullanılan bu sıfat-fiil ekinin Kazan-Tatar Türkçesinden farklı olarak tarihî Türk yazı dillerinin tamamında yuvarlak ünlülü -Ur şekli görülmektedir.

Orhun Türkçesi döneminde bu ekin geçici sıfat yapma göreviyle kullanımına dair *bilig bilmez kişi* (KT-G, 6), “bilgi **bilmez** kişi” *körür közüm körmez teg bilir biligim bilmez teg boldı* (KT-K, 10) “Görür gözüm **görmez** gibi bilir aklım **bilmez** gibi oldu.” örnekleri verilebilir. Bu dönemde ekin -ar şekline rastlanamamaktadır.

Bayraktar, Uygur Türkçesi döneminde de bu sıfat-fiil ekinin *-ar* dışındaki tüm şekillerini görmemenin mümkün olduğunu belirterek *köyer otug* “**yanan** ateş”, *nom bilir er* “yasa bilen adam” gibi ekin geçici sıfat yaptığı örnekler vermektedir (2018: 63). Eraslan, ekin geçici sıfat durumunda kullanımı için, *yalturar ay* “parıldayan ay”, *az berür urumubuz* “az **verdiğimiz** vergi”; geçici isim durumunda kullanımı için, *kelir kaltıh* “**saldırdığı** gibi” *közünürde* “görünürde”, *körmez yerçike* “**görmeyen** kılavuza” *yaraşurun yaraşmazın* “**yaraşanı yaraşmayanı**” gibi örnekleri aktarmaktadır (2012: 394-395).

Karahanlı Türkçesi döneminde ekin tüm şekillerini görmek mümkündür. Hacıeminoğlu, ekin olumsuz şeklinin bu dönemde *-mAz/-mAs/-mAr* şekilleriyle görülebileceğini ifade etmektedir. Ancak ekin *-mAr* şekliyle ilgili örnek vermemiştir. Geçici sıfat göreviyle kullanılan şu örnekleri vermektedir: *keçer kün* “geçen gün”, *ulıtır kişiğ* “inleyen kişi”, *körür köz*, *yanılmaz kişi* “**yanılmayan** kişi”; *kılurka*, “yapılana”, *bilirke ayt*, “**bilene** söyle” su *bermeske* “su **vermeyene**” örneklerinde ise geçici isim göreviyle kullanımını göstermektedir (1996: 165-166).

Harezm Türkçesi döneminde ekin *-Ir* haricindeki şekillerine rastlanmaktadır. Bayraktar’ın dönem metinlerinden hareketle verdiği şu örnekler ekin geçici sıfat fonksiyonuyla kullanımı göstermektedir: *könül açar yer* “gönül **ferahlatan** yer”, *körer közüñ* “**gören** gözün” *yelge yeter bir at* “rüzgâr gibi koşan at”, *yunur yer* “yıkılacak yer”. Şu örnekler ise geçici isim fonksiyonuyla kullanımını göstermektedir: *ölerin bilse* “öleceğini bilse” *söwer için* “**sevdiği** için”, *hakka yaramasını koydum* “Hakka yaramayanı bıraktım.” (2018: 64-65).

Güner, Kıpçak Türkçesi dönemi için ekin geçici sıfat yapma fonksiyonuyla ilgili olarak şu örnekleri vermektedir: *bilür kişi* “bilen kişi”, *dişler at* “ısıran at”, *berür kişi* “veren kişi” *atar vakt* “atacak zaman”, *çekilür nerse* “çekilecek şey” *satılur nerse* “satılacak şey” *söwer kişi* “seven kişi”. Ekin olumsuz şekliyle ilgili olarak *körmez köz*, *tügenmez* tiriglik “sonsuz hayat”, *uymas kişi* “**uymayan** kişi”, *yaramas* söz “faydasız söz” gibi örnekler vermektedir (2020: 350, 359).

Eckmann, Çağatay döneminde ekin geçici sıfat yapmasıyla ilgili olarak şu örnekleri vermektedir: *öter dünya* “geçici dünya”, *körüşür yer* “**görüşülen** yer”, *olturur yer* “**oturma** yeri”, *kün çıkar sarıdın* “güneşin **çıktığı** yerden”, *sever at* “sevilen at”, *kılmas*

işlarni “**yapılmayan işleri**”, *çagır içmes* mahalde “şarap **içmediği** zaman”. Geçici isim yapma fonksiyonuyla kullanımıyla ilgili olarak şu örnekleri vermektedir: *içmesimni* “**içmediğimi**”, *tapar* “bulma, buluş”, *başıma afet kelürni* bilmedim “başıma afet **geldiğini** fark etmedim” (2021: 105-106).

1.2.2.3. -AsI/-ysI

Her iki lehçede de varlığını sürdüren bu ek Kazan-Tatar Türkçesinde ünsüzle biten fiillerden sonra ünlü uyumuna göre -AsI şekli getirilmektedir. Ünlüyle biten fiillere -ysI şekli getirilen ek, geniş ünlülü bir fiile geldiğinde fiilin sonundaki geniş ünlünün daralmasına sebep olmaktadır. Türkiye Türkçesinde de ek -(y)AsI biçimindedir. Ancak bu ekin Türkiye Türkçesine oranla Kazan-Tatar Türkçesinde daha işlek kullanıldığı görülmektedir.

1.2.2.3.1. Geçici Sıfat Olarak Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -AsI/-ysI sıfat-fiil ekinin geçici sıfat yapma fonksiyonunun Türkiye Türkçesine göre daha işlek olduğu görülmektedir. Genellikle -(y)AcAk sıfat-fiil ekiyle karşılanmaktadır.

Kamır basuwçı hatın, bız kazarmadan çıgıp kitkende de, tagın da bızge eytesİ süzleri yaki *sūraşası nerseleri* bulğan kıbık, bızniñ artıbizdan karap kaldı. (MG, 338) “Hamur açan kadın, biz kışladan çıkıp gittiğimizde de, bize daha çok **söyleyecek sözü** ya da **soracağı şeyler** varmış gibi, bizim arkamızdan baka kaldı.”

Şul arbaga kız artınnan barası eybirlerni çıkarıp sala başladılar. (EY, E, 132) “Bu arabaya kızın arkasından **gidecek eşyaları** çıkarıp yerleştirmeye başladılar”

Timir kapka yanında, parühüd kilgenni kütip, kişiler üyilişip tura idi, ul alardan parühüdniñ kaysı yaktan kilesin süradı, alar bütünley ikinçi yaktan kilesi parühüdni küteler idi. (NF, SE-1, 257) “Demir kapı yanında, vapurun gelmesini bekleyerek, insanlar yığılıyordu, onlara vapurun hangi taraftan geleceğini sordu, hepsi diğer taraftan **gelecek vapuru** bekliyorlardı.”

Anıñ işliysi işleri, sulıysı havası bitmegen. (HŞ, 112) “Onun yapacak işleri, **soluyacak** havası bitmemiş.”

1.2.2.3.2. Geçici İsim Olarak Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -AsI/-ysI gelecek zaman sıfat-fiil ekinin geçici isim yapma fonksiyonu Türkiye Türkçesine nazaran oldukça işlektir. Yalın hâlde bulunabildiği gibi üzerine iyelik ve hâl eklerini de alarak geçici isimler oluşturabilir. Özellikle yükleme hâli ekiyle çok sık kullanıldığı görülmektedir. *Kal-*, *it-* “etmek”, *i-* ve *bul-* “olmak” fiilleriyle birleşerek birleşik fiilin isim unsurunu oluşturduğu görülmektedir. Bu yardımcı fiiller birlikte kullanıldığında şekil ve zaman eki fonksiyonu kazanmaktadır. *Bar* “var”, *yuk* “yok”, *tügil* “değil” sözcüklerinden önce kullanılarak isim cümlelerinde yüklem görevinde bulunabilir.

Ekin Türkiye Türkçesinde “*yağlı kurşuna gelesi(ce)*, *geberesi(ce)*, *boynu altında kalası(ca)*” vb. bir takım kargış sözlerinde kullanıldığı +cA ekiyle genişleyebildiği görülmektedir. Kazan Tatar Türkçesinde bu ekin kargış sözleriyle birlikte ve kullanılmadığı ve genişlemediği görülmektedir. Şahin, bu durumda Kazan-Tatar Türkçesinde -GIrI eki ekinin kullanıldığını bildirmektedir (2010: 383-386).

Min de sūramadım. Heyŭr, açıklanası açıklanıp bitken idŭ indŭ. (MK, 288) “Ben de sormadım. Aslında, **açıklanacak** açıklanıp bitmişti artık.”

Lekin bar bulganı pŭhte: ŭtŭkliysŭ ŭtŭklengen, ŭistartılası yŭkaldıy. (RK, 71) “Gerçi her şeyi düzgün: **ütülenecek** ütülenmiş, **temizlenecek** parıldıyor.”

Bŭzniñ kayçañ kitesinŭ aldan bŭlişŭp tŭrgannar bulsa kirek, minŭ ŭzatırğa Raziye apay bŭlen Kebir de tŭşŭp cittŭ. (SS, ABA, 59) “Bizim ne zaman **gideceğimizi** önceden öğrenmiş olsalar gerek, beni uğurlamaya Raziye teyze ile Kebir de çıkıp geldi.”

Kŭllar, çuralar tışawlı atları alıp kildŭler, cigŭlesin ciktŭler, iyerliysin iyerledŭler. (NF, SE, 12) “Kullar, köleler köstekli atları alıp geldiler, **koşumlanacağı** koşumladılar, **eyerleneceği** eyerlediler.”

Kŭresŭler kŭrŭlgen, yŭriysŭler yŭrŭlgen, kiyesŭler kiyŭlgen, aşıysı rızıklar aşalğan, içesŭ sular içŭlgen şikŭllŭ. (NG, MGB, 192) “**Göreceklere** görülmüş, yapılacaklar yapılmış, yiyecekler giyilmiş, yenesi rızıklar yenilmiş, içilesi sular içilmiş gibi.”

Bŭz anıñ turı barasına ışanganbız. (HŞ, BABU, 315) “Biz onun doğru **gideceğine** inanmışız.”

Anıñ bürgeri küñi nindiy gıne awır, facigalı bulmasın, ul elı irtege yaktı sibilesine ışana. (İS, 60) “Onun bu günü ne kadar ağır ve facialı olursa olsun, yine de yarın aydınlık saçılacağına inanıyor.”

1.2.2.3.3. İstek Kipinde Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -(y)AsI gelecek zaman sıfat-fiilinin üzerine iyelik eklerinden sonra *kil-* (gelmek) fiili getirilerek istek kipini karşılayan yapıların kurulduğu görülmektedir.

Bu tip istek kipinde *kil-* fiili büyük çoğunlukla geniş zaman eki almaktadır. Türkiye Türkçesinde de aynı yapı kullanıldığı görülse de Kazan-Tatar Türkçesindeki kadar işlek değildir. Bu yapı Türkiye Türkçesinde -(y)AsI+iyelik eki *gel-* fiili ile birlikte karşılanabilmektedir. Aynı zamanda -mAk iste- yapısı ile de karşılanabilmektedir.

Minim sinnen bala tabasım kile! Sinıñ balañnı üstiresim kile! (GG, A, 36) “Senden çocuk sahibi olası geliyor! Senin çocuğunu **büyütmek istiyorum!**”

Tışka ıgasıñ kilemi? (MG, 157) Dışarıya **çıkasın geliyor mu?**

Helbuki yeş galim Vilınnıñ nek miñe süñgısı bılın hiç te rızalaşası kilmıy idı. (MM, 36) “Hâlbuki genç Vilin’in tam sonuncusu ile hiç de **anlaşmak istemiyordun.**”

Bıyık yar üstinnen hıyalga çumıp, İdilge karap utırgan minutlarda mehabet parıhıldar da yürtesı, galem deryaların gizüwçı küsmünavt ta bulası kile. (SS, ABA, 83) “Yüksek kıyının üzerinden hayale dalıp, İdil’e bakarak oturduğu dakikalarda büyük vapurlar da **yüzdüresi**, ilim deryalarında gezen kozmonot da **olası geliyor.**”

Barıbızñnı da sandugaçnı üz kulıbızda sayratasız kile. (FY, SE-2, 243) “Hepimizin da bülbülü kendi elimizde **şakıtasımız geliyor.**”

Minim külhızñnı da heyırçıge kaldırasız kilemi? (ME, 243) “Benim kolhozu da dilenciye **bırakasınız geliyor mu?**”

Eniyleri karşına yaña ayırtkan bal bılın, tulı flyagalar bılın kaytasıları kile. (AÇ, CC, 143) “Annelerinin karşısına yeni ayırdıkları bal ile dolu mataralar ile **dönmek istiyorlar.**”

Minim sinı übesim kile! (GG, ÜTK, 2) “Benim seni öpesim geliyor!”

Lekin mûñarçı bulgan kızganiç ten yeşewi bilen tügıl, başka bır yeşew bilen, matur, izgı, bñyık yeşew bilen yeşıysññ kile. (SP, ÜBA, 259) “Ancak bu zamana kadar olan zavallı hayatı ile değil, başka bir hayat ile güzel, kutsal, muhteşem bir hayat ile **yaşamak istiyorsun.**”

Bıryulı iki-üç malay kul kütere, şıgır süylerge aşkınıp turalar, çññki herkiñniñ şundıy küññllı ukıtuwçıdan maktaw süzi işıtesı kile. (CT, 83) “Aynı anda iki üç oğlan el kaldırıyor, şiir okumaya atılıp duruyorlar, çünkü herkesin böyle neşeli bir öğretmenden övgü sözü **ışıtesi geliyor.**”

Nıyetim şuldır, hezret, biž, temugñı üzibizge kaldırıp, sıznı cennetke kirtesibiz kile. (TM, 138) “Niyetim şudur, hazret, biz cehennemi kendimize saklayıp, sizi cennete **sokmak istiyoruz.**”

Bik temlı yaña sawgan sñt. İçesığız kilemi? (TG, 377) “Pek lezzetli yeni sağılan süt. **İçmek istiyor** musunuz? ”

Awır yuldan sññ ilçılerniñ yal itesileri, aşısyları-ıçesileri kiledir. (NF, SE-3, 212) “Ağır bir yolculuktan sonra elçileri **istirahat etmek, yemek içmek istiyorlardır.**”

1.2.2.3.4. -AsI bar/yuk Yapısı

Bu yapı Kazan-Tatar Türkçesinde istek, zorunluluk veya gereklilik ifadesiyle kullanılmaktadır (Tumaşeva, 1966: 173). Sıfat-fiil ekinin üzerine iyelik ekleri gelebilir. Türkiye Türkçesinde de -(y)AsI var/yok yapısı kullanılmaktadır. Ancak gereklilik ve zorunluluk ifadesine rastlanamamaktadır.

Minim hezir piçençiler yanına barasım bar.(EY, EV, 377) “Benim şimdi Samancıların yanına **gidesim var.**”

Edrennerni de kñtlıysım bar...(HŞ, BABU, 172) “Edrenleri de **kutlayasım** var.”

Her kişiniñ birsinde alası bar idı, her kişiniñ ikinçisine biresi bar idı. (Gİ, Ü, 54) “Herkesin birisinde **alacağı vardı**, herkesin diğerine **vereceği vardı.**”

Yartı künde şaktıy arılğan. Eli şulkader yñrisi bar. (GG, KA, 379) “Yarım günde epey yorulmuş. Ancak bir o kadar daha **devam etmesi gerek.**”

Şekirt, sin içme, maşına yürtesñ bar! (RB, SE-2, 137) “Şakirt, sen içme, araç kullanman gerek!”

Mñne kulıbizda diplumnar, işke kitesibiz bar, digeç, irtege kilırsız, dip ciberdiler. (AH, 27) “Artık elimizde diplomalar var, işe gidesimiz var deyince, yarın gelirsiniz deyip gönderdiler.”

Aldanrak kıresığız bar idı prupiskaga... çiratıgız da alda bulır idı...(Hİ, 103) “Daha önce girmeliydiniz listeye, sıranız da erken olurdu.”

Yığitlerniñ karañğı tüşkençi Melle küpiriñe barıp citesileri bar.(Mİ, 21) “Yiğitlerin karanlık basıncaya kadar Melle köprüsüne varıp yetişmeleri gerek.”

Alarnıñ bit eli Alıplar tawın karıysıları, tikşiresileri bar, bu cirde birñçi kişiler — Alıplar yeşegenliğin bütün dünyaya isbatlıysıları bar! (FB, 16) “Onların herhâlde Alplar Dağı’nı göresileri, dikkatle araştırasıları var, bu yerde ilk insanların, Alpların yaşadığını bütün dünyaya ispatlayasıları var!”

Lekin minim kurkasım yuk. (GE, 11) “Ancak benim korkmaman gerek.”

Heyır, siniñ cırlıysıñ yuk la. (KK, U, 10) “Hayır, senin şarkı söyleyesin de yok ya.”

İndi çatnama suwık kışkı aylar turında eytesı de yuk, -üyde cılı bulsın üçin, miçke yagarga atnasına bir ulaw kürı utın kirek. (ES, 63) Artık soğuk kış ayları hakkında konuşası da yok -evin sıcak olması için- soba yakmak için haftasına bir at arabası kuru odun gerek.

Mal bölüşip, awızıbızni temsızlep yürisibiz yuk eli.(AG, SE-2, 205) “Mal paylaşp, ağzımızın tadını kaçırarak yaşamak istemiyoruz.”

Asrıy birsınner sün, bizge annan ni zıyan, üzleriñe meşekat. Heyır, bala terbiyalisileri yuk eli. (GG, SE-2, 47) “Bakılması için versinler artık, ne bize zararı var, onlara meşakkat. Hayır, çocuk yetiştirmek istemiyorlar herhâlde.”

1.2.2.3.5. -Ası kal- Yapısı

Kazan-Tatar Türkçesinde gelecek zaman sıfat-fiil eki olan -(y)AsI eki, kal- fiiliyle birlikte esas fiilin gerçekleşmemiş olmasına çok az kalmasını, esas fiilde var olan isteğin bir noktadan sonra bitmesi sebebiyle ortaya çıkan gönülsüzlük, esas fiilin

gerçekleşmesinden ya da gerçekleşmemesinden dolayı duyulan rahatsızlığı ifade etmektedir (Burbiel, 2018: 715). Aynı yapıyı Türkiye Türkçesinde de görmek mümkündür.

Şulay da açasım kalmadı siña sırımnı. (ZH, 144) “Her şeye rağmen **açasım kalmadı** sana sırrımı.”

Ağaç bïlen Emineniñ tügïl, miñe anıñ, iriñniñ başın yarasıñ kalgan! (NG, BTY, 51) “Ağaç ile Emine’nin değil, elbette onun, kocanın başını **yarasın kalmış!**”

Fütükartuçkagızını gına yabıştırısı kalgan. (GG, SE-2, 265) “Yalnızca fotoğrafınızı **yaptıştırasınız kalmış.**”

Yañavılını tamam kūrıtıuw, urıslaştırıuw üçin atım būmbası gına şartlatası kalgan idi bugay. (NF, SE-5, 393) “Yanavıl’ı tamamen yok etmek, Ruslaştırmak için atom bombası **patlatası kalmıştı** artık.”

İlgrek **kilesiğiz kalgan**, fermanı küpten salıp bitirgen bulır idik, diyiştiler. (FY, SE-3, 194) “Daha önce **gelesiniz kalmış**, çiftliği çoktan kurup bitirimiş olurduk, dediler.”

Baştan uk şulay işlisileri kalgan iken! (ZH, 59) “Ta baştan böyle çalışmaları **kalmış!**”

1.2.2.3.6. -Ası İt- Yapısı

Bu yapı Kazan-Tatar Türkçesinde karar verme ve niyetlenme durumunu ifade etmektedir (Zekiyev, 2017: 238; Tumaşeva, 1978: 178). Türkiye Türkçesinde söz konusu sıfat-fiil ekinin benzer bir kullanıma rastlanamamaktadır.

Ûy işiñ mektepke kilgeç Haşimnan gına küçiresi ittım. (VN, CP, 81) “Ev ödevini okula gidince Haşim’dan **kopyalamaya niyetlendim.**

Kazan bit ul zur şeher, niçik bu yaklarga kilesi ittın? (FZ, 67) “Kazan şüphesiz büyük bir şehir, niçin bu taraflara **gelmeye karar verdin?**”

Ûlken ravva İbrahim vikinglar yardemı bïlen kala-salalardagı müşilmannar bïlen hristiannardan kütulası itken idi. (MH, 127) “Büyük haham İbrahim Vikingler yardımıyla şehirlerdeki Müslümanlar ile Hristiyanlardan **kurtulmaya karar vermişti.**”

Lekin süznı̄ ul künnernı̄ñ cehennem bazınnan tügıl, yemlı̄ balaçaktan başlıysı itti. (GG, GTU, 12) “Ancak söze o günlerin cehennem çukurlarından değil, güzel çocukluk zamanından **başlamaya niyetledi.**”

Satarga malıbiz, alırga helibiz yuk. Miñe Cidigenge barası ittik eli. (AE, K, 30) “Satmaya malımız, almaya gücümüz yok. Bu yüzden Cidigen’e **gitmeye karar verdik.**”

Alaysa, nige kilesi ittiğiz süñ?(AG, SE-2, 133) “Öylese neden **gelemeye karar verdiğiniz** sonra?”

Emma hatalı yuldan kitüw üzi ük günah tügılmiñi? dip tagın da sürıysı ittiler.(FY, SE-BT 467) “Fakat hatalı yoldan gitmek kendi başına günah değil mi, diye tekrar **sormaya karar verdiler.**”

1.2.2.3.7. -Ası Bol- Yapısı

Bu yapı Kazan-Tatar Türkçesinde “mümkünlük, olasılık, gereklilik ve esas fiildeki sonuca yaklaşmayı ifade eden bir takım kiplik anlamlar” vermektedir (Zekiyev, 2016: 236).

Bu kaher sukkan «Cidigennen» miniñ kütulasım bulmas, ahrısı. (RB, SE-2, 52) “Bu kahrı veren ‘Cidigen’den’ benim **kurtulmam mümkün olmaz**, belki.”

Gereynıñ yeş kenteyi kaytıp kırse, kapka açarga yığiresiñ bulır. (FY, E-2, 69) Gerey’in genç dişi köpeği dönüp gelse, kapı açmaya **koşasın olur.**

Külhüzdan çıguwçılarga tagın kiresiğiz bulır, digen idi, süzleri dürıske kildi. (MH, AUT 276) “Kolhozdan ayrılanlara tekrar **katılmanız gerekir**, demişti, sözleri gerçekleşti.”

Bulası bulgan indi,— didi Cemile. (NF, SE-4, 264) “**Olması gereken** olmuş artık, dedi Cemile.”

Suw yulı bilen eli Matveyevkaga kim digende iki-üç kün tüşesi bulganlıktan, Mehmüt üzi tiz gıne eylenip kilırge buldı. (MŞ, 65) “Suyolu ile Maveyevka’ya en az iki üç gün gitmesi **gereken mesafede olduğundan**, Mehmüt hızla geri dönmeye karar verdi.”

*Mũña çaklı da, etiniñ bñrer cirge **barası bulsa**, alaşabıznu aña min cigiþ birem, kaytıp kñrse de, min tugarıp alam.*(AH, CC, 191) “ Bu arada babamın bir yere **gitmesi gerekirse**, aygırımızı ona ben koşumlayıp veriyorum, dönüp gelirse de koşumları ben çıkarıyorum.”

*Eger şunda çitke taypılmagan bulsam; başım yarılıp, etiy kulında gına **ülesi bulganmın** iken...*(HS, BABU, 85) “Eğer şu köşeden dönmemiş olsam; başım yarılıp, babamın kolunda neredeyse **ölecekmişim** herhâlde...”

*İşitsñ külagiñ, busaganı atlap **çığıası bulma!*** (AG, SE-1, 42) “İşitsin kulağın, eşikten adım atıp **çıkacak olma!**”

*Karagız anı, eytken süziğizden **kaytası bulmagız!*** (NF-SE-3, 208) “Bakın ona, söylediğiniz sözden **geri dönecek olmayın!**”

*Üziñiñ süylewiñ buyınça, ul tuwgan awılında **kalası bulmagan**, çit cirge kitesñ bulgan, lekin babası utırtkan tallarnı, yükelerni, yazın şaw çeçekke kümñlgen şumırt ağaçların kızganıp munda yeşep kalgan, munda üylengen, munda balalar üstirgen...*(Hİ, 105) “Kendi söylediğine göre, o doğduğu köyde **kalmak istememiş**, başka bir yere gitmek istemiş, ancak dedesinin diktiği söğütleri, ıhlamurları, baharda tamamen çiçeğe bürünen kuş kirazı ağaçlarıyla ilgilenererek burada yaşamaya devam etmiş, burada evlenmiş, burada çocuklar yetiştirmiş.”

1.2.2.3.8. -Ası i- Yapısı

Bu sıfat-fiil eki ek-fiil üzerine geçmiş zaman eklerini alarak “arzu, istek veya gerçekleşmesi mümkün olmayan bir işi ifade etmektedir.” (Güney, 2015: 129).

*Beyremhan, bñzniñ üyñiñ işiği de bar, ışıkten **kñresi idñ.***(MH, AUS, 103) “Bayramhan, bizim evin kapısı da var, kapıdan **girmeliydin.**”

Bik eybet itkensiz, kürinmiçe kitsegiz, **üpkeliysi idik** eli.(GG, SE-2 118) “Çok iyi yapmışsınız, görünmeden gitseydiniz, **kızacaktık** tabii.”

*Şul urmanda dñriñsten de üliþ kalgan bulsam, **yaşırak bulası iken**,—diy ul üziñe üzi, indñ bu ıyılan miniñ kabırge kñrgeñçi gazaplayaçak...* (GG, SE-2, 527) “Bu ormanda gerçekten de ölüp kalmış olsam, **daha iyi olacaktım**, diyor kendi kendine, artık bu yılan bana mezara girene kadar eziyet edecek...”

Kiçe ülgem bulsam, bilmeyçe ülesi ikenmîn. (RK, 148) “Gece ölmüş olsam, farkına varmadan **ölecekmişim.**”

1.2.2.3.9. Yüklem Konumunda Kullanımı

Bu sıfat-fiil eki doğrudan yüklem konumunda görevi üstlenerek ekin yukarıda bahsedilen bütün fonksiyonlarını kullanabilmektedir.

Alarga bit biride gümîr buyı birge yeşiyî, bir-birlerine tîrek bulası, bir-birlerin yaklıysı hem saklıysı. (FB, 140) “Sonuçta ömür boyu birlikte **yaşamaları**, birbirlerine **destek olmaları**, birbirlerini **korumaları** ve **kollamaları** **gerek.**”

Mîne bu tıkrıktan kîrîp kitesî de uñga bûrulası. (LG, 11) “İşte bu patikaya girip **gitmesi** ve sağa **dönmesi** **gerek.**”

Anda un minutta barıp citebîz, urman aşa gına ütesî. (NG, BTY, 161) “Oraya on dakikada varıp yetişiriz, yalnızca ormanı **geçmeliyiz.**”

Bişiktegi awıru sîñlîm büğîn bulmasa, irtege ülesi. (AĤ, CC 37) “Beşikteki hasta kız kardeşim bugün olmasa yarın **ölecek.**”

Un minuttan maşına kilesî. (EG, 137) “On dakikaya araç **gelmeli.**”

Annarı başkalarınıñ süzlerin tûñlıysı. Kısacası, kiçke kader utırırğa turı kileçek idî. (MM, 188) “Daha sonra başkalarının konuşmalarını **dinmesi** **gerek.** Kısacası, akşama kadar oturmak zorunda kalacaktı.”

Uramda kümîr vagûnı çaklı maşına, tûyisî de Ak Çişmeniñ skladına iltîp biklisî. (SS, SK, 22) “Sokakta kömür kadar bir araba, **yüklenmeli** ve Ak Çeşme’nin deposuna götürülüp **kapatılmalı.**”

Minîm başkalardan üzimni yuwattırası tûğîl, e üzimniñ başkalarını yuwatasım kilîr. (AĤ, K, 92) “Beni başkalarının **teselli etmesini istemiyorum**, benim başkalarını teselli edesim geliyor.”

Ûyden bir tiyîn akça, bir sınık ipi kilesî tûğîl. (ĤS, 259) “Evden bir kuruş para, bir parça ekmek **gelmesi mümkün değil.**”

*Sakçılarnıñ hemmesi de at yaki düye sırtına atlangan, alarga tubık tiñiltiñ kım sazlıgın yıırıp ceyew **atlıysı tügıl**. (Vİ, 50) “Muhafızların hepsi at veya deve sırtına binmiş, onların topukları aşan kum bataklığını aşıp yaya olarak **yürümeleri mümkün değil**. ”*

1.2.2.3.10. Urın Kelimisiyle Birlikte Kullanımı

-y(AsI) ekli gelecek zaman sıfat-fiil ekinden sonra *urın* “yer” kelimesi getirilerek tercihi veya yetersizliğe bağlı olarak bir başka eylemin gerçekleştirildiğini bildirmektedir. Türkiye Türkçesinde -(y)AsI sıfat-fiil ekinin benzer bir yapıyı kurmadığı görülmektedir. Bu sebeple -(y)AcAk yer yapısı ile karşılanması mümkündür.

*Kayçağında kışılär bireüige de eytirge yaramagan içki iseplerden cıgıp, belage taruwcıga kinet kine münesebetlerñ üzgerteler hem, yerdem kulın **suzası urında**, anı tüpke ük batırıp cibereleler. (EY, EV, 148) “Bazen insanlar, kimseye söylenmemesi gereken iç hesaplar nedeniyle, başı belada olan kişiyle aniden ilişkilerini değiştirir ve yardım elini **uzatacak yerde**, dibe doğru batırmaya devam ederler.”*

*Professor, sūrawga kıska gına **cawap biresi urında**, tulı bñ lektsiya ukırğa kırıştı. (MM, 57) “Profesör, soruya kısaca **cevap verecek yerde**, geniş bir ders anlatmaya girişti.*

*Üzine **üpkeliysi urında** iğitlerge üpkeliy ul. (MŞ, 78) Kendine **kızacak yerde** yiğitlere kızıyor o.*

*İrtengi kontsert **tñlıysı urunga**, şul traktor tawışın tñlıym min,— didi Fegıyle apa külip. “Sabah konser **dilemek yerine**, şu traktörün sesini dinliyorum ben, dedi Fegıyle abla gülerek.”*

*Gayıplılärge tiyişli ceza **biresi urunga**, kumandirlar alarnı yaklaw yulına baskan. (FS, 64) “Suçlulara gereken cezayı **vermek yerine**, komutanlar onları kayırma yoluna gitti.”*

1.2.2.3.11. Ekin Tarihî Seyri

Orhun ve Uygur Türkçesi dönemlerine görülmeyen -(y)AsI sıfat-fiilinin kullanımına ilişkin ilk örnekler Karahanlı Türkçesi dönemine rastlamaktadır. Bayraktar, DLT’den naklen Karahanlı Türkçesindeki -gU sıfat-fiil ekinin Oğuz Türkçesinde -AsI

ekiyle karşılandığı bilgisini vermektedir. Ekin bu dönemde geçici sıfat fonksiyonuyla kullanımıyla ilgili olarak *yığaç bıçası neñ* “ağaç kesecek şey”, *tarıg artası ogur* “darı savuracak yer” *otuñ kesesi baldu* “odun kesecek balta” gibi örnekler vermektedir. Geçici isim fonksiyonuyla kullanımıyla ilgili olarak ise *seniñ barasıñ kaçan* “senin gidişin ne zaman” ve *meniñ barasım* “benim gidişim” örneklerini vermektedir (2018: 104).

Hacıeminoğlu söz konusu ekin Harezmi Türkçesi döneminde -AsI ve -gAsI şekilleriyle kullanıldığını ifade ederek *yigesı* “yenecek” *kurtulası* “kurtulacak” *bakası* “bakacak” örneklerini vermektedir (1997: 172). Ancak bu örnekler daha çok kip göreviyle kullanıldığı izlenimi uyandırmaktadır. Bayraktar ise bu dönemde ekin -AsU ve AsI şekliyle kullanıldığını ifade ettikten sonra dört örnek sıralamaktadır. Verdiği örneklerden yalnızca *uyası kişi* “uyacak kişi, uyması gereken kişi” yapısında ekin geçici sıfat yapma fonksiyonuyla kullanıldığı anlaşılmaktadır. Diğer örneklerden *oñarası boldı* ve *bıcesü boldı* yapılarının yardımcı fiil önüne gelerek isim fonksiyonu kazandığı; *bıcesü vakt* yapısında ise ekin isim-fiil fonksiyonunda kullanıldığı anlaşılmaktadır (2018: 104-105).

Güner, Kıpçak Türkçesi döneminde -AsI sıfat-fiil ekin kullanımına ilişkin *içesü nerse* “içilecek şey”, *kelesi yıl* “gelecek yıl”, *yatası yer* “yatacak yer” örneklerini vermektedir. Bu ekin Kıpçak Türkçesinde kalıcı isimlerin yapımda da kullanıldığını ifade etmektedir (2020: 351).

İncelediğimiz çalışmalarda ekin Çağatay Türkçesinde kullanımıyla ilgili bilgiye rastlanamamaktadır. Söz konusu ekin tarihî Türk yazı dillerinde sınırlı sayıda örnekler vermesi, Bayraktar’ın Kaşgarlı Mahmut’tan aktardığı bilgiler göz önünde bulundurulduğunda -AsI/-ysI sıfat-fiil ekinin Kazan-Tatar Türkçesine daha geç bir tarihte Batı Türkçesi etkisiyle girdiği izlenimi yaratmaktadır.

1.2.3. Şimdiki Zaman Sıfat-Fiil Ekleri

1.2.3.1. -(U)wçI

Bu sıfat-fiil eki, ünlü ile biten fiillere -wçI, ünsüz ile biten fiillere ünlü uyumuna göre -(U)wçI şeklinde getirilmektedir. Ekin Türkiye Türkçesindeki fonetik karşılığı -IcI/-UcU şeklindedir. Söz konusu eki Türkiye Türkçesinde “geniş zaman bildiren sıfat-fiiller”

başlığı altında inceleyen Korkmaz, “*bir hareketi alışkanlık hâlinde yapma veya yapan vasfı yüklenen sıfat fiiller türetir*” açıklamasını yaptıktan sonra ekin “üzerindeki süreklilik bildirme özelliği” sebebiyle şimdiki ve geniş zamanı kapsadığını ifade etmektedir. Ayrıca ekin kalıcı isim yapmaya elverişli olması sebebiyle geçici sıfat ve geçici isim olarak kullanışlarının seyrek olduğunu belirtmektedir (Korkmaz, 2017: 825). Korkmaz’ın verdiği bilgiler de göz önüne alındığında söz konusu ekin Kazan-Tatar Türkçesinden Türkiye Türkçesine aktarımı sırasın -(y)An sıfat-fiil ekinin kullanılma durumu açıklığa kavuşmaktadır. Bu sıfat-fiil ekinin her iki lehçede de kalıcı isim yapma fonksiyonunun işlek olduğu görülmektedir.

1.2.3.1.1. Geçici Sıfat Olarak Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde geçici sıfat yapma fonksiyonuyla kullanılan -(U)wçI sıfat-fiil ekinin Türkiye Türkçesinde -IcI/-UcU sıfat-fiil ekiyle karşılanabildiği örneğe rastlanamamıştır. Ancak söz konusu durumla ilgili olarak Türkiye Türkçesinden “*can alıcı bakış, doyurucu yemek, delici alet, ürkütücü ses*” gibi örnekler verebiliriz.

Cil kütürüp ise, ũçuwçı çıpçıklarnı da, kışkıne küşçıklarnı da üzi bilen iyertip alıp kite. (AA, 51) “Rüzgâr şiddetlenerek esiyor, **uçan** serçeleri de küçücük kuşları da yanına katarak gidiyor.”

Ukırga baruwçı balalar maşına yulına çıgıp üterge mecbür. (VN, CP, 45) “Okula **giden** çocuklar araba yoluna çıkarak karşıya geçmeye mecbur.”

Siniñ karşıñda başkaçarak uylawçı kışı utıra... (ZH, TK, 49) “Senin karşında daha farklı **düşünen** biri oturuyor...”

Küdalar tuyga katnaşuwçı kürşî-külenge taralışıp bittiler. (ME, 150) “Dünürler düğüne **katılan** konu komşuya bölünerek dağıldılar.”

Yaşçıklar taşuwçı soldatlar ıgı-zıgı kile. (ZH, TK, 52) “Sandık **taşıyan** askerler apar topar geliyor.”

Lekin sin şunu añla, bu bñyırıklarnı birüwçı ħannıñ ħatını, akıllı ħatını, aña ni tilese şunu işlerge irik birmes. (IVN, 37) “Ancak sen şunu anla, bu buyrukları **veren** hanın hatunu, akıllı hatunu, ona ne isterse öylece yapmaya izin vermez.”

*Anıñ üstine ul eli ukıy-yaza **bılmewçi** sugışçılarnı rusça da ukıta.* (GB, 25) “Üstelik okuma yazma bilmeyen savaşçılara Rusça da öğretiyor.”

*Semipalatinskida **yeşewçi** kırım tatarlarınıñ ilin sagınıp çıgargan cırı dip bile idi anı Murtaza.* (MM, 5) “Semipalatinski’de **yaşayan** Kırım Tatarları’nın memleket özlemi duyarak söyledikleri şarkı diye biliyordu bunu Murtaza.”

*Kaytıp kiterge dip bir mertebe talpınıp algaç, üz yagına **kilüwçi** mototsiklnı kürip, kirı urınına utırdı.* (Hİ, 11) Dönüp gitmeye diye bir kez daha hareketlenmeye çalışınca kendi yanına **gelen** motosikleti görüp tekrar yerine oturdu.

*E mine andağı kara işte **işlewüçi** urıs krestyannarın suyıp bitürüwleri bilen hiç kine de kilişip bulmıy.* (CR, 313) “Ancak oradaki kömür işinde **çalışan** Rus köylülerini boğazlayarak katletmelerini kabul etmek mümkün değil.”

1.2.3.1.2. Geçici İsim Olarak Kullanımı

Söz konusu sıfat-fiil ekinin Kazan-Tatar Türkçesinde nitelediği isim unsurunun düşerek geçici olarak isimleştiği örneklerle sıklıkla rastlanmaktadır. Geçici isim yapma göreviyle kullanıldığında yalın hâlde bulunabileceğini gibi çokluk, iyelik ve hâl eklerini de alabildiği görülmektedir.

1.2.3.1.2.1. Yalın Hâlde Kullanımı

Söz konusu sıfat-fiil ekinin Kazan-Tatar Türkçesinde yalın hâlde geçici isim yaptığı çok sayıda örneğe rastlanmaktadır. Nadiren Türkiye Türkçesinde -IcI/-UcU sıfat-fiil ekiyle karşılanabildiği görülmektedir.

*Bik küp kişiler bilen aralaşırğa tili, lekin anı **añlawçı** da, **tñlawçı** da, anıñ bilen **duslaşuwçı** da tabılmıy.* (RB, SE-2, 42) “Pek çok insan ile görüşmek istiyor, ancak onu **anlayan** da **dinleyen** de onunla **arkadaş olan** da bulunmuyor.”

*Minim ise ak atlarga atlanıp, **kütkaruwçı** bulıp tüşlerge kırge yığıtnı küresim kildı.* (EA, 101) “Benim ise beyaz atlara atlayıp, **kurtarıcı** olarak düşlere giren yigidi göresim geldi.”

*Kamile üzi de bu minutlarda bik beñsiz, bik yalgız idi, aña da bir cılı süz **eytüwçi**, helin **añlawçı**, **yuwatuwçı** kirek idi.* (FB, 115) “Kamile’nin kendi de bu dakikalarda pek

mutsuz, pek yalnız idi, ona da bir sıcak söz **söyleyen**, hâlini **anlayan**, **teselli eden/edici** gerek idi. ”

*Taw başına kilip tutaşkan çitırmanlı kara urmanga kırıp kitkenmi, elle irtengi seferin tübetey-tübetey kalkulıklar aşa devam itkenmi, **bilüwçi** yuk.* (AG, SE-1, 70) “Dağın zirvesine ulaşp onu birbirine bağlayan sık ağaçlı koca ormana girip gitmiş mi, yoksa sabahki yolculuğuna inişli çıkışlı tepeler aşarak devam mı etmiş, **bilen** yok.”

Eyİ, behit izlewçi behitliiden de behitliirek... (GG, ÜTK, 1) “Evet, mutluluk **arayan** mutludan da daha mutludur...”

1.2.3.1.2.2. Çokluk Ekiyle Kullanımı

*Parlılar bar, parsızlar bar, yalgızlar bar, türkım-türkım **yürüwçiler** bar.* (ES, KUY, 109) “Çiftler var, çift olmayanlar var, yalnızlar var, grup grup **gezenler** var.”

*Anıñ elı çeçüw üstinde ay buyı saban **sürüwçilerin**, traktorçılarnın aşatırğa kirek...* (HS, 33) “Onun sürekli olarak ekimin dışında ay boyunca saban **sürenleri**, traktörcüleri doyurması gerek...”

*Kulıma Eldirmiş awılında yeşegennerniñ hem **yeşewçilerin** ismliğı ilekti.* (TF, 4) “Elime Eldirmiş köyünde yaşamışların ve **yaşayanların** listesi geçti.”

*Ul şulay uylanıp tırğan arada, bır-bır artlı vals eylene **başlawçılar** da tabıldı.* (ES, KY, 3) “Onun böyle düşünüp durduğu sırada, birbiri ardına vals yapmaya **başlayanlar** da oldu. ”

*E şulay da, kim bile, belki bu küñilli türkımde mini **tanuwçılar** da bardır.* (İS, 244) “Ama yine de kim bilir, belki bu eğlenceli grupta beni **tanıyanlar** da vardır.”

1.2.3.1.2.3. İyelik Ekleriyle Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde söz konusu sıfat-fiil ekinin iyelik ekleriyle beraber kullanımından doğan yapıların Türkiye Türkçesinde de -IcI/-UcU sıfat-fiil ekiyle karşılanabildiği yapılara rastlanmıştır.

Şul uk wakıtta küñliñni süyiñç te bili, kürigiz, minim de kaygırtuwçım bar iken lebasa. (NK, BTY, 147) “Aynı zamanda gönlünü neşelendirecek habere de sahip, görüyorsunuz, benim de **gözetenim/gözetici** varmış elbette.”

Minim de şulay kaygırtuwçım, küylep tıruwçım, üstirüwçım, üsındirüwçım bar idi. (MM, 148) “Benimde şöyle **gözetici**, hayatımı düzene **koyucum, büyütücü, besleyici** vardı.”

Üyiñde ir-atıñ bulmasın, yaklawçıñ bulmasın... (AG, SE-2, 222) “Evinde erkeğin olmasın, **savunucun** olmasın.”

Yuk, anıñ da bürene satası kilip tırmıy, sırawçısı bulgan üçin gıne kutırı kızgan idi. (HS, BABU, 108) “Hayır, onun da kütük satası gelip durmuyor, **sorucusu** olduğu için yalnızca kızıyor.”

Nina apa kütkaruwçızniñ isim-familiyasın de bilmiy kala. (FZ, 33) “Nina abla **kurtarıcımızın** adını soyadını da bilmeden duruyor.”

Lekin sizniñ bu ukuw işleriñ tertipke saluwçız yuk, megrifet iyesi bulgan kişigiz yuk. (KN, 236) “Ancak sizin bu bu okuma işlerini düzene **koyanınız/koyucunuz** yok, kültür sahibi olan adamınız yok.”

Anıñ çıga hem kire tırgan işikleri tırlı bulganga, çıguwçısı kırüçişine, kırüçiş çıguçısına kumaçaw itmi. (FY, SS, 51) “Oranın giriş ve çıkış kapıları farklı olduğundan, **çıkanı girenine, gireni çıkanına** engel teşkil etmiyor.”

Mında tatarça ukıy bilüwçigiz barmı sññ? (GE, 319) “Burada Tatarca okuya **bileniniz** var mı hiç?”

Tırlıçe mesherelep, kıynap kitüwçileri de, vak tiyinnerin kızanmawçıları da buldı. (AF, 146) “Değişik şekillerde küçümseyip, dövmeye **devam edenleri** de küçük paraları **esirgemeyenleri** de oldu.”

1.2.3.1.2.4. Hâl Ekleriyle Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde geçici isim yapan *-(U)wçI* sıfat-fiil ekinin doğrudan yükleme, yönelme, çıkma ve ilgi hâli ekleriyle birlikte kullanıldığı görülmektedir. Ekin Türkiye Türkçesinde iyelik eki almadan hâl eki aldığı örneklerle rastlanamamaktadır.

Kullarındaki sumkalarınıñ zurlığına karaganda, kızlar munçaga yuwınırga baruwçını tüğil, saban tuyına beyrem iterge ezirlenip çıkkın gaileni hetirlete idi. (KK, SK, 93) Ellerindeki bohçaların büyüklüğüne bakıldığında, kızlar hamama yıkanmaya **gideni** değil, saban toyuna bayram yapmaya hazırlanıp çıkan bir aileyi hatırlatıyordu.

Annan da düriş süz eytüwçiniñ uçratkanım yuk elı minim. (NK, 19) “Ondan daha doğru söz **söyleyeni** gördüğüm olmadı hiç benim.”

Münü eytüwçiniñ rayküm sekretari ikeniñ bilgeç, Kayum cir tişiğine kırıp kiterlik bulıp uyaldı. (GG, SE-2, 13) “Bunu **söyleyenin** ilçe meclisi sekteri olduğunun farkına varınca, Kayum yerin dibine girecek gibi olup otandı.”

Segıyt, kabalanıp, tıprçınıwçınıñ üstine ük yata: sazan ya ceyin bulmagayı. (MŞ, 39) “Segıyt, telaşlanarak, **çırpananın** üzerine hemen kapaklanıyor: sazan veya yayın olmasın.”

Tütüş, kırüwçiden küzlerin almıyça, artka çiğindi. (NF, SE-3, 69) “Tütüş, **girenden** gözlerini alamadan geriye çekildi.”

Ananıñ tuwgan iruwin tuzdırıwçıdan, atañnıñ tuwgan cirin basuwçıdan kanlı üç al, uglm! (NF, SE-3, 39) “Ananın doğduğu obayı **yok edenden**, babanın memleketini **basandan** kanlı üç al, oğlum!”

Üçke — üç! Ütirüwçiğe — ülim! (SR, 207) “Öce üç! **Öldürene** ölüm!”

İşikniñ tıǵı yagında, pıçak astında yatuwçıga da, işikniñ bu yagında tilmırıp kütüp utıruwçılarga da... (FB, 88) “Tapının öteki tarafında, bıçak altında **yatana** da, kapının bu tarafında susarak bekleyip **oturanlara** da...”

1.2.3.1.3. Yapım Ekleriyle Kullanımı

Söz konusu sıfat-fiil ekinin yalnızca isimden isim yapım eki olan +*lik* ekini üzerine aldığı görülmektedir.

Alarda işçilerge işanmawçılık bik küçli. (MG, 380) “Onlarda işçilere **güvenmeyicilik** çok güçlü.”

Bu içüwçilik digen afetke kayçan çik kuyabız, ipteşler? (MM, 137) “Bu **içicilik** denilen belaya ne zaman sınır koyuyoruz yoldaşlar?”

1.2.3.1.4. Kalıcı İsim Yapma Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu sıfat-fiil eki, Kazan-Tatar Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi kalıplaşarak kalıcı isimler yapma konusunda oldukça işlektir. Bu isimlerin büyük çoğunluğunun bir mesleği icra edenlere verilen isimler olduğu görülmektedir. Bu sebepler gramer kitaplarında fiilden isim yapım ekleri arasında gösterilmektedir. Kalıcı isim yapan *-(U)wçI* sıfat-fiil eki meslek icracısını ifade ederken Türkiye Türkçesinde *-IcI*, *-An* ve *-r* sıfat-fiil ekinin biçimleriyle, alıntı veya kendine has başka kelime türetme yollarıyla karşılanmaktadır: **tuğuwçı** “terzi, dikici”, **çeç aluwçı** “berber, saç kesici”, **uçuwçı** “pilot” **çeçüwçı** “çiftçi”, **kuñuwçı** “çoban”, **satuwçı** “satıcı”, **işlewçı** “işçi, çalışan”, **ukutuwçı** “öğretmen, öğretici”, **ukuwçı** “öğrenci, okur” vb.

Kazan-Tatar Türkçesinde bazı bilimsel terimlerin yapımında da *-(U)wçI* sıfat-fiil ekinden yararlanıldığı görülmektedir. Bu yapılar Türkiye Türkçesinde *-An* sıfat-fiil ekiyle karşılanmaktadır; **bülñuwçı** ‘bölünen’, **bülüwçı** ‘bölen’, **alnuwçı** ‘alınan’, **kuşuluwçı** ‘ortak’, **urtak waklawçı** ‘ortak bölen’, **sanawçı** ‘bölen’ ” vb. (Zekiye, 2016: 244).

1.2.3.1.5. Ekin Tarihî Seyri

İlk olarak Orhun Türkçesi döneminde *-gUçI* şeklinde görülen bu sıfat fiil Tonyukuk Yazıtında dört kez tekrarlanan **ayguçı** “danışman”, ve Köl Tigin Yazıtında **bark itgüçi** “ev yapıcı”, **bitik taş itgüçi** “yazılı anıt yapıcı” örneklerinde görülmektedir. Bu örneklerin hepsinde ekin kalıcı isim yapma fonksiyonuyla kullanıldığı anlaşılmaktadır (Tekin, 2022: 152).

Eraslan, ekin Uygur Türkçesi döneminde *-gUçI/-kUçI* şeklinde kullanıldığını ifade etmektedir. Ekin geçici sıfat yapma fonksiyonuyla kullamına **yigüçi** *yeklerde* “yiyici şeytanlardan” **ölürgüçi** *ud* “öldürülen sığır”, **ırklaguçı** *kişi* “fal açan kişi” gibi örnekler vermektedir. Geçici isim yapma fonksiyonuyla ilgili olarak **ayığ sakıngıçılar** “kötü düşünenler”, **alguçka** “alıcıya” **bergüçike**, “alıcıya” örneklerini vermektedir. Ancak Eraslan’ın bu döneme ait verdiği örneklerde ekin *-kUçI* şekline rastlanamamaktadır (2012: 382).

Karahanlı döneminde de ekin *-gUçI* şeklinde kullanıldığı görülmektedir. Hacıeminoğlu ekin bu dönemde geçici isim yapma fonksiyonuyla ilgili olarak **keçgüçi** “geçen”, **kalguçi** “kalan, kalıcı”, **baguçi** “bağlayan” gibi örnekler vermektedir. Bu dönemde ekin geçici isimler yapma fonksiyonunun daha işlek olduğu görülmektedir (1996: 169).

Ata, Harezmi Türkçesi döneminde önceki dönemlerden farklı olarak ekin *IçI/-uçI* şekillerine nadiren rastlandığını belirterek **yonuçi** “yontucu”, **biliçi** “bilici, bilen” ve **yazıçi** “yazıcı, yazan” (2002: 88).

Kıpçak Türkçesi döneminde ekin çok şekilli olduğu görülmektedir. Güner, bu dönemde ekin *-gIçI/-gUçI/-kIçI/-kIçI/-vçI/-IçI/-UçI* şekilleriyle kullanıldığını ve gelecek zaman anlamının dışında çoğunlukla geniş zaman anlamı verdiğini belirtmektedir. Ekin kullanımıyla ilgili olarak **aldovuçi** “aldatıcı”, **azarlavuçi** “azarlayan”, **dost tutguçi** “dost edinen”, **korkuçi** “korkan” öç **algıçi** “öç alan” **tohtatuçi** “destek verici”, **söyündürğiçi** “sevindirici” **alavuçi** “alıcı” **yarlugavuçi** “bağışlayan” “avcı” **izdevüçi** “sakınan, kayıran” gibi örnekler vermektedir. Örneklerin genel olarak geçici isimler yaptığı görülmektedir. Yalnızca **uçıçi** kuş “uçan kuş” ve **can alguçi düşmen** “can alan düşman” örneklerinde geçici sıfat fonksiyonuyla kullanıldığı anlaşılmaktadır (2020: 357-358).

Eckmann, Çağatay Türkçesi döneminde ekin *-gUçI/-kUçI* şeklinde olduğunu belirtmektedir. Ekin geçici isim yapma fonksiyonuyla ilgili olarak **kişrev açkuçi** “ülke açan, fatih”, **degüçi** “deyici; hikâyeci”, **kezgüçi** “gezgin”, yığaç **urguçi** “dayak atan” gibi örnekler vermektedir. Ekin geçici sıfat yapma fonksiyonuyla ilgili olarak **beyze bergüçi kuş** “yumurta veren kuş” ve **kan tökküçi kâfir közüñ** “kan dökücü kâfir gözün” örneklerini vermektedir (2021: 103).

Bu bilgiler ışığında ekin Kazan-Tatar Türkçesindeki durumda Kıpçak Türkçesi döneminin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Ancak söz konusu ekin Kazan-Tatar Türkçesinde dudaksıllaştığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde ise ek başındaki *g-* sesinin düştüğü ve iç sesteki ünsüzün tonlulaştığı görülmektedir.

1.3. ZARF-FİİL EKLERİ

Korkmaz, zarf-fiilleri “çekim işleyişine girmiş bulunan, zarf olarak kullanılan fiil şekilleri” olarak tanımlamaktadır (2017: 841).

Ergin, zarf-fiiller için “gerundium” kavramını tercih ederek bu yapıların “hareket hâli ifade eden fiil şekilleri” olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca isim veya fiil çekimine dâhil olmadıklarını belirtmektedir (1994: 336).

Banguoğlu, zarf-fiillerin “fiilin zarf işleyişine girmek üzere aldığı özel şekiller” olduğunu ifade etmektedir. Zamana bağlı olmamaları sebebiyle “isim-fiillere benzediklerini ve sıfat-fiillerden ayrıldıklarını” bildirmektedir (1990: 427-428).

Eker, zarf-fiillerin fiillerden “geçici olarak türetilen zarf işlevindeki” kelimeler olduğunu ifade etmektedir (2018: 105).

Hangildin’in zarf-fiil kavramına yaklaşımı şöyledir: “Zarf-fiiller adından da anlaşılacağı üzere dil bilgisel konuları itibarıyla fiil ile zarf arasında bulunan yapılardır. Ancak bu yapıların esasını fiil oluşturmaktadır. Fiile has çatı ve olumsuzluk eklerini taşıyabilirler. Bu yönden fiile yakındırlar. Ancak bu yapılar fiil olarak şahıs zaman ve kip ekleriyle bir araya gelmezler. Fiil gibi çekime girmezler. Bu durum onları zarf durumuna sokar.” (1959: 238).

Veliullina ve Kurbatov, “ikinci bir fiil bildiren iş ya da oluşu, zamanı veya durumu yönünden açıklayan fiil şeklinin” zarf-fiil olarak isimlendirildiğini ifade etmektedir. Ayrıca zamana bağlı olduklarını, geçmiş ve gelecek zamana bağlı olan şekillerinin olduğunu belirtmektedir (1965: 248-249)⁶.

Nurmuhammetova, zarf-fiillerin “fiilin ve zarfın özelliklerini birleştiren, çekimlenmeyen bir fiil türü” olduğunu ve “kullanımı en yaygın fiilimsilerin zarf-fiiller” olduğunu ifade etmektedir. “Zarfa benzeyerek bir süreci ifade ettiklerini, bağlı oldukları fiillerin zamanını karakterize ettiklerini” ifade etmektedir (2007: 29).

Kazan-Tatar Türkçesiyle ilgili gramerlerde rastlanan zarf fiil ekleri şöyledir: -A/-y, -gAç/-kAç, -gAnçA, -gAnçI, -gAndA, -gAndAy/kAndAy, -mAstAn, -mAyInçA, -mIy, -mIyçA, (I)p, -rdAy -(i)şIly (Hangildin, 1959: 238; Hisamova, 2006: 256-263; Öner, 2007a: 725-728; Alkaya ve Buran, 2019: 75).

Korkmaz’ın verdiği bilgiler ışığında Türkiye Türkçesindeki zarf-fiil ekleri şöyledir: “-(y)A, -(y)AcAğInA, -(y)AcAğInda, -AcAkçAsInA, -(y)All, -(y)ArAk, -(y)AsIyA,-

⁶ Burada söz konusu olan durum zarf-fiil eki almış bir yapının yükleme bağlanarak oluşmasıyla ilgilidir. Yapının zamana bağlanması yüklem üzerindeki zaman ifadesinden kaynaklanmaktadır.

Dı...-mI, -DI...-mAdI, -DIkçA/-DUkçA,-DIktA/-DUKtA, -DIktAn/-DUktAn, - (y)IncA/(y)UncA, -(y)Ip/-(y)Up, -IrcAsına, -IşInDa, -ken, -mAcAsInA, -mAdAn, -mAklA,- mAksIzIn, -mAktAnsA, -mAmAcAsInA, -mAsInDAn, -mAsIyla, -mIşçAsInA,-r...-mAz, -sA, -yormUşçAsınA” (2017: 841-883).

1.3.1. Esas Zarf-Fiil Ekleri

1.3.1.1. -A /-y

Bu zarf-fiil eki ünsüzle biten fiillere ünlü uyumuna göre -A şekli getirilmektedir. Dar ünlüyle biten fiillere doğrudan -y şekli getirilmektedir. Geniş ünlüyle biten fiillere yine -y şeklinde gelmekte ve kendinden önceki sesi daraltmaktadır (Öner, 2007a: 725).

Türkiye Türkçesinde de kullanılan -A zarf-fiil eki fonksiyonları bakımından her iki lehçede de aynıdır. Ekin tekrar grubu oluşturarak anlamı kuvvetlendirdiği ve tasvir fiillerin kurulumunda görev aldığı bilinmektedir. Ekin tasvir fiillerin kurulumu görev alması dışında müstakil kullanımının her iki lehçede de köreldiği ifade edilmektedir (Hangildin, 1959: 240; Öner, 2007a: 725; Korkmaz, 2017: 842). Ancak Kazan-Tatar Türkçesinde birkaç örnekte ekin müstakil kullanımına rastlanabilmektedir.

*Neplyuyev rizasızlığın kürsetkendeney, urınınnan tırıp kitti, barıp tereze buyına bastı hem, üziñe bik te tanış yeş şeher manzarasına **karay**⁷, süziñ devam ittirdi:...* (CR, 322)
“Neplyuyev razı olmayışını gösterircesine yerinden kalkıp gitti, varıp pencerenin yanında durdu ve kendine pek de tadınık gelen genç şehrin manzarasına **bakarak** sözünü devam ettirdi:...”

*İrinneri **yılmaya** yılmayuwın, tik kaş astında uk urnaşkan karasuw-zeñger küzleri niçiktir bik kiskiñ karıylar.* (HŞ, 36) “Dudakları **gülümseyerek** gülüşünü, hemen kaşlarının altında konumlanan koyu mavi gözleri nedense pek sert bakıyorlar. ”

⁷ Söz konusu örneğin ölçünlü Kazan-Tatar Türkçesine aykırı olduğu görülmektedir. **Karay** “bakarak” kelimesinin çalışmanın çeşitli noktalarında da görüleceği gibi **karıy** şeklinde olması gerekirdi.

1.3.1.1.1. Tekrarlı Kullanımı

-A/-y zarf-fiil eklerini alarak iki fiilin birbiri ardına sıralanması suretiyle yapılmaktadır. Bu yapılar ekin tarihî Türk lehçelerinde görülen fonksiyonlarını da üstlenerek daha kuvvetli bir şekilde yansıtmaktadır.

1.3.1.1.1.1. Tarz Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Türkiye Türkçesinde olduğu Kazan-Tatar Türkçesinde de denk iki fiilin tekrarlanması suretiyle fiilin yapılış şeklini kuvvetlendirdiği ve esas fiile tarz bildirme fonksiyonuyla bağlandığı görülmektedir.

Polktaş ipteşlerim — ruslar, tatarlar, ukrainlilar hem başka millet ulları bilen bir safta biz, aklar armiyasın kuwa-kuwa, Kara diñgizge barıp citti. (GB, 5) “Silah arkadaşlarım, Ruslar, Tatarlar, Urkaynalılar ve başka milletlerin çocukları ile aynı safta biz, Beyaz Ordu’yu **süre süre** Kara Deniz’e ulaştık.”

Şulay da birniçe kat yığılıp tüşip, kullarımın sızırıp bitirsem de, kayrı kiseklerine, kayçandır sındırılğan bütak kaldıklarına yabışa-yabışa, min birinç bütakka minip atlandım. (EH, 42) “Ama yine de birkaç kez düşüp kollarımı sıyırıp mahvetsem de, ağaç kabuklarına, bir süre önce kırılmış dal parçalarına **tutuna tutuna** ben ilk dala çıkıp oturdum.”

Garif süzinde türdi, yıldız atılğan sayın, yul buyınça şul tığiñ tiliy-tiliy bardı. (FY, SE-BT, 126) “Garif sözünde durdu, yıldız kaydıkça, yol boyunca o dileğini **dileye dileye** gitti.”

Canbalık birer segatlep hereketsiz yattı da, sudagı büz kiseklerin aralıy-aralıy, salmak kına yüzip kitti. (GG, KA, 64) “Canbalık bir saat kadar hareketsiz kaldı ve sudaki buz parçalarını aralaya aralaya usulca yüzüp gitti.”

Her iki lehçede de yakın anlamlı iki fiilin -A zarf-fiil eki aracılığıyla tekrarlanarak tarz bildirdiği örneklerle rastlanmaktadır.

Şulay ürke-kurka gına başlangan iş bulsa da, kontsert üzi yarıysı ütti tagın. (MŞ, 74) “Bu şekilde **ürke korka** başlanan bir iş olsa da konser oldukça faydalı geçti yine.”

Ebiy **bügile-sığıla** suw küterip tūra. (VN, CP, 74) “Nine **eğile büküle** su çekip duruyor.”

Cilbezek cil, çeçeklerni **süye-übe**, **irkeliy-tirbete** uyatıp, tuwaçak tañ yulına huşbuy bürkiş çıga. (ZB, 117) “Munzur rüzgâr, çiçekleri **öpe okşaya**, **sarıla kucaklaya** uyandırıp, atacak tan yoluna güzel kokular yayıp çıkıyor.”

Her iki lehçede de zıt anlamlı iki fiilin -A zarf-fiil eki aracılığıyla tekrarlanarak tarz bildirdiği örneklerle rastlanmaktadır. Ancak bu durum Kazan-Tatar Türkçesine Türkiye Türkçesine oranlara daha seyrek görülmektedir.

Biz **bata-çuma** tizrek kaytuw yulına tüştik. (HŞ, BABU, 6) “Biz **bata çıka** hızlıca dönüş yoluna düştük.”

Yulsız tiren karda **yığıla-tūra** Gerey yanına kilip citer-citmes, kiletke süyep utırtılğan Miñliñbaynı kürip kurkuwınnan kıçkırip ciberdı. (Gİ, A, 6) “Yolu kaplayan derin karda **düşe kalka** Gerey’in yanına gelip ulaşır ulaşmaz kilere dayanıp oturtulan Minlibay’ı görüp korkudan çığlık atıverdi.”

1.3.1.1.1.2. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Kazan-Tatar Türkçesinde de denk iki fiilin tekrarlanması suretiyle fiilin yapılış şeklini kuvvetlendiren ve esas fiildeki oluşun veya kılışın sebebini bildirme fonksiyonuyla bağlandığı görülmektedir.

Pişi balası anı **küte-küte** arıp biken. (AA, 84) “Kedi yavrusu onu **bekleye bekleye** yorulmuş.”

Siz de, **yaza-yaza** tirişi uyılğan nezik barmaklar, tünner buyı sızlamassız. (NG, MGB, 150) “Siz de, **yaza yaza** derisi paralanan nazik parmaklar, geceler boyu sızlamazsınız.”

Anıñ karawı hatını Garife tütiy molodits, gümır buyı iriñ bilen paroñodta **yüriy-yüriy** üstarıp biken, çın irlerçe batır yürekli hatın, işni de yañşı bile. (SS, ABA, 49) “Onun yardımcısı karısı Garife teyze helal olsun, ömür boyu kocası ile vapurda **geze geze** ustalaşmış, gerçek erkekler gibi cesur yürekli kadın, işini de iyi biliyor.”

Yuksa, bılay **uyly-uyly** akıldan da şaşarsıñ... (İS, 41) “Yoksa böyle **düşüne düşün**e aklını yitirirsin...”

1.2.3.1.2. Birleşik Fiillerin Kurulumunda Görev Alması

Her iki lehçede de -A zarf-fiil ekinin tasvir fiillerin kurulumunda görev alabildiği görülmektedir. Ancak Kazan-Tatar Türkçesinde başlama ifade eden -A *başla* yapısı Türkiye Türkçesinde -mAyA *başla* yapısındaki isim-fiil eki ve yönelme hâli ekinin birlikteliğinden doğan yapı ile ifade edilmektedir.

1.2.3.1.2.1. -A/y al-

Kazan-Tatar Türkçesinde yeterlilik fiili -A/y zarf-fiil ekinden sonra *al-* fiilinin getirilmesi suretiyle kurulmaktadır. Türkiye Türkçesinde yeterlilik fiili -A zarf-fiil ekinden sonra getirilen *bil-* fiil aracılığıyla kurulmaktadır.

Eger tñlese, bñ anda parañutlar da yñzdñre alabñz! (Añ, K, 33) “Eğer istersek biz orada vapurlar da **yñzdñrebiliriz.**”

*Kiçe kürşilerden ütiçe alıp tñrgan bñ çilek bereñğññ tñlerlñk bulsa da isennerñ çıkmamñ dip, ni ñzlese, te, bñ saw bereñğñ de **taba almadık.*** (VN, 17) “Dün komşulardan rica minnet aldığımız bir kova patates olsa da sağlamları çıkmaz mı diye ne kadar arasak da sağlam bir patates bile **bulamadık.**”

*Belki, niçñk kñne tırışsam da, ñikeyetññ min anññça ñsta, ñalñkçan itñp **sñyliy almam.*** (ZB, 117) “Ancak ne kadar uğraşsam da hikâyeyi onun kadar usta ve millî bir şekilde **anlatamıyorum.**”

*Alarnññ ñylerñne yañadan beññt kñrdñ, şatlık kayttñ, alar tağı yılmaya, bñ-bñrlerññññ kñzlerñne **karñy ala başladılar.*** (FB, 35) “Onların evlerine yeniden talih girdi, mutluluk geri döndü, onlar tekrar gülümsemeye, birbirlerinin gözlerine **bakabilmeye başladılar.**”

1.2.3.1.2.2. -A/y bar-

Kazan-Tatar Türkçesinde -A/y *bar-* tasvir fiili, süreklilik, devamlılık veya hareketin şiddetindeki artışı ifade etmektedir (Zekiyev, 2015: 368). Türkiye Türkçesinde yapının tasvir fiil olarak tam bir karlılığı bulunmamaktadır. Bu sebeple -mAyA *devam et-* yapısıyla karşılanabilmektedir. Bazen doğrudan esas fiil ile aktarma zorunluluğu doğmaktadır.

Enis, uñış ũlgire bargan sayın, kıp-kızıl suwsıl ĩri pomidorların aşhaneye tapşıra bardı. (EH, EA, 7) “Enis, ürün yetişmeye devam ettikçe, kıpkırmızı, sulu, iri domateslerini yemekhaneye **getirmeye devam etti.**”

Zũlfiya Seyitni künnen-kũn nıgrak yarata, kişilik sıyfatların tirenrek añlıy, beyeliy bara. (TG, SS, 123) “Zũlfiya Seyit’i günden dũne daha çok seviyor, insanî özelliklerini daha derinden anlıyor, **kıymet vermeye devam ediyor.**”

Tũrmıř hemmesĩn de akrınlap tũzete, yamyı bara. (SP, PT, 166) “Hayat hepsini de yavaş yavaş düzeltir, iyileştirir.”

1.2.3.1.2.3. -A/y başla-

Kazan-Tatar Tũrkçesin -A/y başla- başlama bildirir. Tarihî Tũrk yazı dillerinde de görũlebilen bu tasvir fiil yapısı Tũrkiye Tũrkçesinde bulunmamaktadır. Bu yapı Tũrkiye Tũrkçesinde -mA isim-fiil ekinin üzerine yönelme hâli ekinin gelmesiyle oluşan -mAyA başla- yapısı ile karşılanmaktadır.

Enisĩ ũlgennen sũn kire başladı ul tũřĩme. (ZH, TK, 145) “Annesi öldũkten sonra **girmeye başladı** o dũřũme.”

Tũrme tınlıgıñ ģetĩrletken bu řũmlı binadan tizrek çıgıp kaçuw tĩlegĩ tuwa başladı... (Hİ, 136) “Hapishane sessizliğini hatırlatan bu uğursuz binadan derhal çıkip kaçmak arsuзу **doğmaya başladı...**”

Annarı indĩ yığitler bĩlen yũriy bařlarsıñ... (NF, SE-1, 321) “Daha sonra erkekler ile **çıkmaуa başlarsın.**”

Bũlayga kitse, bĩz tizden bĩr-bĩrĩbĩzni aşıy bařlayaçaķbız. (İVN, 28) “Bũyle devam ederse biz en kısa sũrede birbirimizi **yemeye başlayacağız.**”

1.2.3.1.2.4. -A/y bĩl-

Bu tasvir fiil yapısı, Kazan-Tatar Tũrkçesinde tıpkı Tũrkiye Tũrkçesinde olduğu gibi yeterlilik fiilinin kurulumunda kullanılmaktadır. Ancak -A/y al- yapısının daha işlek olduğu görũlmektedir. Tũrkiye Tũrkçesinde doğrudan -A bil- yapısıyla karşılanmaktadır.

Lekin ul avılınıñ şul şigri maturlığı artında anıñ kırıy yüzñ, awır helñ de küre bildi. (GG, SE-2 445) “Ancak köyün bu şiirsel güzelliğinin ardında onun hoyrat yüzünü, zor durumunu da **görebildi.**”

Bız üzibizden tübenrekler bilen gñe dus bula bilebiz, e tiñner bilen, bigrek te üstünrekler bilen dustane yeşiy almybiz. (GG, KA, 117) “Biz kendimizden daha aşağıdakiler ile **dost olabiliyoruz**, ancak denkler ile, çoğunlukla da daha üstünler ile dostça yaşayamıyoruz.”

Birñçiden, doktorlar heziрге iski üpkeni gñe kisip taşly bileler, yañasın kuya almylar; ikinçiden, minim üpkeni bit faşist timiri tişip ütti. (MK, 39) “Birincisi, doktorlar şuan sadece eski ciğeri kesip **çıkatabiliyorlar**, yenisini koyamıyorlar; ikincisi benim ciğeri bir faşist mermisi deşip çıktı.”

1.2.3.1.2.5. -A/y bir-

Kazan-Tatar Türkçesinde -A/y bir- tasvir fiil yapısı, hareketin doğrudan yapıldığını ifade etmektedir (Zekiyev, 2015: 368).

Çibişler yığırıp kileler de suwnı tamçılap kına içe bireler. (AA, 157) “Civcivler koşarak gelirler ve suyu damla damla **içiverirler.**”

Büz yurganın yabıngan yılga, karamıyça zeher salkınga, haman çiltır-çiltır aga bire idi. (AA, 95) “Buz örtüsünün kapladığı nehir, bakmadan dondurucu soğuğa, sürekli şarıl şarıl **akıveriyordu.**”

Etiyleri indi alarga kenefiler ezirlep kuygan, baskıç ta ezir, tınıç kına yugarıga ürmeli bir. (RZ, 85) “Babaları şimdi onlara kanepeler hazırlayıp bırakmış, merdiven de hazır, sessizce yukarıya **çıkıver.**”

Min, kinet tılım beylengendey, ni eytirge, eytsem niden başlarga bilmiçe, tın gına **atly birdim.** (HS, BABU, 132) “Ben, yeniden dilim tutulmuşçasına ne söylemem gerektiğini, nereden başlamam gerektiğini bilmeden sakince **yürümeye devam ettim.**”

1.2.3.1.2.6. -A/y kal-

Kazan-Tatar Türkçesinde -A/y kal- tasvir fiili, öznenin hareketi tamamlayamadığını, beklenmedik bir anda ortaya çıkan olumsuz durumları ifade etmek için kullanılmaktadır (Güney, 2015: 202). Türkiye Türkçesinde bazen -A kal- yapısıyla karşılanabilmektedir.

Sugış çığa kalsa da, sugışka almayacaklar sinî. (MH, AUT, 233) “Savaş çıksa bile savaşa almayacaklar seni.”

Bu halık birleşe kalsa, utlı kümürde yalantepi biyiteçek dünyasın. (FS, 192) “Bu halk birleşirse, kızgın kömürde yalınayak oynatacak hepsini.”

Mühemmet anıñ kinet şulay kabınıp kitüwne aptıry kaldı. (SR, 239) “Muhammet onun aniden bu şekilde öfkelenip gidişine şaşırakaldı.”

Şulay da min yahşı hetirliym, ul vakıta Mirzanı bızniñ bilên birge herbi hıżmetke almadılar, bizgek bilên avıruw sebepli bugay, komissiyaden ütmedi, üz parohodında kapitan yardımçıı bulıp işliş kaldı. (SS, 63) “Yine de ben iyi hatırlıyorum, o zaman Mirza’yı bizim ile birlikte askerî hizmete almadılar, sıtma hastalığı yüzünden olmalı, komisyondan geçemedi, kendi vapurunda kaptan yardımcısı olarak çalıştı.”

1.2.3.1.2.7. -A/y kil-

Kazan-Tatar Türkçesinde -A/y kil- tasvir fiili, belirli bir zaman kadar yapılan hareketi ifade etmektedir (Zekiye, 2015: 370). Süreklilik yapısı olarak da değerlendirebiliriz. Türkiye Türkçesinde -A gel- yapısıyla karşılanabilmektedir. Ancak aktarmalar esnasında her zaman kullanmak mümkün olmayabilir.

Bir yıl eyte kildim, zinhar, miniñ başımnı eylendirme, tıǵı cünsizden kütcardıñ, rehmet, lekin min iki balalı hatın, miña ümüt tütma, dimin. (EA, 34) “Bir yıldır söylüyordum, lütfen benim başımı döndürme, beni şu yaramazdan kurtardın, sağ ol, ancak ben iki çocuklu kadın bir kadını, bana ümit bağlama diyorum.”

Müña kader malaylar kuşamatımnı eytıp üçiklewden tış, miniñ cirli yukka kıyırıtmadı. Dewrekler kanat astına ala kıldı. (MK, 31) “Buna kadar oğlanlar lakabımı söyleyerek takılmaktan başka beni yerli yersiz gücendirmede. Daha büyükler kanatları altına alageldi.”

Yuriy kilmedim bit artıñnan, suwga batmasın dip bürçılıp kildim. (NG, MGB, 53)
 “Koşmadım ardından, suya batmasın diye korkup geldim.”

Kirişinçe, bu tübekni ümitli dip sanıy kildim. (AG, SE-3, 414) “Aksine, bu bölgeyi umutlu diye saymaktaydım.”

1.2.3.1.2.8. -A/y kür-

Kazan Tatar Türkçesinde -A/y kür- tasvir fiilinin “rica, tembih, uyarı ve öneri gibi kiplik işlevleri” bulunmaktadır (Güney, 2015: 203). Türkiye Türkçesindeki -mAyA gör- “gelmeye gör, olmaya görsün vb.” yapısına benzemektedir. Farazilik de bildirmektedir. Ancak zarf-ekinin olumsuz şekline rastlanamamıştır.

Kulıgızni kise kürmegiz, — dip, pıçakni büreneniñ sul yagındagı çirik bütak urınına kadadı. (EG, 31) “Elinizi kesmeyin, deyip bıçağı kütüğün sol yanındaki çürük dala sapladı.”

Sız anı uyata kürmegiz indı, ipteşler! (Eİ, 53) “Siz onu uyandırmayın şimdi, yoldaşlar!”

Min kaytkançı yeşiy kürsın. (AG, SE-3, 356) “Ben dönünceye kadar yaşasın.”

Üz hatınıñni da felen kaçkın hatını digen meshereñ dannañ saklıy kür balam. (EG, 114) “Kendi eşini de falan kaçığın karısı diye söylenen aşağılayıcı şöhretten koru oğlum.”

1.2.3.1.2.9. -A/y sal-

Kazan-Tatar Türkçesinde -A/y sal- tasvir fiili, aniden yapılan bir hareketi ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde tam bir karşılığı bulunmasa da -İ/-U ver- fiiliyle karşılanabilmektedir.

Şunda atası süziñe kuwet üstep, işik yarı utırgan Kamil ulı eyte saldı. (MH, 54)
 Daha sonra babasının sözlerine güç katarak kapı tarafından oturan Kamil’in oğlu söyleyiverdi.

Tagın ni buldı? — dip kışkıra saldım. (HS, 41) “Yine ne oldu, diyerek bağırıverdim.”

Uç tüplerin tükürüklü salıp, yañadan kazıy başladı. (AÇ, K, 205) “Ellerine tükürüverip yeniden kazmaya başladı.”

1.2.3.1.2.10. -A/y tür-

Kazan-Tatar Türkçesinde -A/y tasvir fiili, tekrarlanan ve ya devam eden bir hareketi ifade etmektedir. Türkiye Türkçesindeki -A dur- süreklilik fiiliyle aynıdır. Ancak bazen -mAyA devam et- yapısıyla karşılanması gerekmektedir.

‘Tınıçlangaç, belki başkaça uylar eli?’— dip, Garifi anı haman da yuwata türdi.” (FY, SE-BT, 124) “‘Sakinleşince belki başka şekilde düşünür?’ diyerek Garifi onu **teselli etmeye devam etti.**”

Yürgen sayın akıl arta dimiym, meger tecribe üstele tūra. (AG, SE-3) “Yaşadıkça akıl artar demiyorum, fakat tecrübe **birikmeye devam eder.**”

Eyde, kızım, atıñnı tugarıyk ta, bızde çeyliy tūrursıñ. (HŞ, 214) “Haydi kızım, atının koşumlarını çözelim de bızde çay içe **durursun.**”

Huş hezırge, agayım, bar, sin bızñnı uynagannı karay tūr, bızge başlarga vakıt. (ME, 114) “Hoşça kal şimdilik, ağabeyim, git sen bizim oynadığımızı **seyrededur,** başlamamızın zamanı geldi.”

1.2.3.1.2.11. -A/y tuş-

Kazan-Tatar Türkçesinde -A/y tuş- tasvir fiili, hareketin tam olarak tamamlanmadığını ifade etmektedir (Zekiyev, 2015: 371) Türkiye Türkçesinde böyle bir kullanıma rastlanamamaktadır. Bu sebeple esas fiilden önce *biraz, azıcık, hafifçe* vb. birtakım zarflar aracılığıyla karşılanabilmektedir.

Gülşehide biraz uylap türdi da, itegñ kütere tüşip, uzun kınıçlı rızına bütaları bñen suwga saklanıp kñre başladı. (GE, 227) “Gülşehide biraz düşündü ve eteğini **biraz kaldırıp,** uzun konçlu lastik çizmeleri ile sakınarak suya girmeye başladı.”

Eniy yak-yagına iskertüwlñ karanıp, tawışın akrınayta tüşti. (SS, ABA, 131) “Annem etrafına düşünceli bir şekilde bakınarak sesini **biraz alçattı.**”

Bahadır dustınıñ dulkanlana-dulkanlana süylegen hikeyetñ külimsiriye tüşip tñlap bardı. (LG, 64) “Bahadır dostunun heyecanlana heyecanlara anlattığı hikâyeti **hafifçe gülümseyerek** dinmeye devam etti.”

Server ğndeşmedi. Bıraz yũşıy tũştı. (SP, ŬBA, 58) “Server cevap vermedi. Biraz **yumuşadı.**”

1.2.3.1.2.12. -A/y yaz-

Kazan-Tatar Türkçesinde -A/y yaz- tasvir fiili, Türkiye Türkçesindeki gibi esas fiildeki harekete yaklaşmayı, ramak kalmayı ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde doğrudan A- yaz- yapısıyla karşılanabilmektedir.

Ajdahanıñ küliwıñnen ağaçlar şawlagan, kükler kükregen, ğetta zeñger bışığınñen ay yıgılıp tũşe yazgan. (FY, E-3, 20) “Ejderhanın gülüşünden ağaçlar uğuldemiş, gökler gürlemiş, hatta mavi beşiğinden ay yığılıp **düşeyazmış.**”

Min vegdemñ ğetirden ıgara yazganmın, e ul ũıtmagan. (SR, K, 172) “Ben sözümü aklımdan çıkarayazmışım, ancak o unutmamış.”

Minim de sul ayak ũşıy yazgan idi, ÇTZ içinde küç-ğel kıbırdata-kıbırdata can kırttım. (İS, 176) “Benim de sol ayağım **donayazmış idi**, ÇTZ içinde güç bela kıpırdata kıpırdata kendine getirdim. ”

Min bıçara kartnı kızganıp yultı yazdım. (ŞE, Y, 56) “Ben çaresiz ihtiyara üzülüp ağlayayazdım.”

1.2.3.1.3. Şekil ve Zaman Eki Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki üzerine zamir kökenli şahıs eklerini alarak şimdiki zaman çekimini oluşturmaktadır. Bu durum Türkiye Türkçesinde görülmeyen bir özelliktir. Türkiye Türkçesinde şimdiki zaman çekimi -yor ekiyle yapılmaktadır. Ancak her iki yapının da -A zarf-fiil ekiyle bağlantılı olduğu görülmektedir. Kazan-Tatar Türkçesinde şimdiki zaman ekini oluşturan -A/-y ekinin, -A *turur* yapısından yardımcı fiilin düşmesiyle zarf-fiil ekinin zaman eki olarak yerleştiği (Öner, 1997: 177; Bulak, 2017: 237), Türkiye Türkçesinde ise yine benzer bir yapıda olan -A *yorır* yapısındaki zarf-fiil ekinden feragat edilerek yardımcı fiilin eklediği bilinmektedir.

Elbette, gafu itemiñ. Nişliym, katı begirli bula bilmıym. (TM, 164) “Elbette **affediyorum**. Neyleyim, taş yürekli **olamıyorum**”

İkisi biryulı bula almıymıni? Baylık bilen imannı eytem... (GG, UTK 147) “İkisi bir arada **olamıyor** mu ki? Zenginlik ile iman **diyorum**...”

Min ayagım bilen katını kapşy-kapşy aldan baram, miniñ arttan iplep kine abıy kile. (HŞ, BABU, 29) “Ben ayağımla önünü kontrol ede ede önden **gidiyorum**, benim arkadamdan amcam **geliyor**.”

Kurkatasıñ bit, bütñ balıklarnı kaçırıp bütresıñ! Tawışlanma! (FY, SE-BT, 315) “**Korkutuyorsun** tabii, bütün balıkları **kaçırıyorsun**! Ses çıkarma!”

Nindi yüz bilen sin münü eytesıñ, Züfer? Nige miniñ yarama kagılasıñ?.. (EY, EV, 199) “Hangi yüz ile sen bunu **söylüyorsun** Züfer? Neden benim yarımı **deşiyorsun**?”

Her irtte sayın düktürlık dissertatsiyañ üstinde işliy idñ — indı aña da kul tidirmiysiñ... (GK, SE, 87) “Her sabah doktorluk ihtisası üzerine **çalışıyor** idin, şimdi ona da el **sürmüyorsun**...”

Usallıgınnan bigrek kirilgi, üzsüzlılgi bilen ul gailedegilerniñ cıgın çıgara. (AG, SE-1, 98) “”

Bu Nataşa, bik yeş buluwına karamastan, şundıy sizgır, dertli kürıne... (AF, 63) “Bu Nataşa, çok genç olmasına rağmen çok hassas ve duyarlı **görünüyor**...”

Eytırsıñ le Kamılñ enisi bu süzlerni meytke süyliy, buşlıkka, buşka süyliy. (FB, 14) “Sanırsın ki Kamil’in annesi bu sözleri mevtaya **söylüyor**, boşluğa, boşa **söylüyor**.”

Bu yulı Hıday Tegale anı altının kürsetip sınıy. Helimniñ yüregiñ, zihniñ, kişiliğñ sınıy Hıday. (GG, A, 270) “Bu sefer Allah onu altın göstererek **sınıyor**.” Helim’in aklını, kişiliğini **sınıyor** Allah.

Stüdiage kilgeç, bız barıbiz da kinozalga kırıp çışinebiz. (AŞ, CC, 105) “Stüdyoya gelince, hepimiz sinema salonuna girip **soyunuyoruz**.”

Elle min ańgıramı? Haman miña akıl üyretesiz. (FY, E-3, 157) “Yoksa ben aptal mıyım? Sürekli bana akıl **veriyorsunuz**.”

Tik sız kurıkmagız, zur kişilerni gümumi palataga salmıybız, ayırım bülmege urnaştırabız bız. (MM, 157) “Hemen korkmayın, yaşlı insanları ortak salona koymuyoruz, ayrı bir odaya yerleştiriyoruz biz.”

Bız bit turıdan-turı front üçin işliybız. (GG, GTU, 197) “Biz doğrudan doğruya cephe için çalışıyoruz.”

Eytmeñ – bılmiysız, eytseñ, kayınanam usal, dip zarlanasız. (Aİ, U, 432) “Söylemesen, bilmiyorsunuz, söyleyen kaynanam aksi diye çekiştiriyorsunuz.”

Üziğiz ılı kişi, kürmegen-bılmegen kiliş süyliysız... (LG, 17) “Siz saygıdeğer birisiniz, görmemiş bilmemiş gibi konuşuyorsunuz.”

Alar şulkader matur kürineler ki, bız kayçandır sovit kinofilmnarında karagan sewdegerlerniñ kışkı kervannarın hetirleteler. (YŞ, 10) “Onlar o kadar güzel görünüyorlar ki, bir zamanlar Sovyet filmlerinde gördüğümüz tüccarların kışlık kervanlarını hatırlatıyorlar.”

Sabir yanına siñilleri kilip yüriyeler, kiyim-salınga akça sürıylar. (Gİ, 52) “Sabir’in yanına kız kardeşleri gelip duruyor, giyim kuşam için para istiyorlar.”

Bu maksatka citiüw üçin akıl citmes adımnar yasıylar. (ZB, 70) “Bu amaca erişmek için akıl almaz adımlar atıyorlar.”

1.2.3.1.4. Ekin Tarihî Seyri

Orhun Türkçesi döneminde yalnızca olumlu fiil kök ve gövdelerine gelen -A zarf-fiil ekiyle birlikte -I, -(y)U zarf-fiil ekleri de bulunmaktadır (Tekin, 2003: 158). Ünlüyle biten fiillere ek -y(U) şeklinde getirilmektedir. Ünsüzle biten fiillere ekin hangi şeklinin getirileceği konusu karmaşıktır. Erdal, *teg*- “ulaşmak” ve *ay*- “söylemek” fiili dışında “p, v, m, s, ç, g, ñ” seslerinden biriyle biten fiillere -A zarf-fiilinin, “t, d, n, ş, z, l, r, k” seslerinden biriyle biten fiillere bazen -A bazen bazen -U bazen de -I zarf-fiil ekinin getirildiğini ifade etmektedir (1979: 105). -A zarf-fiilinin genellikle basit ve geçişsiz fiillerden sonra, -I zarf-fiilinin ise ettirgen çatı eki -t’den sonra getirildiğini belirtmektedir (2004: 311).

Tekin, bu zarf fiil eklerinin eklenme sistematığını bir fiil listesiyle vererek göstermektedir. Söz konusu eklerin Orhun Türkçesinde kullanımıyla ilgili olarak *aşa*

“aşarak”, *keçe* “geçerek” *töküti* “dökerek” *yüyü* “yiyerek” *tutunu* “tutarak” gibi örnekler vermektedir (2022: 158-159).

Eraslan, Uygur Türkçesinde -A ve -(y)U zarf-fiil eklerinin -I zarf-fiiline göre daha işlek olduğunu ve dudak uyumuna uymadığını bildirmektedir. Söz konusu eklerin kullanımıyla ilgili olarak *süre* “sürerek”, *idigeyü* “söyleyerek” *uza* “uzayarak”, *meñseti* “benzeterek” gibi örnekler vermektedir (2012: 404-406).

Hacıeminoğlu, söz konusu zarf-fiil eklerinin Karahanlı Türkçesinde kullanımıyla ilgili olarak *aza* “şaşıarak”, *kıza* “kızarak”, *küle* “gülerek”, *arturubir-* “artırarak”, *körü* “görerek” gibi örnekler vermektedir (1996: 172). Bu dönemde -I zarf-fiil ekinin kullanımının daha da seyreltiği görülmektedir.

Ata, Harezmi Türkçesi için ekin kullanımıyla ilgili olarak *aka* “akarak”, *öge* “överek”, *yaratı* “yaratarak” *oynayı* “oynayarak”, *tileyi* “isteyerek” *aytu* “söyleyerek”, *körgüzü* “göstererek” gibi örnekler vermektedir (2002: 89). Bunların dışında aynı dönemde ekin ünlüyle biten fiillere -y şeklinde getirildiği görülmektedir: *sewünçiley* “sevinerek”, *okuy al-* “okuyabilmek” *yörüy başla-* “yürümeye başlamak” *sarnay başla-* “kokmaya başlamak” (2002: 91).

Güner, Kıpçak Türkçesi dönemi için ekin kullanımıyla ilgili olarak *boga* “boğarak”, *töve* “döverek”, *añlayu* “anlayarak”, *çömelü* “çömelerek”, *yaşırı* “gizleyerek” gibi örnekler vermektedir. Ayrıca bu dönemde -y zarf-fiil ekinin *oynay* “oynayarak” ve *tiley* “isteyerek” gibi örneklerde görüldüğünü ancak işlek bir ek olmadığını ifade etmektedir (2020: 373, 379).

Eckmann, Çağatay Türkçesi döneminde ekin ünsüzle biten fiillere -A, ünlüyle biten fiillere -y şeklinde gelerek kullanıldığını ifade etmektedir. Ekin kullanımıyla ilgili olarak *köre* “görerek” *ala* “alarak” ve *okuy* “okuyarak” örneklerini vermektedir. Nadiren vezin gereği ekin -(y)U şeklinin de bulunduğunu ancak -U şeklinin görülmediğini ileri sürmektedir (2021: 107)⁸.

⁸ Tuncer, -U zarf-fiil ekinin Eckmann’ın aynı eserinin 1988 baskısına atıfta bulunarak bu eserde Nevâî’den verdiği “*Ey sabâ, âvâre könglüm isteyü her yan baru/ Vâdî vü tag u beybânlarını bir bir ahtaru*” ve “Başığa evrül koyun dek dağı aldap *kaytaru*/Meni biddilik belâ vü mihnetidin *kutkaru*” beyitlerinden hareketle *baru*, *ahtaru*, *kaytaru* ve *kutkaru* kelimelerinde -U zarf-fiilinin tarz bildirme fonksiyonuyla kullanıldığını

Söz konusu zarf-fiil eklerinin Çağatay Türkçesini de kapsayan süreç içerisinde müstakil olarak eklendiği fiilin esas fiile tarz veya sebep bildirme fonksiyonuyla bağlandığı ve “-(y)ArAk; -mAk için” yapılarıyla karşılanabildiği görülmektedir.

Bu veriler ışığında Çağdaş Kazan-Tatar Türkçesinde -A zarf-fiil ekinin korunduğu, -I ve -(y)U zarf-fiil eklerinin kullanımdan düşerek fonksiyonlarının -A/-y zarf-fiil ekleri tarafından üstlenildiği anlaşılmaktadır.

1.3.1.2. -(y)ArAk

Kazan-Tatar Türkçesinde işlek bir zarf-fiil eki değildir. Zekiye, ekle ilgili olarak yalnızca *citerek* örneğini vererek yapının “-e zarf-fiil eki üzerine gelen +rAk sıfat karşılaştırma eki olduğunu” ifade etmektedir (2016: 251).

Hisamova, ekin daha çok konuşma dilinde bulunduğunu ve seyrek şekilde edebî eserlerde yer aldığını bildirerek yalnızca *citerek* örneğini vermektedir (2006: 258). Ancak Hisamova dâhil olmak üzere incelenen gramer kitaplarında yine -arak zarf-fiil eki aracılığıyla elde edilen *bularak* edatının araştırmacılar tarafından sıklıkla kullanıldığı görülmektedir.

Taranan eserlerde ekin doğrudan zarf-fiil fonksiyonuyla kullanıma dair az sayıda örneğe rastlanmıştır.

Kurkıñç uringa citerek, küñdiz alar yañşılap yal ittiler, sugışırğa turı kilse dip, kūralların caylap kuydılar. (NF, SE-3, 124) “Korkunç yere **ulaşarak** gündüz onlar iyice istirahat ettiler, savaşmaya fırsat çıkarsa diye silahlarını hazırlayıp koydular.”

Alıp malayı, cirge tızlengen cirıñnen, gaceplenip aña karadı, emma bırni işitmedi, ahır, Kamilge taba tagı da iyilerek tüştı. (FB, 45) “Alp çocuğu, yere diz çöktüğü noktadan şaşırarak ona baktı, ancak bir şey duymadı, sonra Kamil’e doğru daha da **eğilerek** yaklaştı.”

Fidaya müñarçı minim isimimni gıne bile idı, defter tışındagı familiyamni kürgeç, belki, aptırıyrak kalgandır, minim hikeyalerni ukıganın yaki radiodan işitiwın, belki,

belirtmektedir (1996: 190). Kara ise bu yapılardaki -U ekinin son çekim edatı olduğunu ileri sürmektedir (2017: 119). vermektedir.

hetirlegendir. (MH, AUT, 222) “Fidaya şimdiye kadar benim yalnızca adımlı biliyordu, defter dışındaki soyadımı görünce belki **şaşıarak** kalmıştır, benim hikâyelerimi okuduğunu ya da radyodan duyusunu belki hatırlamıştır.”

Söz konusu ekin *bol*- “olmak” fiili üzerine gelerek aşağıdaki örneklerde kalıplaşmış bir zarf olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu tip örneklere Kazan-Tatar Türkçesinde oldukça sık rastlanmaktadır.

Kışi bularak dünyada üz burıçığıznu ütisiźmi siz? (AG, SE-3, 394) “İnsan **olarak** dünyada kendi görevlerinizi yerine getiriyor musunuz siz?”

Harisni, tecribeli bilgıç bularak, awıl sovyıtına reis itip kuydılar. (AF, 69) “Haris’i tecrübeli bir bilgin **olarak** köy meclisine başkan yaptılar.”

1.3.1.2.1. Ekin Tarihî Seyri

Tarihî Türk yazı dillerinden Eski Anadolu Türkçesi dönemini haricinde yalnızca Kıpçak Türkçesi döneminde görülmektedir. Bayraktar, *-ArAk* zarf-fiil ekinin dönem eserlerinden sadece Münyet’ül-Guzât’ta görüldüğünü ifade etmekte ve şu üç örneği vermektedir: *kıyışarak* “meylederek”, *sançışarak* “çarpişarak, mücadele ederek” ve *tartarak* “çekerek” (2018: 208-209). Buna mukabil Çağatay Türkçesinde ekin kullanıma dair bilgiye rastlanamamıştır.

Durmuş, Münyet’ül-Guzât’ta görülen *-ArAk* zarf-fiil eki örnekler için yazarın “özentiye açık bireysel bir dil” kullanımıyla ilgili olduğunu ileri sürmektedir. Ayrıca bahsi geçen ekin maarif dönemi eserlerinden hareketle Kazan-Tatar Türkçesine Türkiye Türkçesinden etkilenecek girdiğini belirtmektedir (2012: 22, 33).

1.3.1.3. -(I)p

Bu zarf-fiil eki Kazan-Tatar Türkçesinde en işlek zarf-fiil ekidir. Ek ünlüyle biten fiillere doğrudan *-p* şekliyle; ünsüzle biten fiillere ünlü uyumuna göre yardımcı ses olarak *-(I)p* şekliyle getirilmektedir. Ancak Türkiye Türkçesinde ünsüzle biten fiillere dudak

uyumuna göre *-Ip/-Up*; ünlüyle biten fiillere *-(y)Ip/-(y)Up* şekliyle getirilerek araya “y” yardımcı sesinin girdiği görülmektedir⁹.

İki lehçe arasında söz konusu zarf-fiil ekiyle ilgili diğer bir farklılık Kazan-Tatar Türkçesinde *-(Ip)* zarf-fiil ekinin olumsuzluk eki almış fiillere getirilmeyişidir. Türkiye Türkçesinde ekin olumsuzluk eki almış fiillerden sonra gelerek *gelmeyip, almayıp, görmeyip* vb. yapılar oluşturabildiği görülmektedir. Kazan-Tatar Türkçesinde *-(Ip)* zarf-fiilinin olumsuz şekli *-mIy, -mIyçA* veya *-mAyInçA* eklerinden biri ile karşılanmaktadır. Bahsi geçen ekler, *-A* zarf-fiilinin olumsuz şeklini karşılamak için de kullanılır. Bu özellik Orhun döneminden itibaren görülen *-p* ve *-A* zarf-fiillerinin olumsuz şeklini karşılan *-mAdIn/-mAtIn* yapılarını anımsatmaktadır. Türkiye Türkçesinde *-(y)Ip/-(y)Up* zarf-fiil eklerinin olumsuz şekli tercihen *-mAdAn* ekiyle yapılabilmektedir.

-(Ip) zarf-fiil ekinin, Kazan-Tatar Türkçesinde de Türkiye Türkçesindeki gibi tekrarlı yapılar kurarak anlatımı güçlendirme, kip tekrarının önüne geçerek birden fazla cümleyi bir bağlaç fonksiyonuyla birbirine bağlama; esas fiile tarz, sebep veya amaç yoluyla bağlanma gibi çeşitli fonksiyonları bulunmaktadır. Ayrıca birleşik fiillerin kurulumunda bu zarf-fiil ekinen yararlanıldığı görülmektedir.

1.3.1.3.1. Esas Fiilden Önce Kullanımı

Türkiye Türkçesinde de olduğu gibi *-(Ip)* zarf-fiil Kazan-Tatar Türkçesinde de esas fiilden önce gerçekleşen bir hareketi ifade etmektedir.

*Ĥükümet ul yagın da karagan, sũñnann bu vagũnnarga bız **barıp** urgan, suktırgan, cilgergen çirem cirler bũdayın **tũyep** cibereçekler iken.* (AĤ, CC, 19) “Hükümet o tarafını da hesap etmiş, sonradan bu vagonlara **gidip** biçtiğimiz, harman ettiğimiz, savurduğumuz yeşil arazilerin buğdayını **yükleyip** göndereceklermiş.”

*İsmegıyl de ũstel yanına **kilip** utırdı.* (ES, KUY, 21) “İsmail de masanın yanına **gelip** oturdu.”

⁹ Ergin, Eski Türkçedeki *-(Ip)* zarf-fiil ekinin Batı Türkçesine geçişi sırasında ek başındaki yardımcı sesin ek bünyesindeymiş gibi sanıldığı için *-(y)Ip/-(y)Up* şekillerinin ortaya çıktığını ifade etmektedir (2009: 340).

*Çŭnki ademnerden çınlap bize hem dŭnyadan **kaçıp**, urmanga **barıp**, tik yalgız bŭrŭzŭ ğŭne tŭrırğa uyly. (ŞE, Y, 81) “Çŭnkŭ insanlardan gerçekten beziyor ve dŭnyadan **kaçıp**, ormana **gidip**, sadece tek başına yaşamayı dŭşŭnŭyor.”*

*Anıñ iki ayağı tamam ŭzŭlgen; gewdesŭ **kŭgerip**, **çŭrip** işten çıkkan; baş sŭyeklerŭ tamam **izŭlip**, awız, bŭrŭnŭ cimŭrŭlgen; ğŭmumen, adem revŭŝŭnnen **çıgıp**, Hŭday bŭlsŭn, nindiy kurkınıç bŭr çŭriĝen it kisegŭne ewŭrŭlgen idŭ. (Gİ, YY, 98) “Onun iki ayağı tamamen kopmuş; gövdesi ŝiŝerek **çŭrŭyŭp** bozulmuŝ; kafatası tamamen **ezilip** aĝzı, burnu tahrip olmuş; genel olarak insan suretinden **çıkıp**, Tanrı affetsin, korkunç bir çŭrŭmŭŝ et parçasına dŭnŭŝmŭŝtŭ. ”*

*İskender abıynı da rayŭnga **çakırtıp**, aña da maŝinası bŭlen frontka kiterge digen kegaz **birip** ciberŭwlerŭnnen sŭñ, dŭrŭŝŭn eytŭrge kirek, işler hŭrtilendŭ minŭm. (VN, YŬY, 120) “İskender aĝabeyi de rayona **çaĝırıp**, ona da arabası ile cepheye gitmesini söyleyen bir kâĝıt **verip** gŭndermelerinden sonra doĝrusunu söylemek gerekirse işler kŭtŭleŝti benim için.”*

*Ŭçewŭleŝip biş bazarına **barıp**, şul yŭzaknı **satıp**, yeşil sugan, yŭmırka, kara ipi, bŭr şişe kızıl ŝerab **alıp**, Kazansu buyındaĝı çiremge urnaŝalar bŭlar. (RB, SE-2, 51) “Ŭçŭ birlikte bitpazarına **giderek**, o kilidi **satıp**, yeşil soĝan, yumurta, kara ekmek ve bir şişe kırmızı şarap **alarak** Kazan Nehri kenarındaki kampa yerleŝirler.”*

*E min ŭzŭmnŭñ ŝŭlkader iserlerçe aldanuwıma **garlenip**, ipteŝlerŭme tŭĝil, hetta etiy-eniyŭme de awır helge tŭŝŭwŭmnŭ bildirŭrge tilemedŭm. (ZB, 42) “Ben kendimin defalarca aptallar gibi aldatılıŝıma **mahcup olup**, deĝil yoldaŝlarıma, hatta anne ve babama bile kŭtŭ duruma dŭŝŭŝŭmŭ bildirmek istemedim.”*

*Hucañnı kŭrgenŭm yuk,— digen de kuyan kuwaklık içine **kŭrip** yugalğan. (AA, 27) “Efendini gŭrdŭĝŭm yok, demiş ve tavşan çalıllıkların içine **girip** kaybolmuŝ.”*

*Kunaklar **ŭzŭlŝip** utırdılar. (GT, BB, 7) “Misafirler **dizilip** oturdular.”*

1.3.1.3.2. Esas Fiille Aynı Zamanda Kullanımı

-(I)p zarf-fiil Tŭrkiye Tŭrkçesinde olduĝu gibi Kazan-Tatar Tŭrkçesinde de esas fiil ile aynı zamanda gerçekteŝen hareketi ifade etmektedir.

Şunnan süñ ul da büten süz katmadı, awız içinnen nindidir küy küylep, alga karap kına bardı. (AV, 142) “O dakikadan sonra o da tek söz eklemedi, ağzının içinden belli belirsiz bir ezgi mırıldanıp, sadece ileriye bakarak devam etti. ”

İsirik ata anı küçük balası kibik tibip uçırdı, zur yüdrıkların tüynep, kıkırıp, üstüne kile başladı. (FB, 28) “Sarhoş baba onu köpek yavrusu gibi tekmeleyip uçurdu, koca yumruklarını sıkıp, bağıarak üstüne yürümeye başladı.”

Biraz miñem de, yal itkendey tuktap, kara yarnı yuwıp akkan Agıydılge kariym. (HS, BABU, 63) “Bir süre tırmanıyorum ve dinleniyormuşçasına bekleyip, kara kıyıyı yıkayarak akan İdil’e bakıyorum.”

Anıñ başına beylegen yawlugin tartıp tüşirdi, büdre ciren çeçler hatınnıñ inñe taraldı. (ZK, 118) “Onun başına bağladığı yazmayı çekip düşürdü, kıvırcık kızıl saçlar kadının omzuna yayıldı.”

Cümga küñni, irtengi namazdan süñ, Hüdayga tapşırıp yulga çıga. (NK, 34) Cuma günü sabah namazından sonra Allah’a sığınıp yola çıkar.

1.3.1.3.3. Tarz Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-(I)p* zarf-fiil ekinin esas fiilin yapılış tarzını ifade ettiği örneklerle rastlanmaktadır. Söz konusu durum Türkiye Türkçesinde de görülmektedir. Tarz bildirme fonksiyonuyla kullanılan *-(I)p* zarf-fiil eki Türkiye Türkçesinde *-(y)ArAk* zarf-fiil ekiyle karşılanmaktadır.

Min ul eytkennerni yüregime almadım, şuña küre cır süzleri bilen uynap kına cawap birdim. (HS, 45) “Ben söylediklerini ciddiye almadım, bu yüzden yalnızca şarkı sözleriyle ile oynayarak cevap verdim.”

Şıgırdap kapka açılğanı işitildi. (HS, 17) “Gıcırdayarak kapının açıldığı işitildi.”

1.3.1.3.4. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-(I)p* zarf-fiil eki, esas fiildeki hareketin sebebini belirtebilmektedir.

Kızgan kul astına ilegüwden şürlep, etisi yanına kaytırğa aşıkmadı. (Vİ, 194) “Ele geçmekten korkup babasının yanına dönmek için acele etmedi.”

Süñgi küñnerde hetta tün yükıların yugalttı, aşawdan kaldı. Galimcan abıysı bilen Nefise ciñgesi, münü kürıp, çın-çınlap hafaga tüştiler. (FZ, 10) “Hatta son günlerde gece uykularından mahrum oldu, yemeden kesildi. Galimcan ağabeyi ile Nefise yengesi, bunu görerek gerçekten endişeye düştü.”

Abıyları yeş Sovyet rişpublikasın yaklaganda Kızıl Gvardiya safında kürbän bulgannar, siñilleri awırıp ülgenner. (GK, SE, 261) “Ağabeyleri genç Sovyet Cumhuriyetini savunurken Kızıl Ordu safında canlarını feda etmiş, kız kardeşleri hastalanıp ölmüş.”

1.3.1.3.5. Maksat Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde *-(I)p* zarf-fiil eki, esas fiildeki hareketin amacını belirtebilmektedir. Ekin bu fonksiyonuyla kullanılma durumunun seyrek olduğu görülmektedir. Bu zarf-fiil eki, Türkiye Türkçesinde amaç bildirme kullanılmamaktadır. Bu sebeple bahsi geçen yapıların *-mAk için* veya *-mAyA* şekilleriyle aktarılması gerekmektedir.

Min bit siniñ yanga isenlık-sawlık tılep kilmedim. (TM, 33) “Ben elbette senin yanına sağlık ve afiyet dilemek için gelmedim.”

Bizniñ etiy bilen eniy Tatarstannıñ Baltaç yagınnan, ewwelı babay, anıñ artınnan etiy Sibırge iş izlep kilgenner de Kükçetawda tüplenip kalgannar. (İS, 216) “Annem ile babam Tataristan’ın Baltaç bölgesinden, öncesinde dedem, onun arkasından babam Sibirya’ya iş aramak için gelmişler ve Kükçetav’da yerleşip kalmışlar.”

İsen yürseler, başta akça sürap tılıgrammaları kilir, annarı üzleri de küyaşta kara yangan beñitli kıyafetleri bilen kaytıp tüşerler. (EY, EV, 404) “Sağ salim varırlarsa önce para istemek için telgrafları gelir, daha sonra kendileri de güneşte yanan mutlu görüşleri ile dönüp gelirler.”

1.3.1.3.6. Tekrarlı Kullanımı

Bu zarf-fiil ekinin arka arkaya tekrarlı fiiller ile kullanılması, esas fiildeki hareketin kuvvetli ya da defalarca yapıldığını anlatarak esas fiile tarz bildiren bir fonksiyonla bağlanmaktadır. Tekrarlı yapılarda kullanılan fiiller eş, yakın anlamlı veya zıt fiillerden oluşabilmektedir. Aynı durum Türkiye Türkçesinde de görülmektedir. Bu yapı bazen Türkiye Türkçesinde A- zarf-fiil ekiyle karşılanmaktadır.

*Abıysınnan hat kilgen sayın, enkesiñň **üksip-üksip** yılawın gına hetirli ul.* (GT, 47) “Ağabeyinden her mektup geldiğinde, anacığının yalnızca **hıčkıra hıčkıra** ağlayışını hatırlıyor o.”

*Büzlar **çatnap-çatnap** yarıldılar, baraknı urtalayga ayırdılar.* (AA, 108) “Buzlar **çatlayıp çatlayıp** yarıldılar, barakayı ortasından ayırdılar.”

*Şuniñ üçin bulgar satuwçıları, Aziyanıñ hemme taraflarına **kitip-kitip**, zur satuwlar iteler idi.* (Gİ, Ü) “Bunun için Bulgar satıcıları, Asya’nın her tarafına **gidip gidip** büyük satışlar yapıyorlar idi.”

***Türüp-türüp** ayagım yukka çıkkanday bula...* (HS, BABU, 162) “**Durup durup** ayağım kopmuş gibi oluyor.”

***Kirip-çığıp** heber algalawçılarnıñ süzi buyınça, Namacan kartnıñ ün, yarma kibik barlık aşamlık eybirleri üzi türgan üyniñ seki aslarında, sandıklarında, bazlarında bulırğa tiyişli.* (Gİ, A, 20) “**Girip çıkıp** haber alanların sözüne göre, Namacan kocanın un, yarma gibi tüm yemeklik malzemeleri kendi yaşadığı evin divan altlarında, sandıklarında, taban döşemelerinde olmalı. ”

*Küzlerimni uzak-uzak itip **yümip-açıp, yümip-açıp** karadım — birer nerse küirñmes miken?* (İS, 114) “Gözleri uzun uzun **kapatıp açıp, kapatıp açıp** baktım, hiçbir şey görünmez mi acaba?”

*Behiñsizlikke karşı, salnıñ küyriginda Ehmetsafa niçiktir üzi gıne kalıp, işkeknı nek wakıtında kiregıñçe **çumdırıp-kayırp** ala almıy kaldı.* (FS, 82) “Ne yazık ki salın kış tarafında Ahmetsefa nedense kendi başına kalıp, küreği tam zamanında olması gerektiği gibi **daldırıp çıkarıp** alamadı.”

Yulında uçragan kişilerni yak-yakka itkelep-türtkelep, Murtaza üyine taba yığırdı. (RB, SE-4, 323) “Yolda rastladığı kişileri oraya buraya **itip kakıp** Murtaza’nın evine doğru koştu.”

Garife bir püçmakta kiyinip-yasanıp tura, Eklime ikinçi püçmakta üzün küzgiden karyı. (ZH, TK 78) “Garife bir köşede **giyinip kuşanıp** bekliyor, Eklime diğer köşede kendine aynadan bakıyor.”

Yalınıp-yalvarıp, etisin isen kaldırıwnı sürarga kirek. (FB, 86) “**Yalvarıp yakarıp** babasını sağ bıraktırmayı istemesi gerek.”

1.3.1.3.7. Birleşik Fiillerin Kurulumunda Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, Kazan-Tatar Türkçesinde müstakil kullanımının yanında birleşik fiillerin kurulumunda da sıkça görev almaktadır. Bu anlamda Kazan-Tatar Türkçesinin Türkiye Türkçesine göre daha fazla *-(I)p* zarf-fiiliyle bağlanan birleşik fiiller meydana getirdiği görülmektedir. Bu yapıların tamamını Türkiye Türkçesine birleşik fiiller ile aktarmak mümkün değildir. Nitekim Türkiye Türkçesinde kullanılan *-(y)Ip/-(y)Up* zarf-fiil ekinin daha sınırlı örnekler verdiği bilinmektedir.

1.3.1.3.7.1. -p al-

Kazan-Tatar Türkçesinde *-p al-* tasvir fiili, kısa zaman içinde gerçekleşen hareketi ifade etmek için kullanılmaktadır (Zekiyev, 2015: 367). Tezlik fiili olarak değerlendirilebiliriz. Türkiye Türkçesinde *-I/-U ver-* yapısı ile karşılanmaktadır.

Ayagına uralgan kışkı tüngi suvıknı iyertip busagadan ütkende, “Nişlisiñ, ahmak?!” digen uy miyñ büravlap aldı. (NG, BTY, 57) “Ayağını saran kış gecesi ayazını hissederek merdivenden geçtiğinde ‘Ne yapıyorsun ahmak?!’ diyen düşünce aklından geçiverdi.”

Sirek ağaçlar arasınnan Hucanıñ zegıyf kine üftanuwı sarkılıp ala. (RZ, 5) “Seyrek ağaçlar arasından Tanrının zayıf nefesi **duyuluveriyor.**”

Enis de işinnen kanegat idı, Minzileni kulına küterip übip aldı. (Gİ, SM, 35) “Annesi de yaptığı işten memnundu, Minzile’yi kucağına alıp **öpüverdi.**”

1.3.1.3.7.2. -p at-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p at- yapısı, kısa zaman içinde gerçekleşen hareketi ifade etmek için kullanılmaktadır. Tam anlamıyla bitmeyi ve hareketi terk etmeyi ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde -(y)Ip/(y)Up bırak- ve -(y)Ip/(y)Up at- gibi yapılarla karşılamak mümkündür. Ancak bu durum her fiil için geçerli değildir.

Saylawlar turında kübrek süylep attık. (KK, U, 153) “Seçimler hakkında çokça konuştuk.”

Gadi gñe natyurmort şunda. Ebige kunakka kaytkaç awılda yasap atkan idim. (RZ, 76) “Yalnızca basit bir natürmort bu. Büyükanne mi ziyaret ettikten sonra köyde yapmışım.”

Yannan kilip çıkkān bñ ugız pehlivanınıñ kılıcı anıñ gewdesin ikiğe tılıp attı. (Vİ, 86) “Yandan gelip çıkan bir Oğuz savaşçısının kılıcı onu gövdesini ikiye bölüp attı.”

1.3.1.3.7.3. -p bar-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p bar- tasvir fiili, hareketin bir süre boyunca yapıldığını ve sürmekte olan bir hareketi ifade etmektedir (Güney, 2015: 223). Türkiye Türkçesinde -(y)Ip/(y)Up git- yapısıyla karşılanması mümkündür.

Bütennerñ süyletirge, üzi tıñlarga yarata tırğan tıynak hem vakıtı-vakıtı bñen hetta bñkatlı bulıp küringen, üzin hiç te küpirtirge, kürsetirge yaratmagan, tartınuwçan, üyalçan tabıgatlı bu kışi şulay şawlamıyça gına, ekrin-ekrin üz işin işlep bara idı. (GE, 305) “Başkalarını konuşturmayı, kendi dinmeyi seven mütevazı ve zaman zaman monoton olarak görünen, kendini abartmayı, göstermeyi hiç sevmeyen, çekingen, utangaç tabiatlı bu insan gürültü çıkartmadan, yavaş yavaş kendi işini yapıp gidiyor idi.”

Karasa, uçakta ut sünip bara, bükennerde utırğan iğitlerden ciller isken, kaynar külden arttarak nitkendir bñ kara şewle basıp tıra. (CR, 9) “Baktı ki ocakta ateş sönüp gidiyor, kütüklerde oturun yiğitlerin yerinde yeller esmiş, sıcak küllerin en dibinde bir beli belirsiz bir ılık duruyor.”

Galimcan Medineni yul buyına gıl yuwatıp bardı. (SP, PT, 279) “Galimcan Medine’yi yol boyunca avuttu.”

1.3.1.3.7.4. -p bir-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p bir- tasvir fiili, bir hareketi birinin veya bir şeyin yarına yapmayı bildirmektedir (Zekiye, 2017: 369).

Bir kilgende, «e» digençi iki katnıñ da idenneriñ yaltıratıp yuwıp çıga, ikinçi tapkır kirleriñ çaykap bire, üçinçisinde yane nidır işli. (SP, PT, 274) “Bir geldiğinde ‘ha’ deyinceye kadar iki kadın da taban döşemelerini parlatarak temizleyip çıkıyor, ikincisinde kirlilerini **yıkayıverir**, üçüncüsünde yine bir şeyler yapar.”

Aña helniñ añlatıp birdi, yardemge çakırdı. (AF, 17) “Ona durumu **anlatıverdi**, yardıma çağırdı.”

Sız, Gayse abıy, küpni kürgen, ukımışlı zat, tüşindiriş birigiz eli: mñe min yeşegen cemgiyatni kiş menfegatleriñ kaygırta turgan gadıl, demokratik il dip sanıysız mı? (GG, GTU, 90) “Siz, İsa ağabey, çok görmüş, eğitilmiş birisiniz, **açıklayıverin** hele: şimdi benim yaşadığım toplumu insan çıkarlarını gözetken adil, demokratik bir ülke olarak mı düşünüyorsunuz?”

1.3.1.3.7.5. -p bitir-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p bitir- yapısı hareketin tam olarak bittiğini ifade etmek için kullanılmaktadır (Zekiye, 2017: 369). Türkiye Türkçesinde de -(y)Ip/(y)Up bitir-yapısını kurmak mümkün olsa da pek tercih edilen bir yapı değildir. Kazan-Tatar Türkçesinde işlek bir kullanıma sahiptir.

Mektepni Anna bilen birge ukıp bitirdim min. (MH, AUS, 9) “Okulu Anna ile beraber **okudum** ben.”

Bügin yūkısı da yūki bulmadı: başta yūklap kite almıyça aptıradı, annarı elle nitken yemsiz tüşler kürip bitirdi. (ES, KUY, 166) “Bugün uykusu da uyku olmadı: önce uykuya dalmayınca şaşırды, daha sonra belirsiz bir yerde kötü rüyalar gördü.”

Yukarak gewdeli bu kız basmaga cehet kine minip bastı hem yan terezeniñ açılıp bitüwñ de küñmeçe:— Abıy, sin Kazanga barasıñ mı? — dip süradı. (MH, AUT, 6) “Zayıf gövdeli bı kız merdivene çabucak çıktı ve pencerenin açılmasını beklemeden: - Ağabey, sen Kazan’a gidiyor musun?- diye sordu.”

1.3.1.3.7.6. -p ciber-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p ciber- tasvir fiili, hareketin birdenbire, aniden başlamasını ve ya genel olarak başlamasını ifade etmektedir (Zekiyev, 2017: 372). Türkiye Türkçesinde denk bir karşılığı bulunmamaktadır. Ancak -I/U ver- tasvir fiiliyle karşılamak mümkündür.

Kupedagı balalar yılap ciberdi, üski kişteden etiyleri sikirip tuştı de bikni açtı. (MM, 81) “Kompartımandaki çocuklar **ağlayıverdi**, üstteki ranzadan babaları atlayıp indi ve kilidi açtı. ”

Eni, hiçşiksiz, min kaytuga, munça yagıp ciberir. (İS, 215) Annem hiç şüphesiz ben dönene kadar hamamı **yakıverir**.

Açı, sası tütin sulış yulların kisip cibergendey itti; kart tıçkirip ciberdi, yutellep aldı. (ES, KUY, 147) “Keskin, kötü kokulu duman solunum yollarını **kesivermiş** gibi yaptı; ihtiyar tükürdü, öksürdü. ”

1.3.1.3.7.7. -p cit-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p cit- yapısı, belirli bir yere ulaşmayı ya da belirli bir noktaya ulaşan hareketi bildirmektedir (Zekiyev, 2017: 373). Türkiye Türkçesinde denk bir yapıyı kurmak mümkün gözükmemektedir.

Esgatniñ bu «sırı», nigedir, miña üşap citmedi. (MK, 67) “Esat’ın bu ‘sırrı’, her nedense, benim **ilgilimi çekmedi**.”

Sizmiysiñmini, kızımız üsip citti. (AF, 29) “Fark etmiyor musun, kızımız **büyüyüp yetişt**i.”

Teniñ hem canı bik avırsa da, ul mını birkiñge de sizdirmeske, üzün ümitlenip kütip turgan kız bala yanına selamet helde, küçli bulıp barıp citerge tiyiş. (FB, 139) “Bedeni ve ruhu büyük acılar içinde olsa da o bunu kimseye sezdirmemeli, kendisini umutlanarak bekleyen kız çocuğunun yanına sağ hâlde, güçlü olarak **ulaşmalı**.”

1.3.1.3.7.8. -p çık-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p çık- yapısı hareketin baştan sona tam olarak yapıldığını veya beklenmedik bir ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde de -(y)Ip/(y)Up çık- yapısıyla karşılanması mümkündür.

Awıl hällerin, balıkçıların nindiy tabış bñen kaytuwin, kñmnñ ulı-kızı tuwin, kñmnñ kecesı berenlewın süylep çıktılar. (ZB, 103) “Köyün durumunu, balıkçıların ne kadar kazanç ile döndüklerini, kimin oğlu kız doğduğunu, kimin keçisinin yavruladığını anlattılar.”

Şulay itip, Mehmüdbek utız yeşlik şagıyr bulıp çıktı. (SR, 227) “Böylece Mahmutbek otuz yaşında şair olup çıktı.”

Annan tügerek ak ipi zurlığındagı imçeklerin tüşlerine asılındırıp tüşirgen, bereñgi tanawlı yuwan bñ hatın kilip çıktı. (AÇ, K, 59) “Daha sonra yuvarlar ak ekmek büyüklüğündeki göğüsleri bağrından sarkan, patates burunlu şişman bir kadın geldi.”

1.3.1.3.7.9. -p kal-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p kal- yapısı, sonuçlanmış, kalıcılaştırmış ya da “genellikle fark edilmeden gerçekleşen iş, oluş veya hareketin sonucunda etkilenen nesneye işaret” etmektedir (Güney, 2015: 206; Zekiyev, 2017: 369). Türkiye Türkçesinde -(y)Ip/(y)Up kal- yapısıyla denk şekilde karşılanabilmektedir. Ancak her zaman bu yapıyı kullanmak mümkün değildir.

İRte bñen min derişke kitkende, sin yŭklap kala idñ. (GK, SE, 146) “Sabahleyin ben derse gittiğimde, sen uyuyup kahyordun.”

Alarnı matur uçışları bñen herkimñ sŭklandıruwçı karlıgaçlar ŭzatıp kaldı. (FY, E-3 51) “Onları güzel uçuşları ile herkesi hayrete düşüren kırlangıçlar uğurlamaktaydı.”

Mñña kader ŭstaların hernalarıñ cñntiklep, kat-kat işlegennerine şatlanıp yŭrgen Gataulla abzıy aptırap kaldı. (EĖ, MS) “Buraya kadar ustaların her şeyi ayrıntılı şekilde, tekrar tekrar yaptıklarına sevinen Gataulla amca şaşırtıp kaldı.”

Şuşı “reğmet” bñen bitirirge de uylagan idñ, lekin bñ pŭçmakta tıynak kına basıp tŭruwçı Ėesenş kartnı kŭrıp kaldı. (GG, ŬTG, 133) “Bunu ‘teşekkür’ ile bitirmeyi de

düşünmüştü, ancak bir köşede mazbut bir şekilde ayakta duran Hesenşa kocayı **görüþ kaldı.**”

1.3.1.3.7.10. -p kara-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p kara- yapısı bir hareketi denemeyi ya da başarmayı ummayı ifade etmektedir (Zekiye, 2017: 369). Türkiye Türkçesinde -mAyI dene- veya -mAyA bak- yapılarından biriyle karşılanması mümkündür.

BİRER yıl işlep karalı, sin de kurkıta başlarsıñ! (RB, SE-2, 87) “Sadece bir yıl **çalışıp bak** hele, sen de korkutmaya başlarsın.”

Zeherli tılın çıkarıp, aguwin çeçip karadı, kırmiskalarını çagarga uyladı. (AA, 65) “Zehirli dilini çıkarıp, zehrini **saçmayı denedi**, karıncaları sokmayı düşündü.”

Damir kaytaç, ul da süyleşip karagan. (TM, 652) “Damir geri dönünce o da **konusmayı denemiş.**”

1.3.1.3.7.11. -p kil-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p kil- yapısı, hareketin devam ettiğini; yavaş yavaş sınıra ulaştığını ve düzenli şekilde yapılan hareketi ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde - (y)Ip/-(y)Up gel- yapısıyla karşılamak mümkündür. Ancak pek pek yaygın değildir.

Mıne şul turıda uylap kile idim eli. (ME, 93) “Elbette bu konuda düşünmekteydim.”

Nindi ırte bulsın, kuyaş bayıp kile bit. (TG, SE, 370) “Nasıl sabah olsun, güneş **batmak üzere.**”

İndi kaytırğa vakıtı citip kile, belki, şuña sirek yaza turgandır dip uyladı Aysılı. (ES, KY) “Artık geri dönme zamanı yaklaşıyor, belki, bu yüzden nadiren yazıyordur diye düşündü Aysılı.”

Şul tınlıkta gümür ütöp kilgende, şul tınlıkñıñ uçı, tıbı kürilmegende, birkünñi ırte birlen hezret yüklap yatkanda, Sünnetçi babay, işikñi kağıp, hezretñi uyattı. (AG, Ü, 285) “Bu sessizlikte ömür geçerken, bu sessizliğin ucu, sonu görülmeyince, bir sabah hazret uyurken, Sünnetçi dede kapıyı çalıp hazreti uyandırdı.”

1.3.1.3.7.12. -p kit-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p kit- yapısı hareketin aniden başladığını; istem dışı oraya çıkan bir hareketi veya sürmekte olan bir hareketi ifade etmektedir. (Zekiyev, 2017: 370) Türkiye Türkçesinde -I/U ver- yapısıyla karşılandığı durumlar ortaya çıkabilmektedir.

Kinet kine kurkingan sañgıraw-sakaw tawış yañgırap kite. (MŞ, 54) “Aniden dehşete düşüren sağır edici bir ses **yankılanıveriyor.**”

Ülgende de bolnitsanıñ ni ikenliğin bilmiy ülip kiter indi. (HŞ, BABU, 82) “Öldüğünde bile hastanenin ne olduğunu bilmeden **ölüp gider** artık.”

Kara kırfıkların çak tibretip, zeñger uçkın sipken küzleriñ bilen bir melge tuturıp karap alganda, yüregiñ rehet uyulıp kite. (AV, 62) “Kara kirpiklerini biraz kısıpıştırıp, mavi kıvılcım saçan gözleri ile bir an bakıverdiğinde, yüreğin çok rahat sızlar.”

1.3.1.3.7.13. -p kuy-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p kuy- yapısı bitmiş veya aniden çıkan bir hareketi ifade etmektedir (Zekiyev, 2017: 370). Türkiye Türkçesinde aniden ortaya çıkan hareketi ifade ettiği durumda -I/-U ver- yapısıyla, bitmiş bir hareketi ifade ettiği durumda -(y)Ip/-(y)Up bırak- yapısıyla karşılamak mümkündür.

Çura üz niyetlerin aldan uk kiñez Belskiyga bildirip kuygan idi. (İVN, 125) “Çura kendi niyeteni zaten önceden Prens Belskiy’e açıklamıştı.”

Uylar şul tirege citkeç, Sultân yılmayıp kuydı. (GK, SE, 52) “Düşünler bu noktaya ulaşınca, Sultan **gülümseyiverdi.**”

Kamil bu kızını niğedir kızganıp kuydı, aña yardım itesi kıldı. (FB, 19) “Kamil bu kıza nedense **birden acıdı**, ona yardım edesi geldi. ”

Ul, ısanmıyça, kıkıldep kuydı. (EG, 58) “O inanmayarak, **kıkırdayıverdi.**”

1.3.1.3.7.14. -p mataş-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p mataş- yapısı, bir hareketi gerçekleştirmeyi çalışmayı ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde -mAyA uğraş-/çalış yapılarıyla karşılanabilmektedir.

Tilñ tukran kibik, yeş imennen bücek izlep mataşma! (KK, U, 87) “Deli bir ağaçkakan gibi, yeşil meşe ağacında böcek **aramaya uğraşma!**”

Ŭy içinde süsten baw işip mataşa idi, kulınıñ cigeriñ bitip, yartılaş işilgen baw idenge şuwıp tüşti. (FS, 98) “Evin içinde kenevirden **ip eğirmeye çalışıyordu**, kolunun kuvveti bitip, yarı eğrilmiş ip yumağı yuvarlanıp düştü.”

Ekrñ gñe atlap, iki kulın salmak kına sıltep kirek kişniñ çakırırğa kuzgalıp mataşa iken bu. (TH, 258) “Yavaşça yürüyüp, iki elini düzgünce sallayarak gerekli kişiyi çağırmak için **hareket etmeye uğraşıyormuş** bu.”

1.3.1.3.7.15. -p sal-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p sal- yapısı, beklenmedik, aniden oraya çıkan bir hareketi ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde -I/-U- ver- yapısıyla karşılanması mümkündür.

Kara anı, karışası tügñl, yuksa tagın ayak-kulıñnı beylep salırlar. (KK, Ŭ, 88) “Seyret onu, karşılaşması değil, yoksa tekrar elini ayağını **bağlayıverirler.**”

Mirveli dürt kişige uzak karşı tura almadı. Anı bik tiz yığıp saldılar, bugazına pıçak türttiler, kan çıgardılar... (GG, KA, 140) “Mirveli dört kişiye uzun süre dayanamadı. Onu çok çabuk **yıkıverdiler**, boğazına bıçak sapladılar, kan döktüler...”

Sizniñ direktor bülmesinde küterler, heziñ ük kırığız, küttirmegiz,— dip eytip saldı. (FZ, 94) “Sizi yönetici odasında bekliyorlar, hemen girin, bekletmeyin, diye **söyleyiverdi.**”

1.3.1.3.7.16. -p taşla-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p taşla- yapısı, tam anlamıyla bitirilmiş bir hareketi veya aniden gerçekleşen bir hareketi ifade etmektedir (Zekiye, 2017: 370). Aniden gelişen

hareketi karşılarken -I/-U- ver- yapısı, tam anlamıyla bitmiş bir hareketi ifade etmesi durumunda -(y)Ip/-(y)Up at- yapısıyla karşılanması mümkündür.

*Yañgır tavıklar küyingan tufraktan bñ mizgilde bñlamık **yasap taşladı**.* (RB, SE-2, 523) “Yağmur tavukların banyo yaptığı topraktan bir anda bulamaç **yapıverdi**.”

*Utız cidññçı yıl bñtñn niyetlernñ **tuzdırıp taşladı**.* (İS, 58) “Otuz yedinci yıl bütün niyetleri **yıpratıp attı**.”

*Tiz gñne velosipedımnı **sütıp taşladım**.* (FY, E-3, 171) “Hızlıca bisikleti **söküp attım**.”

1.3.1.3.7.17. -p tur-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p tur- yapısı, devamlılık ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde -(y)Ip/(y)Up dur- yapısıyla karşılanması mümkündür. Kazan-Tatar Türkçesinde daha işlek olarak kullanılmaktadır.

*Marziya karçıkñññ mñndıy ðellerge bñ de isıñkitmiy, vakıtlı-vakıtsız, urınlı-urınsız **yñklagan üçññ kartın şıltelep tñruwnı** da kirek tapmıy idı.* (ME, 342) “Marziya kocasının bu hâllerine hiç akıl erdiremiyor, zamanlı zamansız, yerli yersiz uyukladığı için ihtiyarı **azarlayıp durmaya** da gerek görmüyor idi.”

*Kayumñññ kulın gına tñğıl, herbñr çeç bñrtıgñne kader **kñzetıp tñralar** kñbık...* (GG, SE-2, 13) “Kayum’nun sadece elini değil, her bir saç teline kadar **gözleyip duruyorlar** gibi...”

*Almagaç artında, çak kına iyılıp, üz yanına çakıruwçı yığıt **kaçıp tñra idı**.* (FY, SE-BT, 221) “Elma ağacının gerisinde, zar zor eğilerek kendi yanına çağıran delikanlı **kaçıp duruyordu**.”

1.3.1.3.7.18. -p tñt-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p tñt- yapısı, hareketin sürekliliğini ifade etmektedir (Zekiye, 2016: 268). Türkiye Türkçesinde karşılığına rastlanamamaktadır.

*Fagıyle, niçık kñne tñlese de, irññ üzi yanında **beylep tñta almadı**.* (Gİ, SM, 23) “Faile, ne kadar istese de kocasını kendi yanına **bağlayamadı**.”

Awga, balıkka yürgende, eliğï çirık kuwışka Mekçim kaybır eybırlerin yeşirip tūta. (SR, K, 299) Ava, balığa gittiğinde, işte bu çürük kovuğa Mekçim bazı eşyalarını **saklıyor**.

*Napoleon Frantsiyasenıñ dūnyanı **kaltıratıp tūtkan** büyük çürı uzakka barmadı.* (TG, SS, 542) “Napolyon Fransa’sının dünyayı titreten büyük dönemi uzun sürmedi.”

1.3.1.3.7.19. -p utır-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p utır- yapısı, hareketin sürekliliğini bildirmektedir. Türkiye Türkçesinde -(y)Ip/-(y)Up dur- yapısı ile karşılanması mümkündür.

*Saniye, akıllım, yıldızlar **sanap utırma...*** (GG, SE-2, 481) “Saniye, akıllım, yıldızları sayma...”

*Sin, kart, bız işlegen iş üçin Allaga rehmet **eytip utırma...*** (EY, EV, 13) “Sen, ihtiyar bizim yaptığımız iş için Allah’a **şükredip durma...**”

*Bız birniçe dustım bilen televizordan sıra reklamasın karaganda, şul suretler bilen **sūklanıp utırabız** da annarı ir-at halkına kürsetirge uramga çıgıp kitebız.* (EĖ, MS, 53) “Biz birkaç arkadaşım ile televizyondan bira reklamını gördüğümüzde o görüntüler ile **hayrete düşüyoruz** ve daha sonra adamlara göstermek için dışarı çıkıyoruz.”

1.3.1.3.7.20. -p uz-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p uz- yapısı, hareketin sonlandığı ifade etmektedir. Bazen bu sonlanma hareketin umursamadan, özenilmeden yapıldığına işaret etmektedir. Bu yapı Türkiye Türkçesine -(y)Ip/-(y)Up geç- şeklinde karşılanmaktadır.

*Ene şul halık bik küp illernı **cir bilen tigızlep uza.*** (MH, 130) “İşte bu insanlar pek çok memleketi **yerle bir edip geçiyor.**”

*Aralarınnan bırsı, Şahimerdanniñ karap aluwın kürip, anı karaşı bilen **sūzıp uzdı** da ipteşlerine nidır eytti.* (FY, SS, 32) “İçlerinden biri, Şahimerdan’nın bakıvermesini görüp, onu bakışları ile **süzdü** ve arkadaşlarına bir şey söyledi.”

Başımda “Ah, bız kütkennen irterek kildı, karşı alırga cıyılıp ta ülgire almadık” digen uy çagılıp uzdı. (ME, 177) “Aklıma ‘Ah, bizim beklediğimizden daha önce geldi, karşılamak için toplanıp da yetişemedik’ diye bir fikir saplandı.”

1.3.1.3.7.21. -p üt-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p üt- yapısı, hareketin sonlandığı ifade etmektedir. Bazen bu sonlanma hareketin umursamadan, özenilmeden yapıldığına işaret etmektedir. Bu yapı Türkiye Türkçesine -(y)Ip/-(y)Up geç- şeklinde karşılanmaktadır.

Altı yıl çaması ilik bulıp uzgan vakıygalar bir mizgılge Harisnıñ hetirñ tırmap ütti. (AF, 47) “Yaklaşık altı yıl önce olup geçen olaylar bir anda Haris’in hafızasını tırmaladı.”

Şunısın gına eytıp ütem: şikayatte, mektepte ukıtuw-terbiya işi tüben derecede kuyılğan, ehlakıy tıtnaksızlık kürinişleri küzetile, digen fikir ütkerile. (FZ, 102) “Yalnızca şu kadarını söyleyip geçiyorum: şikâyetle, okuldaki eğitim öğretim işi düşük seviyede bırakılmış, ahlaki düzensizlik manzaraları gözlemleniyor, şeklinde fikir beyan ediliyor.”

Min gıne sizge şulay yazıp üttim, sizni de ez gıne aldalap kittim. (AA, 54) Ben yalnızca size böyle yazıp geçtim, sizi de biraz kandırdım.

1.3.1.3.7.22. -p yat-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p yat- yapısı, hareketin devamlılığını ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde -(y)Ip/(y)Up dur- veya -mAyA devam et- yapılarıyla karşılanmaktadır.

Kolya tın da almyça tıñlap yattı. (CT, 124) “Kolya nefes bile almadan dinlemeye devam etti.”

Çınnan da, nige talaşıp yatabız eli. (AG, SE-2, 127) “Gerçekten de, niçin dalaşıp duruyoruz daha.”

İki yıldan işitem: malay üstirip yatalar. (NG, MGB, 181) “İki yıldır duyuyorum: bir oğlan çocuğu büyütüyorlar.”

1.3.1.3.7.23. -p yŭr-

Kazan-Tatar Türkçesinde -p yŭr- yapısı, hareketin devamlılığını ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde -(y)Ip/(y)Up dur-, -mAyA devam et- veya -makta ol- yapılarıyla karşılanmaktadır.

Bakçada bereñgi çübi utap yŭrgen ebiy siskenip buraznaga çügeledi. (VN, CP, 83)
“Bahçede patates otu **yolmakta olan** nine irkilip çiziye çömeldi. ”

Leyle bŭlen Eħmetcanı altmış yillık meħebbet utına saldım, dip kŭlip yŭrgen idim... (NK, 142) Leyla ile Ahmetcan'ı altmış yıllık aşk ateşine attım diye **gölüp duruyordum...**

Ul ŭzi hervakit şunu ħis kŭlip yŭriy. (Gİ, YY, 60) “O her zaman böyle hissediyor.”

1.3.1.3.8. -(I)brak Yapısı

Bu yapı, -(I)p zarf fiilinin üzerine +rak sıfat karşılaştırma ekinin gelmesiyle ortaya çıkan bir şekildir. Esas fiile -(I)p zarf-fiilinden daha kuvvetli bir şekilde bağlanmakta ve tarz bildirmektedir (Öner, 2007b). Türkiye Türkçesinde yer almayan bu yapı -(y)ArAk zarf-fiil ekiyle karşılanmaktadır. Ekin bünyesindeki zarf-fiil ekinin ana sesi olan p'nin tonsuz varyantının kullanıldığı görülmektedir.

Ebŭzer abziy minim bŭlen tŭlebrek, irkinlebrek sŭyleře başladı. (GE, 123) “Ebuzer amca benimle **isteyerek**, daha rahat **hissederek** konuşmaya başladı.”

Yul urtasında tuktap, kamut bawın nıgıtıbrak beyledi, çŭnki aşıgıçlık bŭlen ul anı annan-mŭnnan gına ŭlektirip kuygan idı. (SR, 272) “Yol ortasında durup, hamut kayışını **sağlamlaştırarak** bağladı, çünkü acele ile yalan yanlış bağlayıp bırakmıştı.”

Alar yŭrtı turınnan uzganda tŭbeteyimni tŭzetŭbrek, kupşırak itip kiyem, tanawnı da siregrek tartırğa tırşam. (MK, 67) “Onların evinin önünden geçerken takkemi **düzelterek**, daha şık yapıp takıyorum, burnumu da daha seyrek çekmeye çalışıyorum ”

Ul tŭrgan sayın canlanıbrak sŭyledi, gadettegiğen kŭçkırıbrak kŭldi ħem her eytken sŭziñnen sŭñ ĭgiťke tup-turı karap kuya tŭrgan buldı. (EY, SE-1, 79) “O ayağa kalktıkça daha da **heyecanlanarak** konuştu, her zamankinden fazla **haykırarak** güldü ve her söylediği sözden sonra delikanlıya doğrudan bakmaya devam etti. ”

1.3.1.3.9. -(I)plAr Yapısı

Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan bu yapı, -(I)p zarf-fiil eki üzerinde çokluk eki olduğu görülmektedir. Ek, -p *tururlar* yapısındaki fiil ve zaman ekinin erimesiyle oluşmuş izlenimi vermektedir. Türkiye Türkçesinde bulunmayan bu yapı Kazan-Tatar Türkçesinde bir tür nezaket veya kibarlık ifade etmektedir. Burbiel, bu yapıya gelen çokluk ekinin anlamını kaybederek yoğun eylemi veya çeşitli duyguları üst perdeden, şakacı ya da gerçekçi bir şekilde ifade ettiğini belirtmektedir. Bu yapının kadınlarla ilgili olan iş veya oluşu belirttiğini ifade etmektedir (2018: 775). Taranan eslerde bu yapının erkek çocuklar için de kullanıldığı görülmüştür.

Üksipler-üksipler cılıym. (NG, BTY, 93) “**Hıçkıra hıçkıra** ağlıyorum.”

*Naciye ise şatlığınnan Ferhene apanı **kūçaklaplar aldı.*** (NF, SE-4, 235) “Naciye ise mutluluktan Ferhene ablayı **kucaklayı verdi.**”

*E balkūnga **çığıplar** kūte tūrgan hātın minde de bar.* (KK, SK, 99) “Balkona **çıkıp** bekleyen bir kadın bende de var.”

Yūğirīpler gñe barır idñ de kūçagına kırīp sñer idñ. (MM, 204) “**Koşup** varırdın ve kucağına girip sinerdin.”

İy-iy, balakayım... Ülipler tırıldıñmñni sñ sin? (Gİ, A, 18) “Ey yavrucuğum... **Ölüp** dirildin mi sen?”

*Ul pekñi būlek itīp algaç, etiy yanına zeñger basmalardan **yūğirīpler** mññp kittim iç indī.* (EG, 24) “O çakıyı hediye ediverince, babamın yanına mavi basamaklardan **koşup** çıkarak gittim hemen.”

1.3.1.3.10. -(I)pml Yapısı

Kazan-Tatar Türkçesinde -(I)p zarf-fiiliyle kurulan bir başka yapıdır. Bu zarf-fiil ekini almış bir fiilin ardından aynı fiilin çekimli şeklinin getirilmesiyle yapıldığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde bulunmayan bu yapı yoğun eylemi ifade etmektedir. Bu bakımdan Türkiye Türkçesinde -DİkçA/-DUkçA zarf-fiil ekini almış bir fiilin aynı fiilin çekimli şekliyle oluşturulan “*içtikçe içiyor, battıkça batıyor*” örneklerine benzer bir yapıya sahip olduğu anlaşılmaktadır.

İşsizlikten intigesiz, — dip tuzınıpmı-tuzınam. (TG, 126) “İşsizlikten ıstırap çekiyorsunuz diye öfkelenidikçe öfkeleniyorum.”

Yılapmı-yılıy, küz yeşlerin çınlap tüge! (AG, SE-1, 267) “Ağladıkça ağlıyor, gözyaşlarını gerçekten akıtıyor!”

Kulındaki tayagı da işke yaragan. Kapkaga şunuñ bilen beripmi-bere. (VN, CP, 31) “Elindeki sopası da işe yaramış. Kapıya onun ile vurdukça vuruyor.”

Kirişinçe, karga balasınan, kart narattan hem küçikten de bigrek, kız üzi kurıktı, çünki ayawsız kırmıska kütüwi tışlepmi-tışliy, üstewiñe kızıkay üziñe nindiy düşman hücüm itkenin añlap ta citkirmiy — in kurkınıçı ene şul bulgandır da eli. (ZH, İT, 78) “Aksine, kargadan yavrusundan, yaşlı çam ağacından ve köpek yavrusundan daha çok, kız kendi korktu, çünkü acımasız karınca sürüsü onu ısırarak ısırıyor ve dahası, kızcağız ne tür bir düşmanın saldırdığını bile anlayıp da farkına varmıyor, belki de en tehlikelisi bu olmuştur.”

1.3.1.2.3.11. Kalıplaşarak Zarf Yapma Fonksiyonu

-(I)p zarf-fiil eki Kazan-Tatar Türkçesinde kalıplaşarak çeşitli zarflar ve edatlar oluşturmaktadır. Bu yapıların isimden fiil yapım eki olan +IA ekinin üzerine gelerek yaptığı görülmektedir. Bahsi geçen örneklerde birkaç istisna haricinde fiil şekillerinin olmadığı görülmektedir. Bu durum Türkiye Türkçesinde görülmeyen bir özelliktir.

Bu kalıplaşma yoluyla durum zarfları yapılabilmektedir: *yahşılap* “iyice, güzelce”, *çınlap* “gerçekten, hakikaten”, *heryaklap* “her yönüyle, çok yönlü, her yönden”, *yünlep* “doğru dürüst, tam olarak”, *birimlep* “teker teker, birbiri ardına” *akrınlap* “yavaşça” *dip* “diye” *azlap* “azar azar”, azıcık” vb.

Zaman bildiren kelimelerle birlikte kullanıldığında zaman zarfları oluşturmaktadır: *künlep* “günlerce, gün boyu, bir güne yakın”, *aylap* “aylarca, ay boyu, bir aya yakın” *yıllap* “yıllarca, yıl boyunca” *atnalap* “hafta boyunca, bir haftaya yakın” vb.

Sayılardan sonra gelerek miktar zarfları oluşturmaktadır: *miñlep* “binlerce, bine yakın, biner biner”, *bişlep* “beşe yakın, beşer beşer”, *kırıklap* “kırk kadar, kırka yakın” vb.

1.3.1.2.3.12. Ekin Tarihî Seyri

Orhun Türkçesi döneminden itibaren kesintisiz ve oldukça işlek bir şekilde kullanılan zarf-fiil ekidir. Bu dönemde ekin $-(I)p/- (U)p$ şekillerinin olduğu görülmektedir. Ünlüyle biten fiillere doğrudan $-p$; düz ünlülü fiillere $-(I)p$; yuvarlak ünlülü fiillere ise $-(U)p$ şekliyle getirildiği anlaşılmaktadır. Bu döneme ait metinlerden yola çıkarak $-(I)p/- (U)p$ zarf-fiilinin kullanımına ilişkin **olurup** (BK-K, 3) “oturup”, **ölürüp** (BK-G, 7) “öldürüp”, **kazganıp** “kazanıp” (KT-D, 16) **eşidip** (KT-D, 12) “ışitip”, **sülep** “ordu sevk edip” gibi örnekler verilebilir. Söz konusu zarf-fiil eki yalnızca olumlu fiillerin üzerine getirilmektedir.

Eraslan, Uygur Türkçesi döneminde ekin $-p$ şeklinde olduğunu, ekin ünlüyle biten fiillere doğrudan $-p$ şekliyle; ünsüzle biten fiillerden sonra ise i , i veya u , $ü$ yardımcı sesleri aracılığıyla getirildiğini belirterek **öpkelep** “öfkelenip” **kelip** “gelip”, **tokıp** “parçalayıp”, **ögirtürüp** “sevindirip” gibi örnekler vermektedir. Ek olarak n ağzında ekin a ve e seslerini yardımcı ünlü olarak kullanıldığını aktarmış olsa da bu kullanıma dair örnek vermediği görülmektedir (2012: 406).

Uygur Türkçesi döneminden sonra söz konusu zarf-fiil ekinin kullanımıyla ilgili bir değişikliğin olmadığı görülmektedir. Ancak Eckmann, Çağatay Türkçesi döneminde seyrek de olsa ekin olumsuzluk eki almış fiillere $-p$ şekliyle getirildiğini **kalmıp** “kalmayıp, kalmadan”, **koymıp** “koymayıp”, **turmap** “durmayıp” gibi örneklerle vermektedir (2021: 112).

1.3.1.4. -mİy

Bu zarf-fiil eki Kazan-Tatar Türkçesinde $-(I)p$ ve $-A$ zarf-fiil eklerinin olumsuz şeklini karşılamaktadır (Öner, 2007a: 726). İnce ünlülü fiillerden sonra ekin $-mİy$ şekli; kalın ünlülü fiillerden sonra ekin $-mıy$ şekli getirilmektedir Türkiye Türkçesindeki $-mAdAn$ zarf-fiiline benzemektedir.

1.3.1.4.1. Zaman Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, zaman bildirme fonksiyonuyla kullanıldığında esas fiilin hareketinin zarf-fiilin gösterdiği hareketten önce gerçekleştiğini bildirmektedir.

Ul biraz tınıçlandı hem işlegen işine, yagni Diniulla hezretke meçit manarasın kiserge yürüwlerin heber itüwüne ifrat süyñip, kiri kenselerge kitti hem kalgan bir stakannı şatlıktan awudarıp ta kuydı, artık isirmiy gñe kaytıp ta kitti. (SR, 164) “O biraz dinlendi ve yaptığı işe, yani Diniulla hazrete cami minaresini yıkmaya devam etmelerini haber vermesine çok aşırı sevinip, tekrar dolaba gitti ve kalan bir bardağı mutluluktan yuvarlayıverdi, fazla **sarhoş olmadan** dönüp gitti.”

Yıl da ütmıy, tülki, kuyan kızı bilen soglaska kilip, kart kuyannı urmanga kuwıp çıgarmakçı bula. (KK, U, 163) “Bir yıl bile **geçmeden** tilki, tavşanın kızı ile anlaşmaya vararak yaşlı tavşanı ormana sürgün etmek istiyor.”

Üzaklamıy sal küpırge kilip türtildi. (MŞ, 49) “**Çok geçmeden** sal köprüye gelip çarptı.”

Üzi tışka çıkmıy gına teharete aldı da urta ışıkke ilingen zur ak sülgi bilen bitin sürte başladı. (Gİ, YY, 187) “Kendi dışarı **çıkmadan** abdest aldı ve orta kapıya asılan büyük beyaz havlu ile yüzünü kurulamaya başladı.”

1.3.1.4.2. Tarz Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, tarz bildirme fonksiyonuyla kullanıldığında esas fiildeki hareketin nasıl yapıldığına dair bilgi vermektedir.

Kuyınındagı ikmegin alıp, atınnan tüşmiy gñe aşarga kırışken bu. (MK, 51) “Koynundaki ekmeğini alıp atından **inmeden** yemeye girişmiş bu.”

Min Bikbulat abıydan kurkıp kına deşmiy yürüy idim. (AG, SE-1, 106) “Ben Bikbulat ağabeyden korkarak hiç **konusmadan** yürüyordum.”

Ehet, sıynıftaşı süylegennerni küz aldına kitirip, tın da almıy tñlap utırdı. (AF, 118) Ehet, sınıf arkadaşının söylediklerini gözlerinin önüne getirip, nefes bile **almadan** dinlemeye devam etti.

Nugay, Hacitarhan, Sibirden gasker süramıy bulmas. (RB, SE-4, 414) “Nogay, Astrahan ve Sibirden asker **istemeden** olmaz.”

1.3.1.4.3. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, esas fiildeki hareketin sebebini bildirebilir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde *-maDIğIndAn*, yapısıyla da karşılanabilmektedir.

*Tiz-tiz gñe defterñ aktarıp, miñe niçe kñn indĩ **baş birmiy** cefalagan meselelernĩ izlep taptı, alarnı e digençĩ çışıp te attı.* (Gİ, KA, 23) “Çabucak defterini aktarıp, şimdi nice gündür **üzerine düşülmediğinden** şiddetlenen meseleleri arayıp buldu, onları ha deyinceye kadar çözüverdi.”

*Batırşa dñm karañgıda bñrniy **añlamıy**, baskan urınında taptanıp şaktıy tñrdı.* (CR, 422) “Batırşah zifiri karanlıkta hiçbir şey **anlamadığından** olduğu noktaya yerinde sayarak uzun süre durdu.”

*Emma matur uyların kişilerge süylemese de, küññlñ çışerge tñlemese de, canın sağış sargan çakta, yeşep-yeşep argan çakta içten gñe bulsa da bñ **cırlamıy** tñze almagan ul.* (FY, 44) “Ancak güzel düşüncelerini insanlara söylemese de gönlünü açmak istemese de ruhunu hasret sardığında, uğraşıp uğraşıp yorulduğunda içinden bile olsa bir türkü **söylemeden** toparlanamamış o.”

*Kaynar irñnerĩ bitke tigeç, min de anı küçip **üpmiy** kalalmadım...* (VN, YÜY, 81) “Sıcak dudakları yüzüme değince ben de onu kucaklayıp **öpmeden** duramadım...”

1.3.1.4.4. Tekrarlı Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, *-A/-y* zarf-fiil ekinde olduğu gibi tekrarlı biçimde kullanılabilir. Taranan eserlerde yakın anlamlı iki fiilin bu zarf-fiil eki aracılığıyla oluşturduğu tekrar yapılarına rastlanmıştır. Esas fiildeki harekete çoğunlukla tarz bildirme fonksiyonuyla bağlanmaktadır. Bazen *nit-* “bir şey yapmak” yapısındaki fiil ile birleşebildiği de görülür. Türkiye Türkçesine her zaman denk bir ek ile aktarmak mümkün gözükmemektedir.

*Bu wakat içñde iñ ülı yürek te küññl hislerñ **tükmiy-çeçmiy** saklap kala almas idĩ, mñğayın.* (GG, ÜTK, 74) “Bunca zaman içinde en ulu yürek bile gönül duygularını **döküp saçmadan** saklı tutamazdı galiba.”

İki atna aşamıy-ıçmiy yatasıñ bit, balakayım,— dip, tagı süzge kuşıldı enisı. (FB, 137) “İki haftadır **yedemeden içmeden** yatıyorsun, yavrucuğum, diyerek tekrar söze girdi annesi.”

Nalog tülemiy-nitmiy gıne ħalık sırtın kimırıp yürüwçı kılmişekler alar! (NK, 42) “Vergi **ödemeden etmeden** yalnızca haklın sırtından geçinip giden ecnebiler onlar!”

Ul miniñ awır ħelde buluwımnı sizdi bulsa kirek, ħiçbir sūramıy-nitmiy, mini çey içerge çakırıp, tuygançı aşattı. (MG, 104) “O benim kötü durumda oluşumu sezmiş olsa gerek, hiçbir şey **sormadan etmeden** beni çay içmeye çağırıp doyuncaya kadar yedirdi.”

1.3.1.4.5. Birleşik Fiillerin Kurulumda Görev Alması

Bu zarf-fiil eki olumlu şekillerinde olduğu gibi birleşik fiilin kurulumunda görev almaktadır. Olumlu kullanımına göre daha az örneğe rastlanmaktadır.

Eteçibiz miña bir de igtibar itmiy başladı, şunu gına kızıkıtırıw iditilegim! (FY, SE-BT, 362) “Horozumuz bana bir de **itibar etmemeye başladı**, onu yalnızca heveslendirmekten dileğim!”

Dünya malı artınnan kuwıp, haman wakıt tapmiy kildim. (AÇ, CC, 198) “Dünya malı ardından koşup daima vakit **bulamaz oldum.**”

Bütenner de İbray turında birni de bilmıy kalsınnar diy. (ME, 324) “Başkaları da İbray hakkında hiçbir şey **bilmeyiversinler** diyor.”

Belki, bu apa da kürmıy tıradır, kürgeç, ul da şulay iter?.. (GG, SE-2, 422) “Belki bu abla da **görmüyordur**, görünce o da aynısını yapar?..”

1.3.1.4.6. +rak Ekiyle Genişleme

Bu zarf-fiil eki, +rak sıfat karşılaştırma ekiyle genişlemektedir. Böylece zarf-fiildeki hareket kuvvetlenerek esas fiile bağlanmaktadır.

Üziñ anıñ artınarak yeşiriniñ, kürinmiyrek kalırğa tırıçasıñ. (ZB, 49) “Onun ardına saklanıp olabildiğince **görünmeden** kalmaya çalışıyorsun.”

EĖ, ũstabike süznı çamalamıyrak ıķındırdı labasa, akıllı baş ta begzi birçak uylamıyrak fikir yürtir iken, nige elı bütin beĖitniñ anıñ aldına gına altın arba bilen kitirip

tügerge, elî bulgannar, tagın tuwaçaklar da bar bit» dip uyladı da:...(SP, PT, 65) “Eh, ustabike¹⁰ lafi **pek düşünmeden** ağzından kaçırdı herhâlde, akıllı baş da bazen bir an bile **düşünmeden** sonuca varırmış, neden bütün şans yalnızca onun önüne altın tepsi ile getirip yığılmalı, zaten olanlar, tekrar doğacaklar da var, diye düşündü ve: ...”

1.3.1.4.7. Ekin Tarihî Seyri

Söz konusu ekin ilk defa Harezmi Türkçesi döneminde kullanıldığı ve *-mAy* şeklinde olduğu görülmektedir. Araştırmacıların bu eki *-A/-I/-y(U)* zarf-fiil eklerinin ünlüyle biten fiillere gelen şekli olan *-y* ekinin altında incelediği görülmektedir. Bu bağlamda Ata, Harezmi Türkçesinde bahsi geçen ek için şu örnekleri vermektedir: **buzmay çıkmas** “bozmadan çıkmaz”, **kıla almay** “başaramadan” (2002: 91). Bayraktar ise dönem eserlerinden hareketle eki şu örnekleri vermektedir: *körgeyin aytmay* “gördüğünü söylemeden”, *kötere bilmey* “kaldıramadan”, *sasımay* “kokmadan” (2012: 170).

Kıpçak Türkçesi dönemi için Karamanlıoğlu’nun ekle ilgili bilgi vermediği görülmektedir. Bayraktar (2012: 170) ve Güner (2020: 379) *-mAy* zarf-fiil ekini *-y* zarf-fiil eki altında değerlendirmektedir. Ekle ilgili olarak iki araştırmacının da benzer örnekleri verdiği görülmektedir: **açmay** “açmayarak, açmadan” **kir yukturmay** “kir bulaştırmadan”, **zayı bolmay** “ziyan olmadın”.

Eckmann, Çağatay Türkçesi için *-mAy* zarf-fiil ekinin *-A/-y* ve *-p* zarf-fiil eklerinin olumsuz şekli olduğunu ifade ederek eki ayrı bir başlıkta göstermekte ve şu örnekleri vermektedir: **körmey** “görmeden”, **bilmey** “bilmeden”, **tapa almay** “bulamadan”, **öpmey** “öpmeden” (2021: 113-114).

1.3.1.5. -mAyInçA

Bu zarf-fiil eki Kazan-Tatar Türkçesinde *-(I)p* ve *-A* zarf-fiil eklerinin olumsuz şeklini karşılamaktadır. Türkiye Türkçesindeki *-mAdAn* zarf-fiiline benzemektedir. Bu zarf-fiil eki hakkında incelediğimiz çalışmalar arasında yalnızca Alparov, “*mAyInçA*

¹⁰ Kazan-Tatarlar toplumunda kadın ve kızların eğitiminden sorumlu olan yaşça büyük kadınlara verilen ünvan, genellikle bu görev molların eşleri tarafından yürütülmektedir.

şeklinin *-mIy/-mIyça* şekillerinden daha arkaik bir yapı” olduğunu ifade etmektedir (1945: 94). Alparov dışında incelenen gramer kitaplarının tamamında *-mAyInça* şeklinin *-mIy* zarf-fiil ekinin genişlemesiyle ortaya çıktığı ifade edilmektedir.

1.3.1.5.1. Zaman Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, zaman bildirme fonksiyonuyla kullanıldığında esas fiilin hareketinin zarf-fiilin gösterdiği hareketten önce gerçekleştiğini bildirmektedir.

*Direktor işikten kırır-kırmeste ük, selam almıyça, selam **birmeyinçe**, Musin kışkıra başlıy, kaltırana-kaltırana sügerge tütına: ...* (RB, SE-2, 61) “Yönetici kapıdan gerer girmez, selam almadan, selam **vermeden**, Musin bağırmaya başlıyor, titreye titreye sövmeye girişiyor: ... ”

*Lekin nikader şatlansa da, ikindi-ahşam arasında meçitlen çıguw gadetı bulmaganga, ul üziñiñ ahşamın ukıp, ahşam artınnan ukıy turgan namazların **ukımayınça** çıkmagan idı.* (Gİ, Ü, 147) “Ancak ne kadar mutlu olsa da, ikindi-akşam arasında camiden çıkma alışkanlığı olmadığından, o akşamı kılıp akşamın ardından kıldığı namazlarını **kılmadan** çıkmamıştı. ”

*Reşitler bilen bız yal sayın diyerlik bakçada kürişip tırabız anısı, üylerine **barmayınça** tütel üstinde gıne kütlasañ da yarar idı.* (KK, U, 171) “Reşitler ile biz neredeyse her yıl bahçede görüşüyoruz aslında, evlerine **gitmeden** sadece tarhın üstünde kutlasan da olurdu. ”

1.3.1.5.2. Tarz Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, tarz bildirme fonksiyonuyla kullanıldığında esas fiildeki hareketin nasıl yapıldığına dair bilgi vermektedir.

*Başta şulay ihañay-mihañay yürürsiñ, annarı **sizmeyinçe** gıne çıgıp kuyarsıñ, yürtiñ bulır, balañ bulır, mal-tuwar dip kaygıra başlarsıñ, piçen, salam dip, balalarga külmek-ıstan dip kaygıra başlarsıñ...* (NF-1, 449) “Başta böyle kakara kikiri gidersin, daha sonra hiç **fark etmeden** geride bırakırsın, evin olur, çocuğun olur, mal davar diye kaygılanmaya başlarsın; ot, çimen diye, çocuklara üst baş diye kaygılanmaya başlarsın...”

Ürdek kïne astına suw kïrgeñiñ kütïp bakıldap utıra, eyï, bïž hezişgi momentniñ vejnilïğïñ bïr minut ta isten **çıgarmayınça** yeşiyïk, şul. (AG, SE-1, 386) “Yalnızca ördek altına su girmesini bekleyip vaklıyor, evet, biz mevcut anın önemini bir dakika bile akıldan **çıkarmadan** yaşayalım şöyle.”

Awır yulda yuldaşlarım buldıñız, üzleriñiñizni **ayamayınça** sugıştıñız. (TM, 167) “Çetin yolda yoldaşlarım oldunuz, kendinizi **esirgemedен** savaştınız.”

1.3.1.5.3. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, esas fiildeki hareketin sebebini bildirebilir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde *-maDIğIndAn* veya *-mAyInçA* yapısıyla karşılanabilmektedir.

Kaşka, yagni ülen üsmegen tawnıñ üsti, Zayatülekniñ atı kimirïp turganga küre, haman ülen üsmeyinçe, takır, yalangaç bulıp yatadır, diyler. (MG, 403) “Kaşka, yeni ot bitmeyen dağın zirvesi, Zayatülek’in atı kemirip durduğuna göre, daima ot **bitmediğinden**, çorak, bozkır olarak durmaktadır, derler.”

Bïr de devalıy almayınça, mayga hetli tıttılar da çıgardılar. (HS, BABU, 114) “Biraz bile **iyileşemeyince** mayısa kadar tuttular ve taburcu ettiler.”

*Min yalgızım gına aña karşı tıra almadım, üzïme yardım itüwçi kışï **taba almayınça**, iriksiz aña birilemïñ.* (ZH, İT, 158) “Ben yalnızım sadece ona karşı çıkamadım, bana yardım edecek kimse **bulamayınca** mecburen ona dönerim”

1.3.1.5.4. Ekin Tarihî Seyri

Bayraktar, *-mAyInçA* zarf-fiil ekinin ilk olarak Harezmi Türkçesi döneminde kullanıldığını belirterek bu dönemden yalnızca *azad bolmayınça* örneğini vermektedir. Mu’inü’l Mürîd’den verdiği örneğin eserde *bolmagınça* şekliyle yazılmış olduğu görülmektedir. Buna ekle ilgili olarak Kıpçak Türkçesi dönemine ait metinlerden hareketle *çıkmayınça* “çıkmayınca”, *kilmeyinçe* “gelmeyince”, *almayınça* “almayınca”, *tartmayınça* “çekmeyince” vb. örnekler vermektedir (2018: 180). Argunşah ve Güner, Kıpçak Türkçesi metinlerinde görülen *-mAyInçA* zarf-fiil ekini *-gInçA/-kInçA/-InçA* zarf-fiil ekinin olumsuzluk eki almış fiillerin üzerine geldiğini bildirmektedir (2020: 150). Bu veriler Çağdaş-Kazan Tatar Türkçesine kullanılan *-mAyInçA* zarf-fiil ekinin daha geç bir

devirde ortaya çıktığı veya Kıpçak Türkçesindeki *-mAyInça* zarf-fiil ekinin zaman anlamının körelerek *-mIy/-mIyça* zarf-fiil ekleriyle paralel bir fonksiyon kazandığı izlenimini vermektedir.

1.3.1.6. -mIyça

Bu zarf-fiil eki Kazan-Tatar Türkçesinde *-(I)p* ve *-A* zarf-fiil eklerinin olumsuz şeklini karşılamaktadır. Türkiye Türkçesindeki *-mAdAn* zarf-fiiline benzemektedir.

1.3.1.6.1. Zaman Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, zaman bildirme fonksiyonuyla kullanıldığında esas fiilin hareketinin zarf-fiilin gösterdiği hareketten önce gerçekleştiğini bildirmektedir.

*Min, balalar üsŭp, üzallarına yeşerlik helge **kilmiyçe**, bŭ hatınga da eylenŭp karamayaçakmın.* (ZB, 61) “Ben, çocuklar büyüyüp, kendi başlarına yaşayacak hâle **gelmeden** bir kadına dönüp bakmayacağım.”

*Kiçe şulay, işten **kaytmıyça** uk, lektsiyage kŭrgenner idŭ.* (ME, 405) “Dün de bu şekilde işten **dönmeden** derse girmişlerdi.”

1.3.1.6.2. Tarz Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, tarz bildirme fonksiyonuyla kullanıldığında esas fiildeki hareketin nasıl yapıldığına dair bilgi vermektedir.

*Mahirege bŭ sŭz **eytmıyçe** ŭyge kŭrŭp kitkensŭ.* (EY, E-1, 9) “Mahire’ye tek söz **söylemeden** eve girip geçmişsin.”

*Mŭne şulay **işlemiyçe** yŭrgen kişiler hervakıt fekıyrler, işlegen kişiler hervakıt bay bulalar.* (FY, SE-BT, 123) “İşte böyle **çalışmadan** yaşayan insanlar her zaman fakirler, çalışan insanlar her zaman zengin olurlar.”

*Mansur kŭlŭmsŭrep kuydı. Kız mŭnı **kŭrmıyçe** kala almadı.* (GE, 174) “Mansur gülümseyiverdi. Kız bunu **görmeden** edemedi.”

1.3.1.6.3. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, esas fiildeki hareketin sebebini bildirebilir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde *-maDIğIndAn*, yapısıyla karşılanabilmektedir.

Vilen anıñ karaşına tüze almyça başın idi. (MM, 55) “Vilen onun bakışlarına **dayanamadığından** başını eğdi.”

Basıp tūrır heli kalmıça, narga barıp utırdı. (ME, 253) “Adım atar hâli **kalmadığından**, ranzaya gidip oturdu.”

Sandra, Safuannan hiç ayırılasy kilmıçe, artına bürılıp karıy-karıy kitip bardı. (EG, KY, 41) “Sandra, Saufan’dan hiç **ayırılasy gelmediğinden** ardına dönüp baka baka uzaklaştı.”

Avıruw eniy yanına kaytmıça bulmıy, üziğiz añlıysız... (HŞ, 152) “Hasta anamın yayına **dönmeden** olmuyor, siz de anlıyorsunuz...”

Küterilip kararga bik üyalsa da, küzleri uçraşmıça kala almadı. (NK, 21) “Başını kaldırıp bakmaya çok utansa da göz göze **gelmeden** duramadı.”

Bu urında hiçkimniñ yüzin yırtmıça gına bir süz eytirge mümkün: bir işniñ uçına çıkmıça maktanuw kirekmes. (GT, BB, 36) “Bu konuda hiç kimsenin yüzünü ekşitmeden bir söz söylemek mümkün: bir işin sonuna **gelmeden** övünmek gerekmez.”

1.3.1.6.4. +rAk Ekiyle Genişleme Durumu

Bu zarf-fiil eki, *+rak* sıfat karşılaştırma ekiyle genişlemektedir. Böylece zarf-fiildeki hareket kuvvetlenerek esas fiile bağlanmaktadır.

Karun tılemıçerek kine anıñ yanına bardı. (NF, SE-2, 170) “Karun **hiç istemeden** onun yanına gitti.”

Ayagım yuklığı bik sizilmesin dip, mümkün kader aksamıçarak atlarga tırışam. (SS, ABA, 66) “Ayağımın yokluğu çok fark edilmesin diye mümkün olduğu kadar **aksamadan** yürümeye çalışıyorum.”

1.3.1.6.5. Ekin Tarihî Seyri

İncelediğimiz eserlerde *-mIyça* zarf-fiil ekiyle ilgili bilgiye rastlanamamıştır. Kazan-Tatar Türkçesi ile ilgili gramerlerde ekin *-mIy* zarf-fiilinden genişlemiş bir şekil olduğu bilgisinden hareketle tarihî olarak *-mIy* zarf-fiiliyle aynı süreçten geçtiğini ancak Çağatay Türkçesi döneminden sonra ortaya çıktığını söyleyebiliriz.

1.3.1.7. -gAç/-kAç

Bu zarf-fiil ekinin, ünlü veya tonlu ünsüzlerle biten fiillerden sonra ünlü uyumuna göre *-gAç*, tonsuz ünlülerden sonra *-kAç* şekliyle getirilmektedir. Türkiye Türkçesinde doğrudan fonetik karşılığı bulunmamaktadır. Ancak *-(y)Inca/-(UncA)* zarf-fiil ekleriyle karşılanmaktadır.

1.3.1.7.1. Zaman Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, Kazan-Tatar Türkçesinde esas fiilden önce gerçekleşen bir hareketi ifade etmektedir. Böylece esas fiildeki hareketi zarf-fiildeki hareketin bitiminden hemen sonra ortaya çıktığını bildirmektedir.

Eni bïlen siñliñ ülgëç, min de yapa-yalgız kaldım. (HŞ, 53) “Annem ile kız kardeşim **öölünce** ben de yapayalnız kaldım.”

Biraz tınıçlangaç, anıñ küz aldında süñgi küñnerde başıñnan ütkenneri tizile başladı. (GG, SE-2, 22) “Biraz **sakinleşince** onun gözlerinin önüne son günlerde başından geçirdikleri sıralanmaya başladı.”

Tramvaydan tüşkeç, Dostoyevskiy uramıñnan salmak kına atladılar. (ES, KUY 81) “Tramvaydan **inince** Dostoyevski Caddesinden usulca yürüdüler.”

Sacide kiçkiñe kapka kilesiñ açkaç, anda bñ yat kişñ peyda buldı. (EH, EA, 25) “Sacide küçük kapı kilidini **açınca** orada bir yabancı kişi peyda oldu.”

Tüşki aş yakınlaşkaç, bñniçe mertebe yügürp çıgıp, yulnı küzettı. (AF, 143) “Öğle yemeği **yaklaşınca** birkaç kez koşarak çıkıp yolu gözledi.”

1.3.1.7.2. Şart Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, Kazan-Tatar Türkçesinde esas fiildeki hareketin gerçekleşmesini zarf-fiildeki hareketin gerçekleşmesine bağlayarak şart bildirmektedir. Bu işlevinin seyrek olduğu görülmektedir (Hisamova, 2006: 262).

Müñar ısanmagan kişı, mñne bu hikeyeçikñi ukıgaç, gakiñniñ artıklığına kanegat hasıl iter. (GT, BB, 40) “Bu zamana kadar inanmayan insan, işte bu hikâyeciği **okuyunca** aklın üstünlüğüne kanaat getirir.”

Cil isken sayın bütaklar sılkıñeler, bütaklar sılkıñgeç, yeşil yafraklar tirbeleler, alar arasındagı temli çiklevikler kürineler. (AA, 78) “Rüzgâr estikçe dallar kımıldaşır, dallar **kımıldaşınca** yeşil yapraklar sallanır, onların arasındaki lezzetli cevizler görünür.”

1.3.1.7.3. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil ekini alan fiil esas fiildeki hareketin sebep bildirme fonksiyonuyla bağlanabilmektedir (Hisamova, 2006: 262).

Küttim, küttim de, bırıgız de kürınmegeç, üzim açıp karadım. (AG, SE-1, 168) “Bekledim, bekledim de biriniz bile **görünmeyince** kendim açıp baktım.”

Etiy-enisi kışkı buranda kalıp tuñgaç, ebisi bilen gñne üsken kız ul. (GG, ÜTK, 136) “Babası ve annesi kışın fırtınada **donunca** sadece ninesi ile büyümüş bir kız o.”

Küte-küte tüzimligi bütkeç, karavat çitiñe barıp utırdı. (SP, ÜBA, 194) “Bekleye bekleye sabrı **tükenince** divanın kenarına gidip oturdu.”

Künyuñlarga üzleriñiñ ütryadtan şundıy zadaniyiñ bilen kilüwleriñ añlatkaç, künyuñlar bu iki piünirni tipkelep çıgargannar. (AA, 215) “Seyislere kendilerinin müfrezeden böyle bir görev ile geldiklerini anlatınca seyisler bu iki izciyi kovmuşlar.”

1.3.1.7.4. Ekin Tarihi Seyri

Harezmi Türkçesi dönemine kadar kullanımına rastlanamayan -gaç/-kaç zarf-fiil eki için Tuncer (1996: 117), Hacıeminoğlu (1997: 169) ve Ata (2002: 89-90) ekin bu dönemde -gaç şekliyle kullanıldığını ileri sürerek **öpgeç** “öpünce”, **işitgeç** “işitince”, **olturgaç** “oturunca”, **bolgaç** “olunca” gibi örnekler vermektedir. Bayraktar ise bu

dönemde *-gAç* şeklinin yanında ekin *-kAç*¹¹ şeklinin de olduğunu belirterek *öpkeç* “öpünce”, *çıkkaç* “çıkınca” gibi örnekler vermektedir. Ayrıca bu dönemde *-geç* zarf-fiil ekinin *i-* fiiliyle birlikte isimlerden ve sıfat-fiillerden sonra kullanılarak “iken” anlamı verdiği örneklere rastlandığını belirtmektedir.

Karamanlıoğlu (1994: 145-146) ve Güner (2020: 367-368) Kıpçak Türkçesi döneminde ekin *-gAç/-kAç* şeklinin yanında *-gAş/-kAş*¹² şeklinin de kullanıldığını belirterek *çıkkaç/çıkgaç/çıkkaş* “çıktığında”, *batkaç* “battığında”, *turgaç* “durduğunda”, *batkaş* “batınca”, *kelgeş* “gelince” gibi örnekler vermektedirler. Ekin Harezmi döneminde olduğu gibi *i-* fiilinin üzerine geldiği belirtilmektedir. Verilen örneklere bakarak ekin bu dönemde tam anlamıyla ünsüz uyumuna dâhil olmadığını söyleyebiliriz.

Eckmann, Çağatay Türkçesi döneminde ekin *-gAç/-kAç* şekillerinin kullanıldığını bildirmektedir. Söz konusu ekle ilgili olarak *éşitkeç* “ışıtınca, duyunca”, *sorgaç* “sorunca”, *bolgaç* “olunca” gibi örnekler vermektedir.

1.3.1.8. -gAnçI/-kAnçI

Bu zarf-fiil ekinin, ünlü veya tonlu ünsüzlerle biten fiillerden sonra ünlü uyumuna göre *-gAnçI*, tonsuz ünlülerden sonra *-kAnçI* şekliyle getirilmektedir. Ekin fonetik karşılığı Türkiye Türkçesinde *-(y)IncA/- (y)UncA* şeklindedir. Ancak *-(y)IncAyA kadar/- (y)UncAyA kadar* yapıları ile karşılanmaktadır. Yalnızca karşılaştırma fonksiyonuyla kullanıldığında *-mAktAnsA* zarf-fiil ekiyle de karşılanabilmektedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde zamana bağlı bir sınırlama ifadesi taşıyan bu ekin Türkiye Türkçesindeki fonetik karşılığı olan *-(y)IncA/- (y)UncA* zarf-fiil eki, zaman içerisinde “tek başına sınırlama özelliğini yitirerek” yönelme hâli ekiyle birlikte gelen *kadar* edatıyla kullanılmaya başlamıştır (Korkmaz, 2017: 860). Bu bağlamda ekin Türkiye Türkçesindeki müstakil kullanımının fonksiyonları Kazan-Tatar Türkçesindeki *-gAç/-kAç* zarf-fiil ekiyle paralellik gösterdiğini göstermektedir. Ergin, *-gAç/-kAç* zarf-fiil ekinin Eski Anadolu Türkçesi döneminin sonlarında ve Osmanlı Türkçesi döneminin

¹¹ Ekin *-kAç* şekliyle ilgili olarak araştırmacıların aynı örnekleri üzerine farklı okumalar yaptığı görülmektedir.

¹² Karamanlıoğlu *-gAş/-kAş* şekillerinin Et-Tuhfetü’z-zekiyye fi’l-lûgati’t-Türkiyye ve El-Kavâninü’l-Külliyeye li-Zabti’l-Lûgati’t-Türkiyye eserlerine ait bir yazım özelliği olduğunu ifade etmektedir (1994: 145).

başlarında Azerbaycan sahasında belirli fiillere getirildiğini ve akabinde ekin ortadan kalktığını belirtmektedir (2009: 341).

1.3.1.8.1. Zaman Bildirme-Sınırlama Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, zaman bildirme fonksiyonuyla kullanıldığında esas fiilde gerçekleşen hareketin zarf-fiilde gerçekleşen hareketin tamamlanması süreci içinde ya da hemen öncesinde tamamlandığını etmektedir (Zekiyev, 2016: 253).

Kazanı bilen aş kırgeñi, üstel üstüne arakı mñip utırgan idı indı. (HS, BABU, 102) “Tenceresi ile yemek **girinceye kadar** masa üstüne rakı çıkıp yerleşmişti artık.”

Küz açıp yūmgañı bığawlardan azat itilgen kız par-par itip baganalarga beylep kuyılğan malaylar tarafına iyek kaktı. (Vİ, 32) “Göz açıp **kapatıncaya kadar** prangalarından özgür bırakılan kız ikişer ikişer hâlde direklerle bağlanarak bırakılan oğlanlardan tarafa başını salladı.”

Ul küzlerin yūmdı da Dilefrüz çıgıp kitkeñi açmadı. (GE, 27) “O gözlerini yumdu ve Dilefrüz çıkıp **gidinceye kadar** açmadı.”

Mafıya kilip başını bürıp atkañı, bızge bu baladan kütılrga kirek! (Hİ, 50) “Mafya gelip başını koparıp **atıncaya kadar** bizim bu çocuktan kurulmamız gerek!”

Min kaytkañı sinı de alırlar indı. (RK, 7) “Ben **dönünceye kadar** seni de alırlar artık.”

1.3.1.8.2. Karşılaştırma Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, karşılaştırma fonksiyonuyla kullanıldığında esas fiildeki hareketle zarf-fiildeki hareketi karşılaştırarak esas fiildeki hareketin daha iyi olduğunu ya da tercih edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

Mündiy kişı bilen yeşegençi, gümır buyı yalgız yeşewiñ mñn mertebe artık! (ES, KUY, 56) “Böyle bir kişi ile **yaşayıncaya kadar** ömür boyu yalnız yaşamam bin kat daha iyi!”

Yüz sum akçañ bulgançı, yüz dustıñ bulsın digen altın süzlerniñ kıymmeti şuşı iken. (SP, UBA, 7) “Yüz som paran **oluncaya kadar**, yüz arkadaşın olsun diyen altın sözleri kıymeti işte buymuş.”

Miña akıl satkançı, üziñni tikşir, atay. (NG, MGB, 89) “Bana akıl **verinceye kadar** kendini düzelt, baba.”

Awır yük itip küterip yürtkençi, taşlap kaldıruw yaşıyarak bulır. (AH, CC, 93) “Ağır yük yapıp kaldırıp **taşımaktansa** hafifletip kaldırmak daha iyi olur”

1.3.1.8.3. Yoğun Eylem Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Bu zarf-fiil eki, yoğun eylem bildirme fonksiyonuyla kullanıldığında esas fiildeki hareketi zarf-fiildeki hareketin yapılma sınırına dayandırarak ne kadar yoğun bir şekilde gerçekleştirildiğini ifade etmektedir (2016: 253).

Açlıkniñ baştağı biş-altı küni bik ütkin, bik gazaplı, bik çıdamsız bula, annan süñ adem ni turı kilse şunu bitirgençi aşıy, bulmasa, yartı ülik kıbık üzün de, dünyasın da üñita turgan bir maşınaga eylene. (Gİ, A, 23) “Açlığın ilk beş altı günü çok keskin, çok acı verici, pek dayanılmaz oluyor, ondan sonra insan ne denk gelse onu **bitirinceye kadar** yiyor, yoksa yarı ölü gibi kendini de dünyasını da unutan bir makineye dönüyor.”

Ul küñni Lobaçevskiy tamam arıgançı uramda yürdi. (CT, 218) “O gün Lobaçevski tamamen **bitkin düşünceye kadar** sokakta yürüdü.”

Küzimnen yeş cıkkıñçı, arıgançı awnap yatıp külem. (ZB, 24) “Gözümde **yaş çıkıncaya, yoruluncaya kadar** yerlere yatıp gülüyorum.”

Nihayet, birinçi kan da küyıldı — sagalap tırıp, Ayratnı imgetkençi kıynadılar, kişilikten çıkarıp taşladılar. (GG, UTG, 216) “Nihayet ilk kan döküldü, pusu kurarak Ayrat’ı sakat **birakıncaya kadar** dövdüler, insanlıktan çıkarıp attılar.”

1.3.1.8.4. +gA Yönelme Hâli Ekiyle Birleşme Durumu

Bu zarf-fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki gibi Kazan-Tatar Türkçesinde yönelme hâli ekinden sonra *kader*, *hetli*, *tikli* ve *çaklı* “kadar, değin” anlamları veren edatlarını alarak kullanıldığı tespit edilmiştir. Söz konusu yapının sınırlama fonksiyonunu

koruduğu görülmektedir. Ancak bu tip kullanımlarda karşılaştırma fonksiyonuna rastlanamamıştır.

Kazan kalgasındaki bütün bekler, mirzalar, mullalar, şekirtler, üsmirler, küllar — hemmesi de ırte tañnan şefek süngençiğe kalğanı kiñeytöw, yaña divar küruw bilen meşgul bulırğa tiyiş. (RB, SE-4, 436) “Kazan şehrindeki bütün beyler, mirzalar, mollalar, öğrenciler, gençler, kullar, hepsi de yarın şafak **sökünceye kadar** şehri genişletmek, yeni bir duvar örmek ile meşgul olmalı.”

Dürtiñçi klassnı bitirgençiğe kader mektebine kul arbası bilen iltip yürdim. (AG, SE-2, 329) “Dördüncü sınıfı **bitirinceye kadar** okuluna el arası ile götürdüm.”

Tikşirilgençiğe hetli ene tıgıların kiyerge, — didi kapitan, tütkin kiimnerin kürsetip... (EG, 8) “Hüküm **verilinceye kadar** işte şunları giymeli, dedi yüzbaşı mahkûm elbiselerini göstererek...”

Sünğı çikke kader, awıl küzden yugalğançığa hetli, Enver kayırılıp-kayırılıp bürılıp karadı, Hıdaydan mügciza kütti, ümitlendi, üzgelendi. (EH, EA, 51) “Son radde kadar, köy gözden **kayboluncaya kadar**, Enver dönüp dönüp baktı, Tanrıdan mucize bekledi, ümitlendi, debelendi.”

Añlagançığa kader, herbir süz baş miyine kırıp, üz urının tapkançığa kader. (HŞ, 195) “**Anlayıncaya kadar** her bir söz kafasına girip kendi yerine **buluncaya kadar**.”

Biz rıystan kaytançığa tikli dip, Kebirni üz yanında kunakka alıp kaldı. (SS, 42) “Biz yolculuktan **dönünceye kadar** diyerek, Kebir’i kendi yanında misafir etmeye devam etti.”

Şunnan kiyindim, krişluga utırdım hem kırıp yatkançığa kader bulgan hellerni bik cıntiklep işime tüşire başladım. (EY, SE-1, 180) “Daha sonra giyindim, koltuğa oturdum ve girip **yatıncaya kadar** olan durumları çok dikkatli bir şekilde hatırlamaya başladım.”

Ay tamam kalıkkın, şümirt, çiya, kanefir, almagaçlarınıñ çeçekleri küyaş cıkkınçığa hetli şelpireygen idi eli. (EG, 14) “Ay tamamen yükselmiş, kuşkirazı, vişne, karanfil ve elma ağaçlarının çiçekleri güneş **doğuncaya kadar** sarkmıştı.”

Züfer bütün igtıbarın birip, yutlıgıp karagan helde anı karşı aldı hem, ul sehneden çıgıp kitkençiğe çaklı, añardan indı küzlerin ayıra almadı. (EY, SE-2, 294) “Züfer bütün

dikkatini verip, yutkunarak bakan halde onu selamladı ve o sahneden çıkıp **gidinceye kadar** ondan gözünü ayıramadı.”

Ütemiş Gerey üsîp **citkençiğe kader** dewletniñ hanbike idare iteçek, - dip sūñğı tñleğîn bildirdi. (İVN, 143) “Ütemiş Giray büyüyüp **yetişinceye kadar** devleti Hanbike idare edecek, deyip son dileğini bildirdi.”

1.3.1.8.5. Ekin Tarihî Seyri

Gabain, ilk defa Uygur Türkçesi döneminde rastlanan ekin *-gInçA* şeklinin yanında nadiren *-kInçA* şeklinin bulunabileceğini ve “*-ınca, -dığı müddetçe, -ıncaya kadar*” anlamını kattığını ifade etmektedir. Bu zarf-fiil ekinin isim çekim ekleriyle genişleyebileceğini belirterek şu örnekleri vermektedir: *küçi yitkinçe* “gücü yettiğince”, *inanmıgınca* “inanmayınca”, *köz yumup açkınca* “göz yumup açıncaya kadar”, *tükeginçeketegi* “tükeninceye kadar” (1988: 87).

Hacıeminoğlu, Karahan Türkçesi döneminde ekin *-gInçA* şekliyle kullanıldığını bildirmektedir. Söz konusu ekin hem olumlu hem de olumsuz fiillerin üzerine gelebileceğini bildirerek *sımagınca* “kırılmayınca”, *kodmagınca* “koymayınca, bırakmayınca”, *ugınca* “muktedir olunca” gibi örnekler vermektedir (1996: 174).

Ata, Harezmi Türkçesi döneminde ekin *-gInçA/-gUnçA/-kUnçA/-kunça/-ınça/-gimçe/-gUmçA* şekillerinin görüldüğünü ifade etmektedir. Ekin kullanımıyla ilgili şu örnekleri vermektedir: *kelgimçe* “gelinceye kadar”, *ölgümçe* “ölünceye kadar” *batınça* “batıncaya kadar” *kelgünçe* “gelince” *açgunça/açkunça* “acıncaya, açıncaya kadar” *atgınça/atgunça/atkunça* “atınca, atıncaya kadar”, *bargınça/bolgunça* “olunca” (2002: 90). Bu dönemde ekin bu kadar kalabalık bir şekil kadrosunun olması dikkat çekicidir.

Kıpçak Türkçesi döneminde de ekin çok şekilli olduğu görülmektedir. Bayraktar bu dönemde *-gInçA/-gUnçA/-kInçA/-IncA* şekillerinin kullanıldığını belirtmektedir. Ekin kullanımına dair şu örnekleri vermektedir: *aytkınça/ayıtgunça* “söyleyince”, *kalgınça* “kalınca”, *kilginçe* “gelinceye kadar”, *kötürgünçe* “götürünce”, *togurgunça* “doğuruncaya kadar”, *arnınca* “temizlenince”, *çıkınca* “çıkınca” (2018: 184-185). Bu dönemde ekin ünsüz uyumu açısından Harezmi dönemine göre daha istikrarlı olduğu anlaşılmaktadır.

Eckmann, Çağatay Türkçesinde ekin *-gUnçaA/-kUnçaA/-gUçaA/-kUçaA* şekillerinin olduğunu belirtmektedir. Ekin kullanımıyla ilgili **batkançu** “batıncaya kadar”, tañ **atkunça/atkuçu** “şafak sökünçeye kadar”, **toygunça** “doyuncaya kadar”, **bergüçe** “verinceye kadar” gibi örnekler vermektedir (2021: 111).

1.3.2. İsim-Fiil ve Sıfat-Fiil Ekleriyle Kurulan Zarf-Fiil Ekleri

1.3.2.1. -gAnçaA/-kAnçaA

Bu zarf-fiil ekinin, ünlü veya tonlu ünsüzlerle biten fiillerden sonra ünlü uyumuna göre *-gAnçaA*, tonsuz ünlülerden sonra *-kAnçaA* şekliyle getirilmektedir. Türkiye Türkçesinde doğrudan fonetik karşılığı bulunmamaktadır. Ancak *-DığIncaA/-DUğUncaA* zarf-fiil ekleriyle karşılanmaktadır. Bu zarf-fiil eki, Kazan Tatar Türkçesinde eklendiği fiili derece veya miktar yönünden sınırlayarak esas fiile bağlamaktadır. Bu bağlamda tarz fonksiyonuyla da kullanıldığını görülmektedir.

*Gamir kulınnan **kilgençe** yardım ite kibik; herhelde, işten kaytkaç, her kiçni Alinege kaylarda bulganın, kimnerden sūraşkanın barısın da beyne-beyne süylep bire, süzlerñ raslawçı yazılar kürsete.* (TM, 206) “Gamir elinden **geldiğince** yardım ediyor gibi; her hâlde işten dönünce, her akşam Aline’ye nerelerde olduğunun, kimlerle sohbet ettiğinin tamamını tek tek anlatıveriyor, sözlerini doğrulayan yazılar gösteriyor.”

*Kunaklar anı mümkin **bulgança** tınıçlandırıp hem kuldan kilgen bütñ bulışıklıñı kürsetirge süz birip sawbullaştılar.* (GK, 89) “Misafirler onu mümkün **olduğunca** sakinleştirip elden gelen bütün desteği göstermeyi söz vererek vedalaştılar.”

*Ak babay gümırde **bulmagança** citdi idı.* (GG, A, 370) “Ak dede ömründe **olmadığı kadar** ciddi idi.”

*Gerçe sizniñ bir-bir artlı yanımızdan ciberip tıru avır bulsa da, uku – izgi iş, bız kürmegenniñ balalarımız kürsinner, bızge nasıyp bulmagan alarga nasıyp bulsın dip, helibiz **citkençe** herkaysızıñıñ üs-başın yunetip, akçasın da annan-münnan tabıp, sizniñ yırak yulga üzattık.* (EY, EV, 227) Gerçi sizi bir biri ardına yanımızdan göndermek ağır olsa da, okumak kutsal iş, bizim görmediğimizi çocuklarımız görsün, bize nasip olmayan onlara nasip olsun deyip durumumuz **yetiğince** her birinin üstünü başını düzüp, parasını da ondan bundan bularak sizi uzun yola uğurlardık.

1.3.2.1.1. +rAk Ekiyle Genişleme Durumu

Taranan eserlerde söz konusu zarf-fiil ekinin +rAk ekiyle genişleme durumuna dair tek bir örneğe rastlanmıştır.

*Tolıknıñ sul ayağı tabıgıy **bulmagançararak** yak-yakka büğılgen.* (AÇ, 94) “Tolık’ın sol ayağı doğal **hiç olmayan bir şekilde** yana bükülmüş. “

1.3.2.1.2. Ekin Tarihî Seyri

-gAnça/-kAnça zarf-fiili tarihî Türk yazı dillerinin yalnızca Kıpçak Türkçesi döneminde karşımıza çıkmaktadır. Bayraktar, söz konusu zarf-fiil ekinin bu dönemde bir örnekte iyelik ekiyle birlikte kullanıldığını belirtmektedir. İyelik eki olan örnek dışında ekin -gAnça şekliyle kullanıldığı görülmektedir: *aytgança* “söyleyince” *küçüñ yetkeninçe* “gücün yettiğince” (2018: 221-222). Güner ise bunlara ek olarak *tilegençe* “isteyince” ve *sövgençe* “sevince” örneklerini göstermektedir (2020: 368).

1.3.2.2. -gAndA/-kAndA

Bu zarf-fiil eki, Kazan-Tatar Türkçesinde -gAn/-kAn sıfat-fiil eklerinin üzerine yönelme hâli eki olan +da ekinin getirilmesiyle oluşmaktadır. Ünlü veya tonlu ünsüzlerle biten fiillere ünlü uyumuna göre ekin -gAndA şekli, tonsuz ünsüzlerle biten fiillere -kAndA şekli getirilmektedir. Esas fiildeki hareketi zaman açısından zarf-fiildeki harekete bağlamaktadır. Türkiye Türkçesinde fonetik olarak karşılığı bulunmayan bu ekin aynı fonksiyonu -Dık/-DUk sıfat-fiil ekinin kullanıldığı -Dık/-DUk+iyelik eki+da yapısından gelişen -DığIndA/-DUğUnda zarf-fiil ekiyle karşıladığı görülmektedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde bu zarf-fiil ekinin kullanımında şahıs işaretçisi sıfat-fiil şeklinde olduğu gibi zamirler, şahıs adları veya kip üzerindeki şahıs eki aracılığıyla ifade edilmektedir. Taranan eserlerde az sayıda örnekte iyelik ekli kullanımına rastlanmıştır. Ancak Türkiye Türkçesindeki karşılığında daima iyelik eklerinden faydalanılmaktadır.

Yılmayganda bit urtaları az gına çukırayıp kite. *Külgende* awızın ırmas. (GE, 51) **Gülümsediğinde** yanaklarının ortası azıcık çukurlaşıverir. **Güldüğünde** ağzını ayırmaz.

Nıñıts sakçıları kürmegende, yeşirñip kñe çüp-çar cıyıp, uçak yagıp, yatası urını cılıtabız, küñ tüşek itip ceyebız, cıynalışıp yatabız. (AA, 12) “Alman nöbetçileri

görmediğinde, saklanıp yalnızca çer çöp toplayıp ocak yakıp yatacak yerimizi ısıtıyoruz, külünü döşek edip yayıyoruz, birlikte uyuyoruz.”

Sıldat tırmasıına tamamısı iyelenip citken bulsa da, üzi yazganda yaki irak-iraklardan kilgen selam hatların **ukıganda**, anıñ küzleri kimirciy, küñli cilkine, algısıy başlıy, yüregi sıkıy, kısılp-kısılp kuyganday ite. (RK, 67) “Asker hayatına tamamen alışmış olsa da kendi **yazdığında** veya uzaklardan gelen mektupları **okuduğunda**, onun gözleri seğiriyor, kalbi sıkışıyor, heyecanlanmaya başlıyor, yüreği sızlıyor nefesi daralıp daralıp düzelmiş gibi oluyor.”

Sin yüklaganda gırlıysıñmı? (ZH, 205) “Sen uyuduğunda horluyor musun?”

Miña taba bürilganda, siniñ mañgayıñda tir bürtikleri yaltırıy idı. (EG, 83) “Bana doğru **döndüğünde** senin alnında ter damlaları parlıyordu.”

Kızñıñ etisi kaytkanda yaki awılga mıntlar **kilgende**, alar yukka çıgıp tırırılar. (FB, 101) “Kızın babası **döndüğünde** veya köye polisler **geldiğinde** onlar kaybolurlar.”

Sin gitarañnı eybet uynıysıñ, Gümer, lekin süyleşkende tapkırlıgıñ citip bıtmiy. (TM, 72) “Sen gitarını güzel çalıyorsun Gumer, ancak **konuştduğunda** kekemeliğin geçmiyor.”

Bız munda intıkkende, sin anda rehet çıktıñ, kabañet. (RB, SE-2, 271) “Biz burada azap **çektığımızda** sen orada sefa sürdürdün, yazık.”

1.3.2.2.1. İyelik Ekleriyle Kullanımı

Bu zarf-fiil ekinin iyelik ekleriyle birlikte kullanımının Kazan-Tatar Türkçesinde yaygın olmadığı görülmektedir.

Tıgı tıñnı ügiz izlep gayıp bulganımda alarnıñ ikisiñ birge Kızlar tavında kürdım. (MK, 185) “O gece öküz arayarak **kaybolduğumda** onların ikisini birlikte Kızlar Dağında gördüm.”

Odikñıñ eytüwi buyınça, uzgan tüşkeninde ul küymesin külhüznıñ yeşılçe bakçasındagı parniklar turısında kaldırgan iken. “Odik’in söylediğine göre, geçen **geldiğinde** o gemisini kolhozun sebze bahçesindeki seraların yakınına bırakmış.”

Uramga bîrîñçi tapkır çıkkanımda bik kıyın buldı. (RB, SE-4, 180) “Sokağa ilk defa **çıktığımda** çok zor oldu.”

İkîñçi yulı ũçraşkanıtızda ul bik zur çinüvnik mertebesine irişken idî indî. (FY, SE-BT, 452) “İkinci sefer **karşılaştığımızda** o çok büyük bir büroktan seviyesine erişmişti.”

1.3.2.2.2. Ekin Tarihî Seyri

-*Gan* sıfat-fiil eki ile bulunma hâli ekinin birleşiminden meydana gelen bu ek, Eski Türkçe döneminde görülmemektedir. Bu dönemde -*gAndA*/*kAndA* zarf-fiil ekinin işlevi -*DIktA*/*DUktA* zarf-fiil eki tarafından üstlenildiği bilinmektedir.

Hacıeminoğlu’nun -*gAndA* yapısını sıfat-fiil ekleri arasında değerlendirdiği ve yapının “*ken* ve -*IncA* zarf-fiilleri gibi kullanıldığını” ifade ettiği görülmektedir (1997: 171). Ata’nın çalışmasında ilgili bölümlerde -*gAndA* yapısıyla ilgili bilgiye rastlanamamıştır (2002: 88-91). Bayraktar ise eki doğrudan zarf-fiil ekleri arasında göstererek bu döneme ait eserlerde ekin -*gAndA*/*kAndA* şeklinde kullanıldığını ifade etmektedir. Ekin bu dönemdeki kullanımıyla ilgili **urganda** “vurduğunda”, **tikgende** “diktiğinde”, **yatkanda** “yattığında”, **tüşkende** “düştüğünde” **tezgitgende** “döndürdüğünde” gibi örnekler vermektedir. Ayrıca ekin bu dönemde iyelik ekleriyle birlikte görüldüğü **öltürgenlerinde** “öldürdüklerinde”, **çıganımızda** “çıktığımızda” örneklerini ilave etmektedir (2018: 222-223, 225).

Güner, Kıpçak Türkçesinde söz konusu ekin -*gAndA*/*kAndA*/*AndA* şekilleriyle kullanıldığını belirtmektedir. Ekin kullanımıyla ilgili olarak **bisganda** “piştiğinde, pişince”, **çekgende** “çektğinde, çekince”, **batganda** “battığında, batınca” **bakganda** “baktığında, bakınca”, **kitkende** “gittiğinde, gidince”, **olturganda** “oturduğunda, oturunca”, **uruşanda** “savaştığında, savaşınca”, yürigende “yürüdüğünde” vb. örnekler vermektedir. Ayrıca **tüşkeninde** “indiğinde”, **kelgenimde** “geldiğinde” gibi örneklerle iyelik ekleriyle birlikte olan kullanımlarının olduğunu bildirmektedir (Güner: 369-370).

Eckmann’ın zarf-fiiller başlığı altında bu ekten bahsetmediği görülmektedir (2021: 109-114). Ancak “ad-eylem” başlığı altında incelediği sıfat-fiil ekleri arasında -*gAndA* yapısına sahip **tañ atganda** “şafak attığında”, **padşah bolganda** “padişah olduğunda” sahip örnekler vermesine rağmen yapının işlevine dair bilgi vermediği görülmektedir (2021: 102). Bodroglıgeti, söz konusu yapıyı zarf-fiil ekleri içinde inceyilerek **alganda**

“aldığında, alırken”, *eşitkende* “duyduklarında, duyunca”, *yetgende* “ulaştığında” karangu *bolganda* “karanlık olduğunda, olunca” gibi örnekler vermektedir (2001: 271).

1.3.2.3. -gAndAgIçA/-kAndAgIçA

Bu zarf-fiil eki, -gAn/-kAn sıfat fiil ekinden sonra sırasıyla bulunma hali eki, aitlik eki ve +çA ekinin üst üste eklenmesiyle oluşmuştur. Esas fiile daha önce gerçekleşmiş bir iş ya da oluşa atıf yaparak benzetme yoluyla bağlanmaktadır. İşlek bir ek değildir. Bu zarf-fiil ekinin Türkiye Türkçesinde hem fonetik hem de fonksiyonel anlamda bir karşılığı bulunmadığı için doğrudan zarf-fiil ekiyle aktarmak mümkün gözükmemektedir.

BİR İL İLİK kürgendegîçe, yañgıratıp külip kile...(GG, ÜTH, 106) “Bir yıl önce **gördüğündeki gibi** kahkaha atarak gülüp geliyor.”

Ul terezege kungan tuzannı uñlı-sullı sürtkedî de, yaktı künnî yırakka karagandagîça kulin kaş üstine kuyıp, üy içine karadı. (EG, 88) “O pencereye konan tozu sağlı sollu ovaladı ve aydınlık günde uzağa **baktığındaki gibi** elini kaşlarının üzerine koyup evin içine baktı.”

Tilivizür yañasına alışınan, emma ul barıbir iski urınında idî, yaña divannı da Fazıl kitkendegîçe sırıantka karşı yakka kuygannar, e kitim şkaftı ise şul uk, haman isen, hem gıl ışıktan kırgeñ uñayda tura. (KK, SK, 51) “Televizyon yenisi ile değiştirilmiş, ancak o hâlâ eski yerindeydi, yeni divanı da Fazıl’ın **gittiğindeki gibi** büfenin karşısına koymuşlar, elbise dolabı ise aynı, hâlâ sağlam ve hemen kapıdan girilen tarafta duruyor.”

1.3.2.2.1. Ekin Tarihî Seyri

İncelediğimiz eserler doğrultusunda ekin tarihî Türk yazı dillerinde kullanımıyla ilgili bilgiye rastlanamamıştır.

1.3.2.4. gAndAgIdAy/-kAndAgIdAy

Bu zarf-fiil eki, -gAn/-kAn sıfat fiil ekinden sonra sırasıyla bulunma hâli eki, aitlik eki ve +dAy eklemiş edatının üst üste eklenmesiyle oluşmuştur. İşlek bir ek değildir. Esas fiile daha önce gerçekleşmiş bir iş ya da oluşa atıf yaparak benzetme yoluyla bağlanmaktadır. Bu zarf-fiil ekinin Türkiye Türkçesinde hem fonetik hem de fonksiyonel

anlamda bir karşılığı bulunmadığı için doğrudan zarf-fiil ekiyle aktarmak mümkün gözükmemektedir.

Başlar kütere alması derecede ağır tıyıla, buwınnar, kıyın iş işlep imgengendegidey, kıymıldarga karışalar... (ME, 55) “Başlar kaldırılamaz derecede ağır geliyor, eklemler zor bir iş yapıp takatsiz **kaldığındaki gibi** hareket etmeye direniyorlar.”

Ul, düga kılğandagıday itip, bitinnen sıpırdı. (AH, K, 309) O, dua **ettiğindeki gibi** yapıp yüzünü sıvazladı.

Ap-ak iriñneri birersi bilen süyleşkendegidey silkineler, zegıyf kiñe mıgırdagan taviş çıgaralar idı. (IVN, 177) “Bembeyaz dudaklar birisi ile **konuştuğundaki gibi** kıpırdaşıyor, zayıfça mırıldanan bir ses çıkarıyordu.”

Nıgmetullin, bizgek tütğandagıday, bütin gewdesi bilen kaltıranıp ala da, ütkin çalgı bilen kisilgen yeşil ülen tüşli, utırgıçka bığılıp tüşe. (GK, 141) “Nigmetullin, sıtma nöbetine **yakalandığındaki gibi**, bütün gövdesi ile titriyor ve keskin tırpan ile kesilen yeşil çimen gibi, sandalyeye bükülüp oturuyor.”

1.3.2.4.1 Ekin Tarihî Seyri

İncelediğimiz eserler doğrultusunda ekin tarihî Türk yazı dillerinde kullanımıyla ilgili bilgiye rastlanamamıştır.

1.3.2.5. -gAnnAn/-kAnnAn

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki olan -gAn/-kAn ekinin üzerine çıkma hâli eki olan +dAn ekinin getirilmesiyle oluşan bir zarf-fiil ekidir. Sıfat-fiil ekinin sonundaki -n sesi sebebiyle ek başındaki d- sesinin benzeşmesi sonucunda ek -gAnnAn/-kAnnAn şekliyle kullanılmaktadır. Bu zarf-fiil eki esas fiildeki işe veya oluşa sebep bildirme fonksiyonuyla bağlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde fonetik olarak karşılığı bulunmamaktadır. Ancak -Dık/-DUk sıfat-fiil ekinin çıkma hâli eki olan +dAn ekiyle birleşmesiyle oluşan -DIğIndAn zarf-fiil ekiyle karşılanmaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde söz konusu zarf-fiil ekinin iyelik ekleriyle birleştiği örneklerle rastlanamamıştır. Şahısın zamirler veya kip üzerindeki şahıs eki aracılığıyla ifade ettiği görülmektedir.

İpteş Hekimovni da sizni kimsitip karagannan küçirirge cıyınmybiz. (VN, YÜY, 63) “Yoldaş Hekimov’u da size küçümseyerek **baktığından** terfi ettirmeyi düşünmüyoruz.”

Sugış işi bela cir yüzinde ene şundıy kişiler kübeygennen kile ul. (FY, SE-BT, 231) “Savaş gibi bir bela yeryüzünde işte böyle insanlar **çoğaldığından** kaynaklanıyor.”

Sini yaratmagannan tügıl, yaratkannan kitem. (HS, BABU, 351) “Seni **sevmediğimden** değil, **sevdiğimden** gidiyorum.”

Haris abıy sürawunı da cawap kütkennen tügıl, bılay gına birgen idı. (NK, 73) “Haris ağabey soruyu da cevap **beklediğinden** değil, öylesine sormuştu.”

1.3.2.5.1. Tekrarlı Yapılarda Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde, *-gAnnAn* zarf-fiil ekini almış bir fiil ile aynı fiilin çekimlenmiş ya da *A-* zarf-fiil ekini almış şekliyle oluşan bu yapı esas fiildeki hareketi kuvvetlendiren ve süreklilik ifade eden bir anlam vermektedir. İkinci unsurun *-A* zarf-fiil eki olması durumunda *bar-* yardımcı fiilinin yapıya dâhil olduğu görülmektedir. Taranan eserlerde yapının kısıtlı bir fiil kadrosuyla birlikte kullanıldığı görülmüştür. Türkiye Türkçesinde *-Dikça/-DUkça* zarf-fiil ekini alan bir fiil ile aynı fiilin çekimli tekrarından oluşan yapıyla karşılanmaktadır.

Zalda halık kübeygennen-kübeye bara, üstelnı üstelge kuşalar, kuşnyaga kırıp, kıyşık ayaklı iskemiye de alıp çıktılar. (İS, 176) Salonda insanlar **artıkça artıyor**, masayı masaya ekliyorlar, mutfağa girip eğri ayaklı iskemleyi de alıp çıktılar.

Cil küçeygennen-küçeydi, yuwan usaklar, yukeler bir-birsine ıskılıp, ıngıraşıp-ıngıraşıp çaykaldılar. (NF, SE-4, 376) “Rüzgâr **güçlendikçe güçlendi**, kalın kavaklar, ıhlamurlar birbirine sürtünüp feryat ede ede silkelediler.”

Beşes kızgannan-kızdı, ul indı sumalaga kapkan yalkınday dırli idı. (CR, 205) “Tartışma **kızdıkça kızdı**, o artık katrana düşen ateş gibi gürlüyordu”

Bızniñ armiya yakınaygannan-yakınaya bara. “Bizim ordu **yaklaştıkça yaklaşıyor**.”

İsine tüşe idi, lekin anıñ sıriñe tüşinüwge ümiti bïtkennen-bïte bara idi Helimniñ. (GG, SE, 158) “Aklına geliyordu, ancak onun sırrına dalınca umudu **artıkça artıyordu** Helim’in.”

Mïne ul yakınaygannan-yakınaya, üskennen-üse... (Hİ, 85) “Şimdi o yaklaştıkça yaklaşıyor, büyüdükçe büyüyor...”

Aña karata tiren ihtiram, hürmet artkannan-arta bardı. (ES, KY, 105) “Ona gösterilen derin saygı ve hürmet **artıkça artı.**”

Şul uylar mini kurkıt kannan-kurkıttı... (Gİ, Ü, 480) “Bu düşünceler beni **korkuttukça korkuttu.**”

1.3.2.5.2. Ekin Tarihî Seyri

Harezmi Türkçesine kadar bu ekin izine rastlanmamaktadır. Dönemle ilgili olarak incelediğimiz kaynaklarda Bayraktar dışındaki araştırmacıların söz konusu zarf-fiil ekiyle ilgili bilgi vermediği görülmektedir. Bayraktar, ekin -gAndIn/-kAndIn şekliyle kullanıldığı ve ekin kendinden sonra “soñ” veya “berü” edatıyla birlikte kullanıldığını belirtmektedir. Yapıyla ilgili olarak *namaz okıgandın soñ* “namaz kıldıktan sonra”, *olturdandın beri* “oturduğumdan beri”, *adrılğandın berü* “ayrıldığından beri” gibi örnekler vermektedir.

Güner, ekin Kıpçak Türkçesi döneminde -gAndın/-gAndAn/-kAndın ve -AndAn şekillerinin olduğunu, “genellikle *soñ* veya *berü* edatlarından biriyle birlikte” kullanıldığını ifade etmektedir. Yapıyla ilgili olarak *basgandın soñra* “bastıktan sonra”, *çikkandan soñra* “çıktıktan sonra”, *mingendin soñra* “bindikten sonra” *işitgenden berü* “duyduğundan beri” gibi örnekler vermektedir.

Çağatay Türkçesi dönemi için Eckmann’ın konuya dair görüşüne rastlanamamıştır. Ancak -gAn sıfat-fiil ekiyle ilgili verdiği örnekler *bolgandın soñ* “olduktan sonra”, *tartılğandın keyin* “bittikten sonra”, *yetkendin burun* “ulaşmadan önce” yapılarına rastlanmıştır. Buradan hareketle bu dönemde Kıpçak döneminden farklı olarak “keyin” ve “burun” edatlarının yapıya eşlik ettiği görülmektedir (2021: 102). Bu veriler göz önüne alındığında ekin müstakil olarak kullanımının daha geç bir dönemde ortaya çıktığı

anlaşılmaktadır. Söz konusu ekin Kazan-Tatar Türkçesinde edatlarla birlikte kullanılma durumu sıfat-fiil ekleri başlığı altında verilmiştir.

1.3.2.6. -gAngA/-kAngA

Bu zarf-fiil ekinin -gAn/-kAn geçmiş zaman sıfat-fiil eki ile +gA yönelme hâlinin birleşmesi sonucundan meydana geldiği görülmektedir. Ünlü veya tonlu ünsüzlerle biten fiillerden ekin -gAngA şekli; tonsuz ünsüzle biten fiillerden sonra -kAngA şekli getirilmektedir. Ek bünyesindeki yönelme hâli ekinin yapıya yönelmeden daha çok çıkma fonksiyonuyla bağlandığı görülmektedir. Bu yapının Kazan-Tatar Türkçesinde esas fiille sebep bildirme fonksiyonu ile bağlandığı görülmektedir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde -DIğIndAn/-DUğUndAn zarf-fiil ekiyle karşılanmaktadır. Ekin nadiren esas fiile zaman bildirme fonksiyonu ile bağlandığı da görülmektedir. Bu durumda Türkiye Türkçesinde -(y)AlI¹³ zarf-fiil eki aracılığıyla karşılanmaktadır.

1.3.2.6.1. Sebep Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -gAngA/-kAngA zarf-fiil eki esas fiildeki hareketin veya oluşun sebebini bildirebilir. Ekin bu fonksiyonun ek üzerindeki yönelme hâli ekinin çıkma hâli ekine yakın bir fonksiyonla kullanılması sebebiyle ortaya çıktığı düşünülmektedir.

*Yırak yul **kilgenge** içi şîñe tüşken, tirlegen Cirenkey, başın salındırıp, arba yanında tın gına basıp tūra idī.* (NF, SE-4, 362) “Uzun yol **geldiğinden** içi kavrulan, terleyen Cirenkey başını eğip, arabanın yanında sessizce ayakta duruyordu.”

*Uramda elī cey işşilerī **başlanmaganga**, biraz salkınça idī.* (AG, SE-1, 55) “Sokakta henüz yaz sıcaklığı **başlamadığından** biraz serince idi.”

*Ul **ıçkenge** üylene almıy. Üylene **almaganga** içe.* (RB, SE-2, 325) “O **içtiğinden** evlenemiyor. **Evlenemediğinden** içiyor.”

¹³ Taranan eserlerde -(y)AlI ekinin Kazan-Tatar Türkçesindeki olası şekli -gAlI ekine rastlanamamıştır. Ancak ekin Çağatay Türkçesi döneminde de kullanıldığı görülmektedir.

Faydamız nikader kimışe, rashutımız şulkader artkanga, künnen-kün fekıyrlene bara idik. (Gİ, Ü, 36) “Faydamız ne kadar azalırsa masrafımız o kadar **arttığından** günden güne fakirleşmeye devam ediyorduk.”

1.3.2.6.2. Zaman Bildirme Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde -gAngA/-kAngA zarf-fiil ekinin esas fiile zaman bildirme fonksiyonuyla bağlandığı örneklere rastlanmaktadır. Ekin bu kullanımında cümlede zaman bildiren başkaca yardımcı öğelerin olduğu görülmektedir.

Sin kilgenge iki-üç küñ, ni üyrendiñ, ni bıldıñ ul arada? (FS, 384) “Sen **geleli** iki üç gün oldu, ne öğrendin, ne anladın bu arada?”

Ukuw başlanganga bir atna uzdı. (RB, SE-5, 90) “Çalışma **başlayalı** bir hafta geçti.”

Mirzahit balam, siz üylenişkenge niçe yıl indı? (GG, ÜTG, 157) “Mirzahit evladım, siz **evleneli** kaç yıl oldu?”

Kars vakıygası çıkkanga üçinçi ay kitti. (Gİ, E-7, 12) “Kars olayı **çıkalı** üç ay geçti.”

1.3.2.6.3. Ekin Tarihî Seyri

İncelediğimiz eserler doğrultusunda ekin tarihî Türk yazı dillerinde kullanımıyla ilgili bilgiye rastlanamamıştır.

1.3.2.7. -gAndAy/-kAndAy

Geçmiş zaman sıfat-fiil eki olan -gAn/-kAn ekinin +dAy edatı ile birleşerek kalıplaşmasından oluşan bu zarf-fiil eki, bağlı bulunduğu fiildeki hareketi benzetme yoluyla esas fiile bağlayarak tarz bildirmektedir. Söz konusu zarf-fiil ekinin Türkiye Türkçesinde fonetik olarak karşılığı bulunmamaktadır. Türkiye Türkçesinde bu yapı -mİşçAsInA, -yormUşçAsInA zarf-fiil ekleriyle veya -mİş gibi yapısı ile karşılanmaktadır.

*Tigenekler, şaytan tayakları tagın, bızñı tütüp kalırğa **tilegendey**, çalbar balagın tişliş başladılar.* (AG, SE-1, 158) “Dulavrat otları, deve dikenleri tekrar bize durdurmayı **istemişçesine** pantolon paçasını dalamaya başladılar.”

*Yemsiz, salkın, cansız parıhüd, sıkrap **yilaganday**, üç kabat kışkırttı da dustım Kasıymnı alıp ta kitti.* (HŞ, BABU, 259) “Çirkin, soğuk, cansız vapur, sızlanıp **ağlıyormuşçasına** üç defa haykırdı ve arkadaşım Kasım’ı alıp gitti.”

*Rifatnıñ kılak tübinnen gıne yadre sızgırıp **ütkendey** buldı.* (KK, U, 80) “Rifat’ın kulağının dibinden mermi vızıldayıp **geçmiş** gibi oldu.”

*Aline, tıl üçına kilgen süznı eytirge **kurikkanday**, üziniñ uylarında tıtlıgıp kaldı.* (HŞ, 21) “Aline dilinin ucuna gelen sözü söylemeye **korkmuşçasına** kendi düşüncelerinde takılıp kaldı.”

1.3.2.7.1. Ekin Tarihî Seyri

İncelediğimiz eserler doğrultusunda ekin tarihî Türk yazı dillerinde kullanımıyla ilgili bilgiye rastlanamamıştır.

1.3.2.8. -rdAy/-ArdAy/-IrdAy/-mAstAy

Gelecek zaman sıfat-fiil eki olan -r/-Ar/-Ir/-mAs ekleriyle +dAy edatının birleşmesiyle kalıplaşarak zarf-fiil fonksiyonu kazanan bu ek esas fiile benzetme yoluyla tarz ifadesi katmaktadır. Ancak ekin zaman zaman sınırlama işlevinde kullanıldığı da görülmektedir. Türkiye Türkçesinde fonetik olarak karşılığı bulunmayan bu ek -mİş/-Acak/-r +gibi edatının bulunduğu yapı aracılığıyla karşılanabileceği gibi -mİşçAsInA, -yormUşçAsInA, -mAzcasına zarf-fiilleri aracılığı ile de karşılanabilmektedir.

*İkinçi künnı de alarnıñ kaynar ümitin **basarday** altın yağır bürtikleri tammadı.* (SP, ÜBA, 102) “Ertesi gün de onların ateşli ümidini **basarcasına** altın yağmur taneleri damlamadı.”

*Ul bal kürtları sargan talnı **küçaklarday** buldı.* (AG, SE-1, 83) “O bal arıları saran dalı **kucaklayacak gibi** oldu.”

*Ene şul küriç hencerlernı **sındırırday** kansız buluw kirek.* (VI, 25) “İşte şu hançerleri **kıracak kadar** kansız olmak gerek.”

Heyr, yürek te alay hiç sündire almastay dürlemiy. (AH, CC, 107) “Aslında yürek de öyle hiç **söndürülemezcesine** gürül gürül yanmıyor.”

Ahşamsafa güli de, tarmaklanıp-tarmaklanıp, kulaç ceyip, bütün tire-yakka sıymastay bulup üsti. (SP, PT, 64) “Akşamsefası çiçeği de dallanıp dallanıp boy atıp serpilerek bütün çevreye **sıgmayacak kadar** olup büyüdü.”

1.3.2.8.1. Ekin Tarihî Seyri

İncelediğimiz eserler doğrultusunda ekin tarihî Türk yazı dillerinde kullanımıyla ilgili bilgiye rastlanamamıştır.

1.3.2.9. -(U)wInda

İsim-fiil eki olan (U)w ekinin teklik üçüncü şahıs iyelik eki, zamir n’si ve bulunma hâli ekiyle genişlemesiyle oluşmuştur. Ek ünlüyle biten fiillere -wIndA, ünsüzle biten fiillere -(U)wIndA şekli getirilerek kullanılmaktadır. Esas fiil ile arasında süreklilik ve tekrara bağlı bir zaman ilişki bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde -(I)şIndA zarf-fiil ekiyle karşılanmaktadır.

Sinde tuktarmın indî kabat kilüwînde de. (TG, 589) “Sende kalırım artık tekrar gelişimde de.”

Her kilüwînde üzi bilen yaña kız-ğatın iyerte iken. (ZH, İT, 55) “Her **gelişimde** kendisi ile yeni bir kızı peşine takıyormuş.”

Hanım utırgan cirînnen tırıp kitti, tagın palubanı bîr eylendi, ikinçi eylenüwînde, parûhûdnuñ artkı uçına citkeç, paluba reşetkesine tayanıp, küyrikta baruwçılarnı küzetirge kırıştı. (EY, E-175) “Kadın oturduğu yerden kalkıp gitti, tekrar güverteyi bir dolandı, ikinci **dolanışında** vapurun kış tarafına varınca güverte korkuluğuna dayanıp kuyruğa gidenleri gözetmeye girişti.”

Her ukuwında ul bu büyük şagıyrden yaña tem, yaña yem taba. (GK, SE, 55) “Her **okuyuşunda** o, bu büyük şairden yeni bir lezzet, yeni bir tat buluyor.”

İkinçi kat yaralanuwında düşman tırnagına kaptı. (AH, K, 291) “İkinci defa **yaralanışında** düşmanın pençesine düştü.”

1.3.2.9.1. Ekin Tarihî Seyri

İncelediğimiz eserler doğrultusunda ekin tarihî Türk yazı dillerinde kullanımıyla ilgili bilgiye rastlanamamıştır.

1.3.2.10. -wgA/-UwgA

Kazan-Tatar Türkçesinde “-w/-Uw isim-fiil eki üzerine yönelme hâli eki aldığı bazı durumlarda zarf-fiil fonksiyonunda kullanılmaktadır.” (Hisamova, 2006: 265). Bu zarf-fiil eki -gAç/-kAç veya -gAndA/-kAndA zarf-fiillerine benzer bir anlam vermektedir. Bu durumda -wgA/-UwgA yapısı, Türkiye Türkçesinde -IncA veya -dİğIndA zarf-fiil eki ile karşılanmaktadır. Türkiye Türkçesinde isim-fiil eklerinin yönelme hâli eki olan +A ekiyle birlikte müstakil olarak benzer bir fonksiyonu karşılamadığı görülmektedir.

Bu süyñiçli haberni işitüwge, bütin kamera çirat tırıp mini tebriklerge, üziñni niçik süyleşirge uçaşuw wakıtında nindi heberler alıp kaluw kirekligin üyretirge kırıştı! (İS, 77) “Bu sevinçli haberi **işitince**, bütün koğuş sıraya girip beni tebrik etmeye, kendimi nasıl tutmam gerektiğini, nasıl konuşmam gerektiğini, görüşme zamanında nasıl haberler almam gerektiğini öğretmeye girişti.”

İmiş, ul şulkader kilbetsiz iken, anı kürüwge, kışi şundık tılsız, añsız kala iken. (Gİ/173) “Söylentiye göre, o öylesine çirkinmiş ki, onu **görünce** insanın hemen dili tutuluyor ve aklı gidiyor imiş.”

Etisi işine tuşüwge, Kamil adımınarın tizlete tuştı. (FB, 75) “Babası aklına **gelince**, Kâmil adımlarını hızlandırmaya başladı.”

Selah hatnı kulına aluwga, utlı küimır tutkan şikıllı, şunda uk kirı tuşırdı. (GE, 280) “Selah mektubu eline **alınca**, yanan bir kömürü tutmuş gibi hemen onu yerine bıraktı.”

Kapka açluwga, Fazıl bilen Megsum iki kulınnan süyrep, başkalar itip digengey Nizamga kire çiginişirge irik birmediler. (KK, 12) “Kapı **açıldığında** Fazıl ile Megsum iki elinden tutarak sürükleyip, sanki diğerleri itiyormuş gibi Nizam’a geri çekilmek için izin vermediler.”

Küyaş çıguwga, bızniñ kapka tıbınde meşşer kaynıy idi. (MK, 187) “Güneş **doğduğunda**, bizim avlunun önünde mahşerî bir kalabalık kaynıyor idi.”

1.3.2.10.1. Ekin Tarihî Seyri

İncelediğimiz eserler doğrultusunda ekin tarihî Türk yazı dillerinde kullanımıyla ilgili bilgiye rastlanamamıştır.

1.3.2.11. -mAstAn

Bu zarf-fiil ekinin Kazan-Tatar Türkçesindeki -mAs sıfat-fiil ekiyle çıkma hâli eki olan +dAn ekinin birleşiminden meydana geldiği anlaşılmaktadır. Bu zarf-fiil eki esas fiile tarz bildirmeye yakın bir fonksiyonla bağlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde -mAdAn veya -mAksIzIn zarf-fiil eklerinden biriyle karşılanmaktadır.

*Hezîr şul hatanı **kiçikmesten** tüzetirge kirek.* (AG, SE-3, 306) “Şimdi bu hatayı **geciktirmeden** düzeltmek gerek.”

*Üz illerîn talap ta, nefîs basılmasa, kürşî iller bilen suğışalar, **iskertmesten** alarnı basıp, barlık malların talap kaytalar idî.* (ŞE, Y, 154) “Kendi memleketlerini yağmalayıp da nefisleri kanmazsa komşu memleketler ile savaşır, **uyarıda bulunmaksızın** onlara saldırıp, tüm mallarını yağmalayıp dönerlerdi.”

*Henif te, nerse üçîn ikenliğin **añlamastan**, bûlay gına kul çapkan buldı.* (NF-SE, 240) “Henif de ne için olduğunu **anlamadan** öylesine alkışlamış oldu.”

*Poyızd tûn karañgılığında Kukmara stantsiyasında tuktalgaç, bîrniy **uylamastan** perronga sikirdî.* (AF, 46) “Tren gece karanlığında Kukmara İstasyonunda durunca bir şey **düşünmeksizin** perona atladı.”

1.3.2.11.1. Ekin Tarihî Seyri

İlk örnekleri Harezmi Türkçesi döneminde görülen -mAstAn zarf-fiil ekinin ilgili dönemde çıkma hâli ekinin +DIn olması sebebiyle -mAsdın/-mAzdın şekilleriyle kullanıldığı görülmektedir.

Hacıeminoğlu, ekle ilgili olarak Harezmi döneminde de varlığını sürdüren -mAdIn zarf-fiil eki fonksiyonuyla görev yaptığını belirterek şu örnekleri vermektedir: **aymazdın** “söylemeden”, **sormazdın** “sormadan” ve **ölmezдің** “ölmeden” (1998: 170).

Bayraktar, ekin “*aşnu, burun, burunrak, oza, öñ*” edatlarıyla birlikte veya müstakil olarak kullanıma rastlandığını bildirerek şu örnekleri vermektedir: *kayıtmazdın* “dönmeden”, *şehid bolmazdın* oza “şehit olmadan önce”, *otka tüşmezdin aşnu* “ateşe düşmeden önce”, *birmezden* burun “vermeden önce”, *tükenmesdin* burun “tükenmeden önce”, *atlamazdın* burunrak “atmadan hemen önce” (2018: 256).

Güner Kıpçak Türkçesinde söz konusu ekin -*mAzdın, -mAsdın, -mAzdan, -mAsdAn* şekillerinin olduğunu ve çoğunlukla burun edatıyla birlikte kullanıldığını ifade etmektedir. Ekle ilgili olarak şu örnekleri vermektedir: *ayıtmasdan* burun “söylemeden önce”, *başlamazdan* burun “başlamadan önce”, *kaçmasdın* burun “kaçmadan önce” *düşünmesdin* burun “düşünmeden önce” vb. (2020: 375).

Tuncer -*mAzdIn* ekiyle birlikte *ön* ve *öndin* edatlarının kullanıldığını bildirmektedir: *ölmezdin öndin* “ölmeden önce”, *sürmezdin ön* “sürmeden önce” (1996: 253). Eckmann’ın eki zarf-fiil ekleri arasında göstermese de *tolmasdın* burun “dolmadan önce”, *ölmesdin* burun “ölmeden önce” gibi örneklerden bu dönemde -*mAsdIn* şeklinin olduğunu görmekteyiz (2021: 106, 147).

Söz konusu zarf-fiil ekinin Kazan-Tatar Türkçesinde edatlarla birlikte kullanıldığı örneklerle rastlanamamıştır.

1.3.2.12. -(I)şIly

Kazan-Tatar Türkçesinin kullanılan bu zarf-fiil eki, “-(*ı*)ş isim-fiil ekinin üzerine +*IA* isimden fiil yapım eki ve -*A/-y* zarf-fiilinin eklenmesiyle” kalıplaşarak ortaya çıkmıştır. Yalnızca hareket fiilleriyle kullanılmaktadır (Zekiye, 2017: 254; Burbiel, 200: 750). Bu zarf-fiil eki ünlüyle biten fiillere ünlü uyumuna göre -*şIly*, ünsüzle biten fiillere ise -*(I)şIly* şeklinde getirilmektedir. Esas fiildeki hareket ile aynı zamanda gerçekleşen bir başka hareketi ifade etmektedir. Türkiye Türkçesinde fonetik karşılığı bulunmayan bu ek, -*r/-Ar/-Ir* geniş zaman ekinin üzerine -*ken*¹⁴ zarf-fiil ekinin getirilmesiyle karşılanmaktadır.

¹⁴ Kazan-Tatar Türkçesinde Kıpçak Türkçesi dönemine kadar kullanıldığını gördüğümüz -*ken* zarf-fiil ekinin kullanımına rastlanamamıştır. Söz konusu zarf-fiil ekinin Çağatay Türkçesinde de görülmemesi bu durumun üzerinde etkili olduğu intibayı bırakmaktadır.

*Nina işke **kilişli** çattagı marcadan salkın nefis isli şul gadi gine çeçeklerniñ bir beylemñ satıp aldı.* (EY, E-1, 138) “Nina işe **gelirken** köşedeki Rus kadından ferah ve nefis kokulu basit çiçeklerin bir demetini satın aldı.”

*Çölünde bir yeşil tasma uralıp yürüwiñ kürgen idim. Merhüm Sibgatten ük kalgandır indı. **Ütişli** şunu kırıp alırsıñ.* (AG, SE-1, 152) “Merdiven altında yeşil bir kurdele bağlı olduğunu görmüştüm. Merhum Sibgatten kalmıştır herhâlde. **Geçerken** onu da girip alırsın.”

*Aşık-püşik kına Ritadan gafu ütiñip, Gamir üstelde aş üçin akça kaldırdı da **çıgışli** uk tilifünnan taksi çakırdı.* (HŞ, 60) “Apar topar Rita’dan özür dileyip, Gamir masaya yemek için para bıraktı ve **çıkarken** hemen telefonda taksi çağırdı.”

*Kürşî awıldan mektepten **kaytışli** uniki yeşlik mari malayın da butarlap ırgıtkannar idı.* (ZH, İT, 16) “Komşu köyden okuldan **dönerken** on iki yaşında bir Mari oğlanını da parçalayıp atmışlardı.”

*Şunısı kuwanıçlı: **uzışli** üyge kagılıp çığarga mümkünlik bulaçak.* (AG, SE-2, 485) “Şurası mutluluk verici: **geçerken** eve uğrayıp çıkmak mümkün olacak.”

1.3.2.12.1. Tekrar Yapılarında Kullanımı

Söz konusu zarf-fiil eki, -A zarf-fiil ekini almış bir fiilden sonra aynı fiile getirilerek oluşturulan tekrarlı yapıda esas fiil ile arasında zamanda çabukluk bağı kurmaktadır. Bu sayede eylemin çabucak yapıldığını ifade etmektedir. Bu yapı Türkiye Türkçesinde -r/-Ar...-mAz zarf-fiil yapısı ile karşılanmaktadır. İşlek bir yapı değildir.

*Çakırılğan kunaklar bulsa, işik tübünde ük tuflilerin salırlar idı, e bular uramnan **kire-kirişli** ük tup-turı türge üttiler.* (KK, U, 42) “Davet edilen konuklar olsa kapı dibinde hemen terliklerini koyarlardı, ancak bunlar sokaktan **girer girmez** dosdoğru başköşeye geçtiler.”

*Birkünñ Tahir tagın iki sumka küterip kilip kirdı, **kire-kirişli** yılmayıp: Niñel, İlyas ulım, heller niçik? – dip balanıñ kulın kıstı.* (ZK, 49) “Bir gün Tahir tekrar iki çanta taşıyarak gelip girdi, **girer girmez** gülümseyerek: Nasılsın İlyas oğlum, durumlar nasıl? deyip oğlanın elini sıktı.”

Kayta-kaytuşly kibitke kırıp, ul bir çeküşke ala. (RB, SE-2, 256) “**Döner dönmez** dükkâna girip, o bir şişe alır.”

2.3.2.12.2. Ekin Tarihî Seyri

İncelediğimiz eserler doğrultusunda ekin tarihî Türk yazı dillerinde kullanımıyla ilgili bilgiye rastlanamamıştır.

1.3.3. Farklı Şekillerle Kurulan Zarf-Fiil Ekleri

1.3.3.1. -r...-mAs(tA)/mAs(tAn)

Gelecek zaman sıfat-fiil eki olan -r/Ar/-Ir ve bu ekin olumsuz şekli olan -mAs eklerinin aynı fiilin üzerine getirilerek tekrarlanmasıyla oluşan bu zarf-fiil esas fiile zamanda çabukluk fonksiyonuyla bağlanmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak ekteki olumsuz ögenin bulunma ve çıkma hâli ekleriyle genişleyebildiği görülmektedir. Ancak bu yapı Kazan-Tatar Türkçesinde zamanda çabukluk fonksiyonu bakımından Türkiye Türkçesindeki kadar işlek değildir. Bazen esas fiile zarf-fiildeki hareketin tam olarak yapılmadığını ifade eden bir tarz fonksiyonuyla bağlanmaktadır. Bu durum Türkiye Türkçesinde görülmeyen bir özelliktir.

1.3.3.1.1. Zamanda Çabukluk Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde konusu yapının esas fiile zamanda çabukluk fonksiyonuyla bağlandığı örneklerle rastlanmaktadır. Ancak bu durumun Türkiye Türkçesindeki kadar yaygın olmadığı görülmektedir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde -mAs sıfat-fiil ekinin fonetik karşılığı olan -mAz sıfat-fiil ekinin söz konusu zarf-fiil yapısı içerisinde bulunma ve çıkma hâli ekleriyle genişleme durumuna rastlanamamaktadır.

Heber tañ atar-atmas bütin awılga taralıp ülgirdi. (GG, SE-2, 134) “Haber tan **atar atmaz** bütün köye yayılıverdi.”

Uncidi tular-tulmasta kiyewge çık... (AG, SE-3, 25) “On yedi **dolar dolamaz** hemen kocaya var...”

Başlagan cırı bïter-bïtmesten urınınnan tırıp yügirdi ul. (ME, 131) “Başladığı türkü **biter bitmez** yerinden kalkıp yürüdü o”

İşik açılır-açılmas nadziratıl başın suzdı. (İS, 33) “Kapı **açılır açılmaz** gardiyan başını uzattı.”

İçtapannıñ kim ikeniñ bilgeç, güziriñ tıñlap bïtïrïr-bïtïrmeş ük terezedden başın tıgıp kışkırdı: — Galiulla! Birï kil elï... (RZ, 44) “İçtapan’ın kim olduğunu öğrenince, mazeretini dinleyip **bitirir bitirmez** hemen pencereden başını çıkarıp bağırdı: Galiulla! Geri gel hele...”

1.3.3.1.2. Tarz Fonksiyonuyla Kullanımı

Kazan-Tatar Türkçesinde söz konusu zarf-fiil ekinin esas fiile tarz bildirme fonksiyonuyla bağlandığı örneklerle rastlanmıştır. Bu durumda Türkiye Türkçesinde tam olarak bir ek ile karşılanması mümkün gözükmemektedir.

Kūmandir, nersegedir üziñ de biraz gayıplı sanaganday, başın kūterir-kūtermes sugışçılarına tagın da cıntiklebrek karıy başladı. (GB, 35) “Kumandan, nedense kendini de biraz suçlu sayıyormuşçasına, başını **tam kaldırmadan** savaşıçlarına tekrar dikkat kesilerek bakmaya başladı.”

Yüregi sizilïr-sizilmes tibe. (HŞ, 32) “Yüreği **duyulur duyulmaz** bir şekilde atıyor.”

Türmiş temin tatır-tatımadan kızıl cellad attı sinï kilet yanında. (RB, SE-2, 319) “Hayatın tadını **tam olarak tadamadan** kızıl cellat vurdu seni kiler yanında.”

1.3.3.1.3. Ekin Tarihî Seyri

İncelediğimiz eserler doğrultusunda ekin tarihî Türk yazı dillerinde kullanımıyla ilgili bilgiye rastlanamamıştır.

1.3.3.2. -sA

Kazan-Tatar Türkçesinde de Türkiye Türkçesinde olduğu gibi şart kipi içinde değerlendirilen -sA eki, kendi başına bitmiş bir işi veya oluşu ifade edememektedir.

Ancak kendinden sonra gelen bir başka fiilin gerçekleşme durumunu şarta bağlamaktadır (Korkmaz, 2017 882). Kazan-Tatar Türkçesiyle ilgili olarak incelediğimiz gramerlerde ekin zarf-fiil olarak değerlendirilmediği görülmüştür.

*Üyge **kaytsam**, eniy bñrer nerse işletir idñ de, kıymıldarlık ta helim yuk.* (GG, SE-2, 333) “Eve geri **dönersem**, annem bir şeyler yaptıırırdı ancak kımıldayacak hâlim yok.”

*Tagın şuşı turıda awız **açası bulsañ**, bñtñ rayunga faş item min sini!* (VN, YÜY, 53) “Tekrar bu konu hakkında ağzını **açacak olursan**, bütün kasabaya faş ederim ben seni!”

*Allam saklasın, dramaturglar **işitse**, komediya yazarlar!* (AG, SE-3, 212) “Allah’ım korusun, dramatörler işitse, komediya yazarlar!”

*Siniñ bilen min de anda barıp **yansak** yaki **ölsek**, mñnnan kımge fayda bulır idñ?* (ZH, TK, 155) “Seninle bende oraya gidip yansak veya ölsek, bundan kime fayda çıkardı?”

*Atañ urınında **bulsam**, kürsetir idim min siña!* (MM, 178) “Babanın yerinde olsam, gösterirdim ben sana!”

*İpteşler kilip, **aralap almasalar**, tagın da nıgrak birip, tışlerñ suırmakçı idim.* (MG, 362) “Arkadaşlar gelip **ayırırvermeseler**, daha kuvvetli vurup dişlerini dökmek niyetindeydim.”

*Yığñtnñ üzi **kabul itmegen bulsa**, ul adem bu cirge kilir idimñi?* (GG, ÜTK, 167) “Delikanlıyı kendi **kabul etmemiş olsa**, o adam buraya gelir miydi ki?”

1.3.3.2.1. Ekin Tarihî Seyri

Şart bildiren bu zarf-fiil eki ilk olarak Orhun Türkçesi döneminde karşımıza çıkmaktadır. Tekin, bu dönemde ekin -sAr şeklinde olduğunu belirttikten sonra şart bildirme fonksiyonunun dışında esas fiilin “hangi durum ve ne zaman yapıldığını” bildirmek üzere iki fonksiyonunun bulunduğunu ifade etmektedir (2022: 162).

Eraslan, Uygur Türkçesi dönemi için ekin Orhun Türkçesi dönemindeki gibi -sAr şeklinde olduğunu bildirmektedir. Ancak eki kip kategorisi altında değerlendirerek zarf-fiillere dâhil etmediği görülmektedir. Ayrıca bu dönemde ek sonundaki -r sesinin düşerek nadiren -sA şekliyle de görülebileceğini ifade ederek şu örnekleri vermektedir:

egsütmeser, “eksiltmese” , *bulsa men* “bulsam”, *barza* “gitse, varsa” *sadıg kılza* “ticaret yapsa” vb. Ancak verilen örneklerde bu dönemde ekin -zAr/-za şekillerinin de kullanıldığı görülmektedir (2012: 348-350).

Uygur Türkçesi döneminden sonra tarihî Türk yazı dilleriyle ilgili olarak incelediğimiz gramer kitaplarının tamamında ekin -sA şekliyle kip kategorisi arasında değerlendirildiği görülmektedir. Ancak ekte fonetik anlamda bir değişim görülmemektedir.

1.3.3.3. -DIml

Bu zarf-fiil eki, Türkiye Türkçesindeki gibi -DI görülen geçmiş zaman eki üzerine +mI soru ekinin getirilmesiyle kurulmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesinde -gAç/-kAç zarf-fiil ekine benzer bir şekilde “esas fiildeki hareketin gerçekleşme zamanını zarf-fiildeki hareketin gerçekleşme zamanına bağlamaktadır.” (Korkmaz, 2017: 882).

Lekin bu şıksız uy küñliñe bñ kirdimi, annan tiz gñe kütıldım dime. (AV, 140)
“Ancak bu çirkin düşünce aklına bir **girdi mi**, ondan hemen kurtuldum deme.”

Hatınnarnıñ bñsı fırtuçkanı açıp ciberdimi, ikinçisi şunda uk kilip yaba. (FY, E-3, 219) “Kadınlardan biri pencereyi **açıverdi mi**, diğeri derhâl gelip kapatıyor.”

Bala Feyrüzenniñ kul cılısın tıydımı, kinet yılawınnan tuktap kaldı, annarı, ürilip, irinneriñ çepildete-çepildete, ceyme uçın suura başladı... (GG, KA, 220) “Çocuk Feyrüz’e’nin elinin sıcaklığını **hissetti mi**, aniden ağlamayı bıraktı, daha sonra uzanıp dudaklarını şapırdada şapırdada örtünün ucunu emmeye başladı.”

Asılda kişü üziñiñ şahsi menfegatleriñ milletiniñnenn üstin kuydımı, hervakit şulay sukırayır, anıñ küziñ açuw kaplar, ul bñni kürmıy atlıy başlar, ahır çikte upkinga barıp tüşer. (İVN, 11) “Aslında insan kendi şahsi menfaatlerini milletinkinden üstün **tuttu mu**, her zaman böyle körleşir, onun gözünü nefret kaplar, hiçbir şey görmeden yürümeye başlar, son noktada uçuruma gidip düşer.”

Tūra başlaganga bñ ay yuk, birer behes çıktımı, ye enileriñe, ye apalarına kaç. (RB, SE-, 342) “Birlikte yaşamaya başlayalı bir ay olmadı, bir mevzu **çıktı mı**, ya annesine ya da ablalarına kaçıyor. ”

Ez gĩne cil istĩmi, kũlnĩĩ ũstĩ suw anası astan kítıklagan sıman şadralanı kite. (Vİ, 53) “Azıcık yel esti mi, gölün üstü Su Anası alttan gıdıklamış gibi dalgalanıp gidiyor.”

Karañgı tũştĩmi, yeşler klubka cıyıla. (NF, SE-1, 339) “Karanlık çöktü mü, kulübe gençler toplanır.”

1.3.3.3.1. Ekin Tarihî Seyri

İncelediğimiz eserler doğrultusunda ekin tarihî Türk yazı dillerinde kullanımıyla ilgili bilgiye rastlanamamıştır.

SONUÇ

Bu çalışma, Kazan-Tatar Türkçesindeki fiilimsilerin artzamanlı ses ve Türkiye Türkçesiyle karşılaştırılmasını ses ve biçim bilgisel yönden incelenmesini içermektedir. Çalışmanın sonunda elde edilen bulgular şu şekildedir:

Kazan-Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında isim-fiil eklerinin benzerlerinin kullanım yoğunluğunun düşük olduğu, sıfat-fiil eklerinin *-Dik/-DUk* dışında fonetik olarak benzeştiği ancak fonksiyonları arasında kimi farklılıkların olduğu, basit zarf-fiillerin benzeştiği ve isim-fiil veya sıfat-fiil ekleri aracılığıyla oluşturulan zarf-fiil eklerinin farklılaştığı görülmektedir. Tarihî açıdan da en büyük değişimin zarf-fiil eklerinde yaşandığı anlaşılmaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde *-mA*, *-mAk*, *-(I)ş*, *-rga/-Arga/-Irga/mAska* ve *-(U)w* olmak üzere beş ayrı isim-fiil eki bulunmaktadır. Bu isim-fiil eklerinden *-rga/-Arga/-Irga/-mAska* ve *-(U)w* işlek olarak kullanılmakta ve Türkiye Türkçesinde fonetik karşılıkları bulunmamaktadır. Bu isim-fiil eklerinden *-mA* ve *-(I)ş* ekleriyle ilgili sınırlı sayıda örnek tespit edilmiştir. Ancak *-mA* ekinin kalıcı isim yapığı çok sayıda örneğe rastlanmıştır.

-(U)w isim-fiil eki yalın hâlde kullanıldığında Türkiye Türkçesinde doğrudan *-mAk* isim-fiil ekiyle karşılanmaktadır. Nadiren *-mA* veya *-(I)ş/-(U)ş* ekleriyle karşılandığı örneklerle rastlanmaktadır. Ancak üzerine ek aldığıda çoğunlukla *-mA* isim-fiil ekiyle karşılandığı görülmektedir.

-rga/-Arga/-Irga isim-fiil ekleri ise *-mAk*, *-mAyA*, *mAyI* veya *-mAk için* yapılarıyla karşılanmaktadır. Türkiye Türkçesinde fonetik olarak karşılığı olmayan bu ekin çeşitli analitik yapılar dışında doğrudan hareket adını karşıladığı örneklerle az rastlanmaktadır. Tarihî Türk yazı dilleri açısından bakıldığında ekin doğrudan isim-fiil eki olarak kullanımının 20. yüzyılda ortaya çıktığı izlenimi uyanmaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde *-mAk* ekinin doğrudan isim-fiil eki olarak Türkiye Türkçesindeki kadar işlek olmadığı görülmektedir. Ancak *-mAk* isim-fiil ekinin *+çI* ekiyle genişledikten sonra zamir kökenli şahıs eklerini alarak istek kipini karşılayan yapılar oluşturduğu görülmektedir. Yine aynı yapının *bul-*, *it-* ve *i-* fiilleri yardımıyla

kurulduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesinde *-mAk* isim-fiil ekinin *+çı* ekiyle genişleme durumuna rastlanmamaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan *-gAn/-kAn* sıfat-fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki fonetik karşılığı *-(y)An* sıfat-fiil ekidir. Bu sıfat-fiil ekinin fonksiyonları Türkiye Türkçesinde *-(y)An*, *-Dİk/-DUk* ve *-mİş/-mUş* sıfat-fiil ekleri tarafından karşılanmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesinde *-gAn/-kAn* sıfat-fiil eki şekil ve zaman eki fonksiyonuyla kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise bu fonksiyon *-mİş/-mUş* sıfat-fiil eki tarafından karşılanmaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde *-gAn/-kAn* sıfat-fiil ekinin geçici sıfat yapma fonksiyonuyla kullanıldığında hem etken hem de edilgen sıfatlar yaptığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde etken sıfatlar *-(y)An* ve *-mİş* sıfat-fiil ekleriyle kurulurken edilgen sıfatlar *-Dİk/-DUk* sıfat-fiil eki aracılığıyla kurulmaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde *-gAn/-kAn* sıfat-fiil ekinin *i-* fiilinin üzerine gelerek çekimli bir fiilin yanında şart anlamında kullanıldığı görülmektedir. Bu durum Türkiye Türkçesinde görülmeyen bir özelliktir.

Kazan-Tatar Türkçesinde sıfat-fiil ekleriyle oluşturulan sıfat tamlamalarında iyelik eki isim unsurunun üzerine getirilmektedir. İyelik ekinin getirilmediği durumlarda bu görev şahıs zamirleri, çekimlenmiş dönüşlülük zamiri veya özne tarafından yerine getirilmektedir. Türkiye Türkçesinde *-Dİk/DUk* sıfat-fiil ekinde iyelik eki daima isim unsurunun üzerine getirilmektedir. *-(y)AçAk* sıfat-fiil ekinde ise iyelik ekinin isim unsurunun üzerine getirilebildiği gibi sıfat unsurunun üzerine getirildiği örneklerle de rastlamak mümkündür. Ancak Kazan-Tatar Türkçesindeki gibi iyeliğin zamirler veya özne tarafından karşılanma durumuna rastlanamamaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde *-r/-Ar/-Ir* sıfat-fiil ekinin Türkiye Türkçesiyle fonetik olarak aynı olduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesinde farklı olarak ekin *-Ur* şekli de bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde daha çok *-(y)AcAk* ve *-(y)An* sıfat-fiil ekleriyle karşılanmaktadır. Bu sıfat-fiil eki Kazan-Tatar Türkçesinde isim-fiil fonksiyonuyla da kullanılabilir. Ekin olumsuz şekli Kazan-Tatar Türkçesinde *-mAs*, Türkiye Türkçesinde *-mAz* şeklindedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde *-mİş* sıfat-fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki kadar işlek olmadığı görülmektedir. Sınırlı sayıda örnekte şekil ve zaman eki fonksiyonuyla

kullanıldığı görülmüştür. Bu kullanımda yalnızca teklik ve çokluk üçüncü şahıs şekillerine rastlanmıştır. Bu sıfat-fiil ekinin *i-* fiilinin üzerine gelerek çeşitli kiplik anlamlar verdiği örneklerle daha sık rastlanmaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan *-AsI/-ysI* sıfat-fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki fonetik karşılığı *-(y)AsI* sıfat-fiil ekidir. Bu sıfat-fiil her iki lehçede de istek kipini karşılayan yapılar oluşturmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesinde daha işlek bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir. Söz konusu sıfat-fiil ekinin Kazan-Tatar Türkçesinde *it-* ve *i-* fiilleriyle birleşmesinden oluşan ve zorunluluk, gereklilik, mümkünlük gibi kiplik anlamlar taşıyan örneklerle çok sık rastlanmaktadır. Türkiye Türkçesinde ekin bu fiillerle birlikteliğine rastlanamamaktadır. İstek anlamı veren kullanımları dışında Türkiye Türkçesinde *-(y)AcAk* sıfat-fiil ekiyle karşılanmaktadır. Kazan-Tatar Türkçesinde *-AsI/-ysI* sıfat-fiil ekinin nadiren isim-fiil fonksiyonuyla kullanıldığı görülmektedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan *-(U)wçI* sıfat-fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki fonetik karşılığı *-IcI/-UcU* sıfat-fiil ekidir. Kalıcı isim yaptığı örnekler haricinde Türkiye Türkçesinde çoğunlukla *-(y)An* sıfat-fiil ekiyle karşılanmaktadır. Ekin Kazan-Tatar Türkçesinde daha işlek olduğu görülmektedir.

Türkiye Türkçesinde kullanılan *-Dık/-DUk* sıfat-fiil ekinin Kazan-Tatar Türkçesinde fonetik değişikliklerle açıklanabilecek bir karşılığı bulunmamaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan *-A/-y* zarf-fiil ekinin Türkiye Türkçesinde *-(y)A* şeklinde olduğu görülmektedir. Türkiye Türkçesinde alıver-, görüver- gibi bazı tasvir fiil kurulumlarında ekin *-İ* ve *-U*'lu arkaik şekline rastlanırken bu durum Kazan-Tatar Türkçesinde görülmemektedir. Her iki lehçede de bu zarf-fiil ekinin tekrarlı kullanımı görülmektedir. Ekin tasvir fiil kurmasının dışındaki müstakil kullanımına Kazan-Tatar Türkçesinde nadiren rastlanmaktadır. Bu zarf-fiil eki aracılığıyla oluşturulan tasvir fiillerin Kazan-Tatar Türkçesinde daha fazla olduğu görülmektedir. Ayrıca bu zarf-fiil eki şekil ve zaman eki fonksiyonu kazanarak şimdiki zaman çekiminde kullanılmaktadır. Bu özellik Türkiye Türkçesinde görülmemektedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan *-(I)p* zarf-fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki fonetik karşılığı *-(y)Ip/-(y)Up* zarf-fiil ekidir. Kazan-Tatar Türkçesinde bu zarf-fiil eki aracılığıyla kurulan tasvir fiillerin Türkiye Türkçesine oranla daha fazla olduğu

görülmektedir. Ekin olumsuzluk eki almış fiillere Kazan-Tatar Türkçesinde getirilmediği görülmektedir. Bu zarf-fiil ekinin Kazan-Tatar Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı olarak maksat bildirme fonksiyonu bulunmaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde *-(I)p* zarf-fiil ekinin *+rak* ekiyle genişleyerek Türkiye Türkçesindeki *-(y)ArAk* zarf-fiil ekine benzer bir fonksiyon kazandığı görülmektedir. Türkiye Türkçesinde bu zarf-fiil ekinin genişleme durumuna rastlanmamaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde *-(I)p* zarf-fiil ekinin çokluk ekiyle genişleyerek bir tür nezaket formu geliştirdiği görülmektedir. Genelde kadınlarla ilgili olarak kullanıldığı söylenen bu yapının erkek çocukları ile ilişkili örnekleri tespit edilmiştir.

Kazan-Tatar Türkçesinde *-(I)p* zarf-fiil eki soru eki aldıktan sonra çekimli fiillerle oluşturduğu tekrar gruplarına rastlanmaktadır. Türkiye Türkçesindeki *-DİkÇA/-DUkÇA* zarf-fiil ekiyle oluşturulan tekrarlı yapılara benzer bir anlama sahip olduğu görülmektedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde *-(I)p* zarf-fiil ekinin Türkiye Türkçesine nazaran daha çok fiille birlikte birleşik fiil oluşturduğu görülmektedir. Bu yapıların Türkiye Türkçesinde her zaman birleşik fiil yapılarıyla ifade edilmesi mümkün görünmemektedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde nadiren de olsa *-ArAk* zarf-fiil ekinin kullanıldığı görülmektedir. Ancak ekin *bularak* şeklindeki kalıplaşmış yapısına çok sık rastlanmaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan *-gAnçI/-kAnçI* zarf-fiil ekinin Türkiye Türkçesindeki fonetik karşılığı *-(y)IncA/-(y)UncA* zarf-fiil ekidir. Kazan-Tatar Türkçesinde bu zarf-fiil ekinin sınırlama ve karşılaştırma fonksiyonunun korunduğu ancak aynı fonksiyonların Türkiye Türkçesinde bulunmadığı görülmektedir. Kazan-Tatar Türkçesinde ekin *+gA* yönelme hâli ekiyle genişleyerek Türkiye Türkçesindeki gibi edatlarla birliktelik gösterdiği görülmektedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde *-gAnçI/-kAnçI* şekli ile Türkiye Türkçesindeki *-(y)IncA/-(y)UncA* şeklinin *-gInçA* yapısından geldiği görülmekle beraber ekin Kazan-Tatar Türkçesinde ünlü göçüşmesine uğradığı, Türkiye Türkçesinde ise ek başındaki *g-* sesini düşürdükten sonra iç sesteki *-ç-* nin tonlulaştığı, ekte dudak uyumunun gerçekleştiği görülmektedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan *-gAndA/-kAndA*; *-gAnnAn/-kAnnAn*; *-gAnçA/-kAnçA* zarf-fiil eklerinin Türkiye Türkçesinde fonetik karşılıkları bulunmamaktadır. Ancak bu ekler *-gAn/-kAn* sıfat-fiiline benzer bir fonksiyon üstlenen *-DIk/-DUk* sıfat-fiil ekinden benzer bir yol ile gelişen *-DIktA/DUktA*; *DIktAn/DUktan*; *DIğInçA/DUğUnçA* zarf-fiil ekleriyle karşılanmaktadır.

Kazan-Tatar Türkçesinde bulunan *-gAç/-kAç*, *-gAnçA/-kAnçA*, *-gAndA/-kAndA*, *-gAndAgIçA/-kAndAgIçA*, *-gAndAgIdAy/-kAndAgIdAy*, *-gAndAy/-kAndAy*, *-gAngA/-kAngA*, *-gAnnAn/-kAnnAn*, *-rdAy/-ArdAy/-IrdAy/-mAstAy*, *-(I)şlıy*, *-mAyInçA*, *-mIyçA*, *-(U)wInda*, *-(U)wgA* gibi zarf-fiil eklerinin Türkiye Türkçesinde fonetik olarak karşılıkları bulunmamaktadır.

-gAngA/-kAngA, *gAndAgIçA/-kAndAgIçA*, *-gAndAgIdAy/-kAndAgIdAy*, *-Dımı*, *-(U)wInda* ve *-r...-mAstA/mAstAn* zarf-fiil ekleriyle ilgili Kazan-Tatar Türkçesi ile ilgili gramerlerde bilgiye rastlanamamış ve lehçeler arası karşılaştırma yapılarak tespit edilmiştir.

Türkiye Türkçesinde bulunan *-AcAğInA*, *-AcAğInda*, *-AcAkçAsInA*, *-(y)All*, *-(y)AsIyA*, *-DI...-mAdI*, *-DIkçA/DUkçA*, *DIktA/DUKtA*, *-DIktAn/-DUktAn*, *-IrcAsına*, *-IşInda*, *-ken*, *-mAcAsInA*, *-mAdAn*, *-mAklA*, *-mAksIzIn*, *-mAktAnsA*, *-mAmAcAsInA*, *-mAsIndAn*, *-mAsIyla*, *-mIşçAsInA*, *-yormUşçAsına* gibi zarf-fiil eklerinin Kazan-Tatar Türkçesinde fonetik karşılığı bulunmamaktadır. Ancak bu eklerden *-AcAğInA*, *-AcAğInda* *-mAklA*, *-mAmAcAsInA*, *-mAsIyla* zarf-fiil eklerinin mevcut bilgiler ışığında Kazan-Tatar Türkçesinde tek bir ek ile karşılanması mümkün gözükmemektedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde bu *-(I)şlıy* zarf-fiil ekinin *-ken* zarf-fiiline yakın bir fonksiyonla kullanıldığı ancak kısıtlı bir kullanıma sahip olduğu görülmektedir.

Kazan-Tatar Türkçesinde kullanılan fiilimsiler tarihî Türk yazı dilleri açısından değerlendirildiğinde şu sonuç ortaya çıkmaktadır:

-DUk sıfat-fiil ekinin Kıpçak Türkçesi dönemine kadar kesintisiz kullanılmasına rağmen Kazan-Tatar Türkçesinde Çağatay Türkçesi etkisiyle kullanımdan düştüğü anlaşılmaktadır.

-(I)gII sıfat-fiil ekinin Kıpçak Türkçesi dönemine kadar görülmesine rağmen Kazan-Tatar Türkçesinde Çağatay Türkçesi etkisiyle kullanımdan düştüğü anlaşılmaktadır.

-gU gelecek zaman sıfat-fiil ekinin Uygur Türkçesi döneminden itibaren kesintisiz şekilde Çağatay Türkçesine kadar geldiği görülmektedir. Ancak söz konusu sıfat-fiil ekine Kazan-Tatar Türkçesinde rastlanamamaktadır.

Orhun Türkçesi döneminden itibaren kesintisiz şekilde Çağatay Türkçesi dönemine kadar görülen *-DAçI* gelecek zaman sıfat-fiil ekine Kazan-Tatar Türkçesinde rastlanamamaktadır.

Orhun Türkçesi döneminden itibaren görülen *-pAn* zarf-fiil ekinin Çağatay Türkçesi dönemine kadar görülmesine rağmen Kazan-Tatar Türkçesinde rastlanamamaktadır.

Orhun Türkçesi döneminden itibaren Kıpçak Türkçesi dönemine kadar görülen *-mAtI/-mAdIn* olumsuz zarf-fiil ekinin Çağatay Türkçesi etkisiyle kullanımdan düşerek yerini Kazan-Tatar Türkçesi *-mIy/mIyça/mAyınça* zarf-fiil eklerine bıraktığı anlaşılmaktadır.

Orhun Türkçesinden itibaren görülen *-ken* zarf-fiil ekinin Çağatay Türkçesi döneminde yavaş yavaş kullanımdan düştüğü ve bu etkinin Kazan-Tatar Türkçesinde de devam ederek ekin artık kullanılmadığı anlaşılmaktadır.

Orhun Türkçesi döneminden itibaren kullanılan *-DUktA* zarf-fiil ekinin Kıpçak Türkçesi dönemine kadar kesintisiz olarak geldiği ancak Çağatay Türkçesi etkisiyle Kazan-Tatar Türkçesinde kullanımdan düştüğü anlaşılmaktadır.

Karahanlı döneminden itibaren Çağatay Türkçesi dönemine kadar kesintisiz şekilde gelen *-ArdA/-IrdA* zarf-fiil ekine Kazan-Tatar Türkçesinde rastlanamamaktadır.

-gAndAgIçA/-kAndAgIçA, -gAndAgIdAy/-kAndAgIdAy, -gAnday/kAndAy, -gAngA/-kAngA, -rdAy/-ArdAy/-IrdAy; -mAstAy, -(I)şlıy; -(U)wgA ve -(U)wIndA zarf-fiil eklerine tarihî Türk yazı dillerinde rastlanamamıştır. Bu durum gösteriyor ki bahsi geçen zarf-fiil ekleri 20. yüzyıl itibariyle Kazan-Tatar Türkçesine dâhil olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ağca, F. (2007). Eski Türkçede {-A/-I/(y)U} Ünlü Zarf-Fiil Eklerinin Farklı Bir İşlevi Üzerine. *Türkbilig*, 8(13), 3-17.
- Ağca, F. (2010). Eski Türkçe –gA(y)sUg Eki. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 7(1).
- Ahmediyev, Ş. (2004). *Язмыш. (Kader)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Akar, A. (2003). -Gan Sıfat-Fiil Eki. *Türklük Bilimi Araştırmalar*(14), 103-115.
- Alibekiroğlu, S. (2014). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Yardımcı Fiiller, Doktora Tezi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aliş, A. (1957). *Сайланма Әсәрләр. (Seçme Eserler)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Alkaya, E. (2014). *Mişer Tatar Türkçesi*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Alkaya, E., & Buran, A. (2019). *Çağdaş Türk Yazı Dilleri II*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Alporov, G. (1945). *Сайланма Хезмәтләр Татар Грамматикасы Һәм Гомуми Тел Белеме Мәсьәләләре (Seçme Çalışmalar Tatar Grameri ve Genel Dilbilimi Meseleleri)*. Kazan: Tatgozidat.
- Argunşah, M. (1996). Ünlü Gerundiumunun "-mağa" Yerine Kullanılışı. 3. *Uluslararası Türk Dili Kurultayı* (s. 117-125). Ankara: TDK.
- Argunşah, M., & Güner, G. (2022). *Codex Cummanicus*. Ankara: TDK.
- Arslan, M. (2020). Dilbilimsel Kiplik Konusuna Bir Bakış. *Ulak Bilge*(47), 483-488.
- Ata, A. (2002). *Harezmi - Altmıncı Ordu Türkçesi*. İstanbul: Kitap Matbaası.
- Aydoğdu, Ö. (2007). *Türk Dilinde Mastarlar, Yüksek Lisans Tezi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Aydoğdu, Ö. (2009). -(x)g/-(x)ğ Ekinin Tarihî Gelişimi ve Kuzey (Kıpçak) Grubu Türk Lehçelerindeki Durumu. *Zeitschrift für die Welt der Türken*, 1(2), 91-118.
- Banguoğlu, T. (1990). *Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

- Batulla, R. (2008). *Сайланма Әсәрләр 1-2-3-4-5. (Seçilmiş Eserler 1-2-3-4-5)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Bayraktar, N. (2018). *Türkçede Fiilimsiler*. Ankara: Tdk.
- Bayramova, J. K., & Safinullina, F. S. (1989). *Сопоставительный Синтаксис Русского И Татарского Языков (Rus ve Tatar Dillerinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi)*. Kazan: Kazan Federal Üniversitesi.
- Beşirov, G. (1977). *Сиваш. (Sivaş)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Beyremova, F. (2002). *Алыплар Илендә. (Alplar Ülkesinde)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Biyişeva, Z. (1976). *Повесть һәм хикәятләр (Povest ve Masallar)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Bodrogligeti, A. J. (2001). *A Grammar of Chagatay (Çağatay Türkçesi Grameri)*. Meunchen: Limcom Europa.
- Bozkurt, F. (1999). *Türklerin Dili*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı.
- Bulak, Ş. (2017). Tarihi Türk Yazı Dillerinde Şimdiki Zaman. *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*(9), 223-258.
- Burbiel, G. (2018). *Tatar Grammar A Grammar of the Contemporary Tatar Literary Language*. Stockholm: 2018.
- Camalettinov, P. (2004). *Татар Һәм Рус Телләренең Чагыштырма Грамматикасы (Tatar ve Rus Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri)*. Kazan: Kazan Universiteti Neşriyatı.
- Ceylan, E. (1998). Tatarlar ve Tatar Türkçesi. *Çağdaş Türk Dili*(121), 11-18.
- Dinç, S. (2017). *Türkmen Türkçesi Söz Dizimi*. Erzurum: Fenomen Yayıncılık.
- Durmuş, O. (2012). {-(y)ArAK} ZARF-FİİL EKİNİN KÖKENİ ÜZERİNE. *Türkbilig*, 19-60.
- Eckmann, J. (1963). Çağataycada İsim-Fiiller. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 10, 51-60.
- Eckmann, J. (2021). *Çağatayca El Kitabı*. (G. KARAAĞAÇ, Çev.) Ankara: TDK.

- Ediskun, H. (1999). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Eker, S. (2018). Biçim Bilgisi. Ş. H. AKALIN, S. EKER, & V. T. vd. içinde, *Türk Dili-I*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi.
- Emir, M. (2021). *Повестлар һәм Хикәяләр (Povestler ve Masallar)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Erseleymov, G. (1989). *Ак Чәчәкләр. (Ak Çiçekler)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Eraslan, K. (1980). *Eski Türkçede İsim-Fiiller*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Eraslan, K. (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*. Ankara: Tdk.
- Ercilasun, A. B. (2016). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Erdal, M. (1979). Die Konverb- und Aoristendungen im Alttürkischen. *Ural-Altaische Jahrbücher/Ural-Altaic Yearbook*, 51, 105-125.
- Erdal, M. (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Boston: Brill Leiden.
- Ergin, M. (1994). *Üniversiteler İçin Türk Dili*. İstanbul: Bayrak Yay.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Ergin, M. (2015). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Evseyeva, M. E. (2018). *Рондой (Татарский) Язык и Литература (Tatar Dili ve Edebiyatı)*. Saransk.
- Feleh, A. (2010). *Зумагуп. (Irgat)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Fettah, N. (2002). *Сайланма Әсәрләр 1-2-3-4-5. (Seçme Eserler)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Gabain, A. v. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. (M. Akalın, Çev.) Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Gaffat, E. (2006). *Энә Күзе. (İğne Deliği)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Gafuri, M. (2021). *Сайланма Әсәрләр. (Seçme Eserler)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.

- Ganiyev, F. A. (2013). *Bugünkü Tatar Türkçesi Söz Yapımı*. (M. ÖZŞAHİN, Çev.) Ankara: TDK.
- Gencan, N. T. (1979). *Dilbilgisi*. Ankara: Tdk.
- Gıylecev, A. (2002). *Сайланма Әсәрләр 1-2-3. (Seçme Eserler 1-2-3)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Gıylmanov, G. (2003). *Албастылар. (Albastılar)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Gıylmanov, G. (2005). *Кутек Ай. (Kırık Hilâl)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Gıylmanov, G. (2007). *Оча Торган Кешеләр. (Uçan İnsanlar)*. Kazan : Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Gıymandiyeva, L. (2005). *Чуфут-Кале Малайлары: Повестьлар. (Çufut Kale'nin Çocukları: Povestler)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Gıymatdinova, N. (2006). *Бер Тамчы Яраму. (Bir Damla Sevmek)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Gıymadiyeva, L. (2007). *Мин Аңа Бәхет Телим. (Ona Mutluluk Diliyorum)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Gıymatdinova, N. (2008). *МӘХӘББӘТТӘ ГӨНАҺ БАР. (Muhabbette Günah Var)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Gıyzzed, T. (2002). *Сайланма Әсәрләр. (Seçme Eserler)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Göksel, A., & Kerslake, C. (2005). *Turkish: A Comprehensive Grammar*. LONDON AND NEW YORK: Routledge.
- Gübey, G. (1969). *Сайланма Әсәрләр. (Seçme Eserler)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Gümer, G. (2004). *Гармун Телләре Унике. (Garmunun Tuşları Oniki)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Gülsevin, G. (1990). Türkçede -sA Şart Gerundiumu Üzerine. *Türk Dili*(476), 276-279.
- Gülsevin, G. (2001). Türkiye Türkçesinde Birleşik Zarf-Filler. *Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1).

- Güner, G. (2020). *Kıpçak Türklüğü Grameri*. ANKARA: Tdk.
- Güney, F. Ş. (2008). Tatar Türkçesinde Bitme ve Tamamlama Bildiren Birleşik Fiil Yapıları. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 8(1), 125-140.
- Güney, F. Ş. (2015). *Tatarca: Referans Grameri*. İstanbul: Kriter Yayınevi.
- Gürsoy Naskali, E., Kaya, C., SAĞOL Yüksekaya, G., Kocaoğlu, T., Şen, M., & Duman, H. H. (2006). *Türk Dili Kitabı*. (G. SAĞOL YÜKSEKKAYA, Dü.) İstanbul: Duyar.
- Güzel, S. (2010). Türkçede -lA-p>+lAp Zarf Kalıplaşması: Tatarca ve Başkurtça Örneği. *Türk Kültürü*, 3(1), 54-64.
- Galiullin, T. (2005). *Сәет Сакманов. (Seyit Sakmanov)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Hacıeminoğlu, N. (1996). *Karahanlı Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Hacıeminoğlu, N. (1997). *Harezm Türkçesi ve Grameri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Hacıyev, T. (2018). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*. Ankara: Tdk.
- Җаңгилдин, V. (1959). *Татар Теле Грамматикасы. (Tatar Dili Grameri)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Җебигиллин, M. (2004). *Айбуби. (Aybibi)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Җеким, Z. (2007). *Телсез Күке. (Dilsiz Guguk Kuşu)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Җелим, A. (2005). *Кыйбла. (Kible)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Hengirmen, M. (2006). *Türkçe Temel Dilbilgisi*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Җесенов, A. (2007). *Җәнбәт Җәверә. (Cenbet'in Yuvası)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Җесенов, E. (2005). *Минем Сандугачларым. (Benim Bülbüllerim)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Җесенов, E. (2008). *Әнис Алмалар. (Anason Elmaları)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.

- Җесенов, S. (2021). *Бер Ананың Биш Улы. "Bir Ananın Beş Oğlu"*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Hisamova, F. M. (2003). *Морфология Татарского Языка. (Tatar Dilinin Morfolojisi)*. Moskova.
- Hisamova, F. M. (2006). *Татар Теле Морфологияси. (Tatar Dilinin Morfolojisi)*. Kazan: Megarif Neşriyatı.
- Hisamova, F. M. (2017). *Татар Теленең Тарини Грамматикасы (Tatar Dilinin Tarihî Grameri)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Huccin, M. (2004). *Айның Уты Сүнгән. (Ayın Işığ Sönmüş)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Hülya, K. Ç. (2017). *Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK.
- Җүснияр, Z. (2005). *Эмтән Туған. (İtten Doğan)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- İbrahim, H. (2008). *Ялгыз Тәкәрлек. (Yalnız Kızkuşu)*. Kazan: Kazan Kitap Neşriyatı.
- İbrahimov, G. (1912). *Яшь Йөрәкләр. (Genç Yürekler)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- İbrahimov, G. (1962). *Адамнар (Ademoğulları)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- İmanov, V. (2005). *Казан Дастаны. (Kazan Destanı)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- İsenbet, N. (1989). *Татар Теленең Фразеологек Сүзлеге I. (Tatar Dilinin Deyimler Sözlüğü I)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- İsenbet, N. (1990). *Татар Теленең Фразеологек Сүзлеге II. (Tatar Dilinin Deyimler Sözlüğü 2)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- İshak, E. (2005). *Күңелле Сәхифәләр. (Neşeli Sayfalar)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- İshaki, G. (2021). *Остазбикә. (Ustazbike)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- İshakova, G. (2012). *Сукыр Мәхәббәт. (Kör Aşk)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- İshakiy, G. (2008). *ӘСӘРЛӘР 7. (Eserler 7)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.

- Kaçalin, M. S. (2015). *Kutadğu Bilig Metin*. T.C Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü.
- Kadırova, Z. (2011). *Язмыш Сынавы. (Kader Sınavı)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Kara, A. B., & Çam, S. Ç. (2019). Tarihî Türk Yazı Dillerinde Fiil Üzerine Ulanan -çI Eki. *Türkoloji Dergisi*, 23(2), 440-451.
- Kara, F. (2017). "Bana Seni Gerek Seni" Yapısı Üzerine. E. O. Tavukçu içinde, *Yûnus Emre Kitabı* (s. 109-139). Ankara: Akçağ Yayın.
- Karabeyoğlu, A. R. (2012). (Kazan) Tatar Türkçesinde İmêş. *Turkish Studies*, 7(1), 1353-1373.
- Karamanlıoğlu, A. F. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.
- Kaya, M. Y. (2023). Tatarcada Di- 'Demek' Fiili ile Kurulan Delile Dayalılık İşaretleyicileri. *Türkologia*(115), 91-106.
- Kerami, R. (2007). *Олы Юл да Сикәлтәле. (Otoyol da Pürüzlü)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Kerimi, M. (1981). *Озын-Озак Балачак. (Uzun Süren Çocukluk)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Kerimoğlu, C. (2014). *Türkiye Türkçesi ve Tatar Türkçesinin Karşılaştırmalı Söz Dizimi*. Ankara: TDK.
- Kerimov, K. (2005). *Сакау Күке. (Peltek Guguk Kuşu)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Kerimov, K. (2010). *Уен. (Oyun)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Kerimova, N. (2004). *Сагынасыңмы, Дун Сорыйлар. (Özlüyor Musun diye Soruyorlar)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Korkmaz, Z. (1969). -ası/-esi Gelecek Zaman İsim-Fiil (Partisium) Ekinin Yapısı Üzerine. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı- Belleten*, 16, 31-38.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Korkmaz, Z. (2017). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Tdk.

- Kutuy, G. (1965). *Сайланма Әсәрләр. (Seçme Eserler)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Lerün, L. (2004). *Чыктым Аркылы Күпер. (Köprüden Ayrıldım)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Mahmud, K. (2017). *Divân-ü Lugâti't-Türk*. (F. Bozkurt, Çev.) Konya: Salon Yayınları.
- Malikova, M. (2005). *Кызыл Гөл. (Kızıl Gül)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Menge, K. H., Gabain, A. V., Mansuroğlu, M., Bezing, J., Pritsak, O., Eckmann, J., & Bazin, L. (1979). *Târihî Türk Şiveleri*. (M. Akalın, Çev.) Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.
- Meşadiyeva, A. E. (2018). *Инфинитивы и Имена Действия в Тюркских Языках. (Türk Dillerinde Mastarlar ve Fiiller)*. Bakü: "Red N Line" ООО.
- Miñnullin, T. (2021). *Пьесалар. (Piyesler)*. Kazan : Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Mirzahitov, R. H., & Segdiyeva, P. K. (2013). *Хәзерге Татар Теле: Синтаксис. (Çağdaş Tatar Dili: Cümle Bilgisi)*. Kazan: Kazan Federal Universiteti.
- Necmiyev, T. (2004). *Саба Мәзәкләре (Saba Fıkraları)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Negiş, Z. (2017). Tarihî ve Çağdaş Türk Dillerinde -GAn (-An) Ekinin İşlevleri. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 56(56), 23-40.
- Nevruzhan, İ. V. (2019). *Сөембикә. (Süyümbike)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Nuriyev, V. (2007). *Жиденче Палата. (Yedinci Koğuş)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Nurmuhammetova, R. (2007). *Сборник Правил по Татарскому Языку. (Tatar Dilinin Kaideleri)*. Kazan.
- Nurullin, V. (2010). *Яшьнән Үткән Яшьлек. (Yıldırım Gibi Geçen Gençlik)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Orkun, H. N. (2019). *Eski Türk Yazıtları*. ANKARA: Tdk.
- Ölmez, M. (2017). *Köktürkçe ve Eski Uyğurca Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Öner, M. (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*. Ankara: TDK.

- Öner, M. (2007). Tatar Türkçesi. A. B. ERCİLASUN içinde, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 679-748). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Öner, M. (2007). Türkçede -prAk Zarf-Fiili. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 4(3), 68-73.
- Öner, M. (2015). *Kazan-Tatar Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Özmen, M. (2022). *Türkçede -ken Zarf-Fiili*. Ankara: Tdk.
- Paçacıoğlu, B. (1996). *Orta Türkçe*. Sivas: Dilek Ofset.
- Poppe, N. (1963). *Tatar Manuel*. Netherlands: Indiana University Publications.
- Püvarisov, S. (2004). *Пәйгамбәр Таңы. (Peygamber Şafağı)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Püvarisov, S. (2006). *Оңмакка Бер Адым (Cennete Bir Adım)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Rehimüv, C. (1992). *БАТЫРША. (Baturşah)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Rafaıl, S. (2005). *Каһүм. (Dönüş)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Sabirov, R. A. (2006). *Самоучитель Татарского Языка (Tatar Dilinin Kendi Kendine Öğreticisi)*. Kazan: Meddok.
- Sabirov, S. (2004). *Алтын Балдаклы Абыстай. (Altın Yüzüklü Abıstay)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Safiullin, E. (2006). *Кешене Өмет Яиәтә. (İnsanı Umut Yaşatır)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Safiullina, F. (2000). *Tatarskiy Yazık Na Kacdy Den Samovçitel. (Günlük Tatar Dili Öğrenme Kılavuzu)*. Kazan: Җетір.
- Salahov, İ. (1989). *Колыма Хикәяләре (Kolima Hikâyeleri)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Salahova, P. P. (2014). *Татарский Язык. (Tatar Dili)*. Kazan: Kazan Federal Universteti.
- Savran, H. (2007). Kırım Tatar Türkçesinde Kullanılan "-keç" Zarf Fiil Eki ve Bu Ekin Tarihî Seyri Üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*(23), 59-64.

- Selah, E. (2006). *Каеннар Юлы. (Kayınlar Yolu)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Serebrenikov, B. A., & Z., G. N. (2018). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri*. ANKARA: TDK.
- Sümer, F. (2011). Tatarlar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 40, 168-170.
- Safin, F. (tarih yok). *Саташып Аткан Таң. (Sayıklayıp Söken Şafak)*.
- Şabayev, M. (1971). *Салда Сәяхәт. (Salda Yolculuk)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Şahin, E. (1999). Osmanlıların Kazan Tatar Türklerinin Kültür ve Diline Etkileri. *Osmanlı*, 9, 353-360.
- Şahin, E. (1999). *Yurt Konulu Tatar Cırları*. Ankara: TDK.
- Şahin, E. (2010). TATAR TÜRKÇESİNDE ALKIŞ VE KARGIŞ EKİ: -GİRL. *Uluslararası Tatar Türkçesi Bilgi Şöleni Bildirileri (12-14 Ekim 2009)*, (s. 393-389). Eskişehir.
- Şefiykov, Y. (2004). *Калаларда Тау Казарма. (Şehirlerde Taş Kışla)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Şen, S. (2016). *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*. İstanbul: Kesit Yayınları.
- Şirmen, H. (2009). *Язмышлардан Юк Ла Узмышым. (Kaderden Yok Kaçışım)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Tanç, M. (2005). Çağdaş Kırçak Grubu Lehçelerinde Bol- Yardımcı Fiilinin İktidar ve İmkan Bildirmesi Üzerine. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyatı Dergisi*(19), 82-101.
- Tanç, M. (2006). Eski Türkçe -GmA Sıfat-Fiil Eki Üzerine. *Belleten*, 54(2), 137.
- Taymas, A. B. (1966). *Kazan Türkleri*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- Tdk. (tarih yok). *Türk Dil Kurumu Sözlükleri*. 11 22, 2022 tarihinde Türk Dil Kurumu Sözlükleri: <https://sozluk.gov.tr/> adresinden alındı
- Tekin, T. (1989). Türk Dili Dialektlerinin Yeni Bir Tasnifi. *Erdem*, 141-168.
- Tekin, T. (2003). *Orhon Türkçesi Grameri*. İstanbul: Sanat Kitabevi.
- Tekin, T., & Ölmez, M. (2015). *Türk Dilleri*. Ankara: Bilgesı.

- Tercimanov, C. (1986). *Лобачевскийның Яшьлеге (Lobačevski'nin gençliği)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Tiken, K. (2020). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçları Ünlemler ve Zarf-Fiiller*. Ankara: TDK.
- Tukay, G. (2002). *Масаллар. (Masallar)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Tukay, G. (2006). *Әкиятләр. (Masallar)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Tumaşeva, D. G. (1964). *Хәзерге Татар Әдәби Теле. (Çağdaş Tatar Edebî Dili)*. Kazan.
- Tuncer, H. (1996). *Türk Dilinde Zarf-Fiiller, Doktora Tezi*. Edirne: T.C Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Turgunbayev, C. (2004). *Kırgız Türkçesinde Sıfat-Fiil Ekleri*. Ankara: TDK.
- Turgunbayev, C. (2016). *Kırgız Türkçesindeki İsim-Fiil Ekleri*. Ankara: Sonçağ Yayınları.
- Turgut, A. (2010). *Çağatay Türkçesinde Fiil. Doktora Tezi*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uzun, M. (2007). *Kazan-Tatar Türkçesinde birleşik fiiller*. Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Vardar, B. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.
- VELİULLİNA, Z., & KURBATOV, H. (1965). *Җезіргі Татар Едеби Тілі* . Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Veliullina, Z., & Kurbatov, H. (1965). *Хәзерге Татар Әдәби Теле. (Çağdaş Tatar Edebî Dili)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Virgazov, A. (2005). *Үзәңә Кайты. (Kendine Dönmek)* . Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Yahin, F. (2004). *Сөйкемле Сөяк (Şeytan Tüyü)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Yahin, F. (2006). *Сайланма Әсәрләр*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Yarullin, F. (2008). *Әсәрләр I-II-III (Eserler 1-2-3)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Yazıcı Ersoy, H. (2022). *Başkurt Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK.

- Yılmaz, Ö. D. (2019). *Türkiye Türkçesinde Eylemsi*. Ankara: Tdk.
- Yiniki, E. (2001). *Әсәрләр 2. (Eserler 2)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Yiniki, E. (2014). *Әйтелмәгән Васыятъ. (Söylenmeyeyen Vasiyet)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Yusupov, F. (2014). Tatar Türkçesi Ağzlarında Şart ve Dilek Kipleri. *Turkish Studies*, 1197-1206.
- Zamaletdidov, R. R., & vd. (2017). *Сопоставительная Грамматика Русского И Татарского Языков. (Rus ve Tatar Dillerinin Karşılaştırmalı Grameri)*. Kazan: Kazan Üniversitesi Yayınevi.
- Zaripova, G. G., & Mirdiyanova, B. M. (2013). *Татарский Язык И Культура Речи. (Tatar Dili ve Konuşma Kültürü)*. Nijnekamsk.
- Zekiyev, Galiullina, Fettahova, & Bulatova. (2015). *Татар лексикологиясе (Tatarca Sözlükbilimi)*. Kazan.
- Zekiyev, M. Z. (1984). *Хәзерге Татар Әдәби Теле Синтаксисы һәм Пунктуациясе. (Çağdaş Tatar Edebî Dili Sözdizimi ve İmla)*. Kazan: Tatarstan Kitap Neşriyatı.
- Zekiyev, M. Z. (2015). *Татар Грамматикасы I. (Tatar Grameri 1)*. Kazan.
- Zekiyev, M. Z. (2016). *Татар Грамматикасы III. (Tatar Grameri 3)*. Kazan.
- Zekiyev, M. Z. (2017a). *Татар Грамматикасы III. (Tatar Grameri 3)*. Kazan.
- Zekiyev, M. Z. (2017b). *Türklerin ve Tatarların Kökeni*. İstanbul: Selenge.
- Zeydulla, R. (2008). *Ташка Ордым Башны. (Taşa Vurdum Başı)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Zarif, F. (2004). *Пар Дулкын. (Çift Dalga)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Avzalova, E. (2007). *Истәлекләр, Әңгәмәләр, Мәкаләләр, Фоторәсемнәр. (Anılar, Röportajlar, Makaleler, Fotoğraflar)*. Kazan: Tataristan Kitap Neşriyatı.
- Татар Теленең Аңлатмалы Сүзлеге I-II-II-IV-V (Tatar Dilinin Açıklamalı Sözlüğü)*. (2015-2019). Kazan: TENSİ.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler	
Adı Soyadı	Halil İbrahim ÖZGÜN
Doğum Yeri ve Tarihi	
Eğitim Durumu	
Lisans Öğrenimi	Gazi Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü
Yüksek Lisans Öğrenimi	Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili, Tezli Yüksek Lisans
İletişim	
E-Posta Adresi	
Cep Telefonu	